
Reallıqla bədiiliyin vəhdəti

Naibə Yusifin “Tənha köç” romanına ön söz

Uzun illərdir ki, şair Naibə Yusifi tanıyıram. İndiyə kimi şairin iki kitabını, dövrü mətbuatda və internet saytlarında dərc edilən şeirlərini, son vaxtlar isə nəsr əsərlərini maraqla oxuyuram. Şairlərin gec–tez nəsrə keçməsi ədəbiyyatımızda tarixən olub, bu gün də bu tendesiya davam edir.

Əvvəlcə, yəni son üç ildə kiçik hekayələrdən sonra Naibə Yusif birdən – birə “Tənha köç” romanını yazdı, saytlarda hissə- hissə çap etdirdi, oxucular tərəfindən maraqla qarşılandı.

Ədəbiyyatımızda köçlə bağlı xeyli əsərlər yazılıb. Amma Naibə xanımın yazdığı “Tənha köç” romanı bir növ xatirə - roman tipindədir və əsər ən çox ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Baş verən hadisələr o dövrün yürütdüyü siyasətlə xalq hərəkətinin və iradəsinin üz – üzə durmasıdır.

Hadisələr, əsasən, ölkəmizin cənub bölgəsində baş verir və köç məfhumu Azərbaycanın o vaxtkı taleyini ifadə edir. Çarizmin və stalinizmin fəsadları xalqımıza köç taleyini yaşadır. Cənubu Azərbaycan sərhədlərindən 19 – cu əsrin əvvəlindən başlanan köç, 20 –ci əsrin əvvəllərində və ortalarında (1949-53-cü illərdə) Qərbi Azərbaycandan Mərkəzi Aran rayonlarına məcburi köçürülən insanların acınacaqlı taleyi əsərin baş cümələsidir.

Köçü həqiqi mənada götürməsək, onu tale acısı kimi qəbul etsək, əsərdə üç dəfə xalqımıza tale zərbəsi vurulub. Türkmənçay və Gülüstan sülh müqavilələrindən sonra Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi vəziyyət, qaçaqmalçılıq, çarizmin işğalçılıq fəaliyyəti 20 -ci əsrin əvvəllərində bolşevizm taunu və Milli hökumətin süqutu, bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsi, xalqın öz vətəninə və müstəqilliyinə müdafiə etmək üçün ölüm – dirim mübarizəsinə qalxması,

Lənkəran hadisələri, dənizdən atılan toplar, 30- cu illər, Azərbaycanın köçürülmə siyasəti, repressiya, Böyük Vətən müharibəsi, 1949-50 – ci illərdə Qərbi Azərbaycanın deportasiyası və Stalinin ölümü əsərin əsas süjet xəttini və kompozisiyasını təşkil edir.

Romanın baş qəhrəmanı Nüsrətdir. Bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Danışdığı xatirələr pərakəndə xarakterli olsa da, hamısı Nüsrət obrazında birləşir. Yəni əhvalatlar Nüsrətlə başlayır, Nüsrətlə bitir. Azərbaycanın bütün bələalarını Nüsrət daxili aləmindən keçirir, nəticədə onun həyata və cəmiyyətə münasibəti yaranır. Vətənçilik, azərbaycançılıq ideyaları Nüsrətin başlıca həyat meyarıdır.

Stalinin əmri ilə Nüsrətin kəndi boşaldılır. O, Bozdarı qoyub getmək istəmir. Amma Bozdar kəndən ayrılıq bilmir. Sonuncu maşın karvanı kənddən çıxır. Artıq göstəriş verilib. Nüsrətgil boz bir düzənlikdə məskən salırlar. Dağ havasına öyrəşən adamlar aranın qızmar istisinə tab gətirə bilmirlər. Daşbulağın suyunu, onun ecazkar dadını Nüsrət tez – tez xatırlayır. Daşbulaq Azərbaycan - vətən eşqi kimi əsərin əvvəlindən sonuna kimi “axır”, sərinliyi kədərli, təşnə ürəkləri sərinlədir.

Nüsrət tez – tez şirin xəyallara dalır. Hər xatirə gözəl bir hekayədir. Arana köçəndən sonra yeni yaşayış məntəqəsində qeydə alınan pasportlar vətəndən ayrılıq sənədidir. Yəni o daha başqa bir yerə gedə bilməz. Nüsrətin ürəyi soyumur. Doğma kəndlərinə gedəndə rus əsgərləri onu doğma yerlərə buraxmırlar. Deyirlər ki, artıq sən sərhəd zonasına keçə bilməzsən, oraya getmək üçün sənə icazə vərəqən olmalıdır. Bax, həsrətin polyor qışı pasportdan başlayır. Pasport ciddi bir formul kimi aralıqda sərhəd yaradır.

Əsərdə gözəl təbiət təsvirləri var. Hiss edirsən ki, roman müəllifi təbiətən şairdir. Təbiət təsvirləri əsərdəki qəhəmanların əhvali – ruhiyyəsinə uyğun verilir.

Doğma kənddən ayrılarkən Zümrüdün dediyi bayatı dağları, daşları yandırır. Bayatının bədiiliyi, həyatiliyi, texniki quruluşu hiss və həyəcanı - həmin vəziyyəti dolğun ifadə edir:

Bay quş mənəm, bay quş mən,
Quşlar içrə say quş mən,
Bir də sizi görməsəm,
Sızıldaram yay, qış mən.

Aranda Nüsrətin ailəsinə dörd otaqlı mənzilin iki otağını verirlər. Bir gün qonşu kənddən onun yanına dostu Əbil gəlir. Xeyli söhbətdən sonra Əbil Nüsrətə deyir ki, sənin evinin döşəməsini söküb apardım, oğluma ev tikdim. Elə bil Nüsrətin ürəyinə xəncər vururlar, ilan kimi qıvrılır. O, bu söz kimi ağır bir yara görməmişdir. Əbil Nüsrətin halından xəcalət çəkərək gecə xəlvət aradan çıxır.

Sosial həyatın, ictimai -siyasi quruluşun, ağır zərbələri Nüsrətin başında şimşək kimi çaxır. Elə bil millətin bütün əzabları onun çiyinlərində bərqərar olur. Nüsrətin həsrətə, ayrılığa dözümlü Azərbaycan insanının çətinliklərə sinə gərərək, milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərə söykənərək həyatın bütün suallarına ləyaqətlə cavab verir.

Qardaşı Nəsrulla öz toyunda at yarışları zamanı yıxılaraq başının daşa dəyməsi nəticəsində dünyasını dəyişir. Onun nişanlısı Güllü dul qalır. Bir müddətdən sonra Güllünün ata – anası onu aparmağa gəlir. Lakin Nüsrətin atası Yusub, anası Təbərrik Güllünü vermir. Güllünü Nüsrətə alırlar. Güllü Nəsrullanı bir an da olsa, yaddan çıxarmır, onun xəyalı ilə yaşayır. Bir gün Güllü gecə gördüyü yuxunu Nüsrətə danışır. Deyir ki, qardaşın at belində idi, gəlib məni apardı. Güllü də dünyasını dəyişir. Xeyli vaxt keçəndən sonra Nüsrət bulaq başında Zümrüdü görür. Bunu anası Təbərrikə deyir. Nəticədə Nüsrət Zümrüdlə ailə həyatı qurur, həyatın keşmekeşli yollarında onunla bir addımlayır. Ötən çağları tez-tez yada salır. Xatirələr danışır. Nüsrətə xatirə adam da demək olar. Onu xəyallardan ayıran yalnız Zümrüddür. Zümrüd ona tez – tez su verir. Halına yanır. Nələr çəkdiyindən xəbərdardır. Ona

görə də bir gün Zümrüdün Nüsrətə dediyi bu sözlər əsərin əsas ideyası kimi səslənir:

“Əgər yurdumuzda olsaydıq, bu günə düşməzdin, ay Nüsrət”.

Elə məsələ də bundadır. Daş yerindən qopanda qürbətə düşür. Hər bir insan vətənidə böyükdür, güclü və dəyərlidir.

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Əsərdə yuxugörməyə böyük inanc var. Kim nə yuxu görürsə, gerçəyini həyatda tapır. İbadətə namaza, dinə, Allaha böyük inam hissi əsərdə geniş planda verilir. Bununla yazıçı İslam dəyərlərinə böyük hörmət hissi ilə yanaşır, onun xeyirxah, insanpərvər, sülhsevər bir din olduğunu nəzərə çatdırır. Əlbəttə, bunu obrazların həyatı gerçəkləri ilə üzə çıxarır, təbii şəkildə təqdim edir. Yazıçı insanların xöşbəxtliyini və qələbəsini Allaha inam hissində görür. Məsələn İsgəndərin nəvəsi Ərkinaza Rayon İcraiyyə Komitəsi sədrinin gözü düşür. Sədr İsgəndərə deyir ki, hazırlaş axşam gəlib qızı aparacam. İsgəndər bütün ümidini o böyük Allaha bağlayır: - mənim də Allahım var – deyir- o mənə kömək olar. Evə gəlir, nəvəsinə heç nə demir, dədə - babadan qalma xəncərini belinə bağlayır. Bir az keçəndən sonra xəbər gəlir ki, xidməti maşın dərəyə yumalanan sədr həlak olub.

Nüsrətin atasının adı Yusub – Yusifdir. O, böyük bir nəslin, nəsil səcrəsinin övladıdır. Bilmirəm bu adın Naibə xanımın təxəllüsündəki Yusif adı ilə əlaqəsi var, ya yox, hər halda Yusub qədim kişilərdəndir, mərddir, sözünün üstə durandır.

Hadisələr, əsasən, cənub bölgəsində baş verir,. Yusubun əmisi oğlu Cənubi Azərbaycanın Van qəsəbəsindən gəlin gətirir və sonra sərhədlər bağlanır. Əslində bu da bir köçdür. Harda yeni sərhədlər salınırsa, ordan köç başlanır.

Romanda Eçara kəndi mənə müstəqil Azərbaycanımızın simvolu təsirini bağışlayır. Eçara kəndi Azərbaycan özgürlüyünü, adət - ənənəsini əks etdirir. Burada səsvermənin qozla keçirilməsi maraqlı gəlmiş mənə. Hər səs bir qoz hesab

olunur. Eçara sevgisi, Eçara saflığı və müqəddəsliyi heç vaxt yadımdan çıxmıyacaq.

Əsərdə Qulam bəy, Ağakışı kimi azman kişilər var. Qulam bəy surəti mənə Cavad xanı, Fərman Kərimzadənin “Axırıncı aşırım” əsərində Kərbəlayini xatırladır. Son ana qədər düşmənlərlə vuruşur. Lənkəranın müdafiəsində iştirak edir. Lənkəranda Xəzər dənizdən atılan toplara öz cəsarəti ilə cavab verir.

Nüsrət kişi ona görə kamil insandır ki, o gənclik illərində Qulam bəyin əsgəri olub. Bolşevizimin zabiti Dalqov müxtəlif yollarla Qulam bəyi məğlub etmək istəyir. Onu xalq qarşısında pərt eləmək üçün qolu bağlı hüzuruna gətirmək arzusuna düşür. Bunu Qulam bəy hiss edir. Ona görə də o heç kim bilmədən düşməne qarşı cəsarətli addımlar atır, onları mənən sındırır.

Əsərdə istər Çar Rusiyası zamanı, istərsə də bolşeviklərin hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların sürgün həyatı maraqlı, yadda qalan lövhələrlə verilir. Bu ağır məqamlarda azərbaycanlıların dözümlülüyü, mərdliyi üzə çıxır.

Nüsrət həbs olunandan sonra qızı Asini hesbdar işləyən əri böşayır. Səbəb isə çox gülməlidir. Ona görə ki, qayınatası dustaqdır. Yeni hökumətdə bu yaxşı alınmır.

O, bağça müdiri dul qadınla evlənir. Asiyə körpəsini vermir. Asi ata evində xəstələnib ölür. Sonradan əri uşağı gətirib qayınanası Zümrüdə verir. Çox keçmir ki, uşaq da dünyasını dəyişir, onu anasının yanında dəfn edirlər. Bu, çox ağır dərddir. Dərdin lirizmi əsərin bədii təsir gücünü artırır.

Bir il yarımından sonra Nüsrət kişi bəraət alır. O, evə qayıdanda Zümrüdünü ağır vəziyyətdə görür. Zümrüd qocalmış, tarlada işləməkdən əlləri qabar olmuşdur. Lakin həyatın hər üzünü görsə də, heç vaxt namus və ləyaqətini itirməmişdir.

Qazaxısatanda sürgündə olan Bəhlul Nüsrətin kiçik qayınıdır. Onun da həyatı Stalnin irticaları ilə qana

boyanmışdır. Əmlakı müsadirə olunub. Uzun illərdən sonra (Stalin öləndən sonra) Bəhlul sürgündən qayıdır. O, oruc tutur, namaz qılır, dindarlıqla məşğul olur, quran oxuyur. Maraqlıdır ki, əsərdə bütün qəhrəmanlar çətinlikdən qalib çıxmaq üçün İslama müraciət edirlər, dini ayinləri yerinə yetirirlər, allahın lütfünə sığınirlər.

Bəhlul yenidən Qazaxıstana qayıdır. Qardaş həsrətinə dözə bilməyən Zümrüd Bəhlulu yola salanda aşağıdakı bayatını deyir:

Ay qardaş, mələyimsən,
Duzumsan, çörəyimsən,
Həm atamın oğlusan,
Həm də öz gərəyimsən.

Romanda Böyük Vətən Müharibəsindən qayıdan Məşinin xatirələri çox maraqlıdır. O, Mir Cəfər Bağırovu öz gözləri ilə görmüş, 416- cı Taqanroq diviziyasının yaradılmasının şahidi olmuşdur.

Nüsrətin bacısı oğlu Sarxan da müharibədən sağ – salamat qayıdır. Əsərdə Sarxanın əsirlik həyatı çox dəqiq və orijinal verilib. Təklif olunsada, Sarxan almanlar tərəfdən Sovet ordusuna qarşı vuruşmur. Lakin vətənə qayıdan kimi onu incidirlər, KQB-yə çağırırlar, sual – cavab edirlər. Yazıçı Sarxan surəti vasitəsi ilə o dövr üçün xarakterik olan bir tendensiyanı- əsir düşənləri həbs eləmək, onlara vətən xaini damğası vurmaq kimi geniş vüsət almış Stalinizm taununu dəqiq faktlarla açıb göstərir.

Əsərdə Ərdəbildən gələn Müşkül surəti də orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Onu Nüsrət himayəsinə götürür, tərbiyəsi ilə məşğul olur, əməyə, işləməyə öyrədir. Müškülün əli çörəyə çatandan sonra qardaşını axtarmağa gedir.

Naibə Yusifin “Tənha köç” romanı müxtəlif obrazlar silsiləsilə zəngindir. Hər bir obrazın özünün orijinal həyat səciyyəsi var. Məsələn, Nüsrətin nəvəsi ilə şipşirin söhbəti uşaq ədəbiyyatımızın parlaq səhifələrindən hesab oluna bilər. Qeyd edim ki, bu uşağın adı Yusifdir. Nüsrət nəvəsinə atasının adını vermişdir.

“Yusif uşaq şıltaqlığı ilə:

-Baba, biyi mənim, bəs biyi çimindi? – soruşdu.

Nüsrət gülümsündü:

-Birini də qardaşının əvəzinə yeyərsən,-dedi.

- Özü yiyə bilmir?

Nəvəsinin şirin danışığı Nüsrətin eynini açdı:

-Yox, bacarmır?

-Niyə?

-Hələ dişləri çıxmayıb.

-Mən dişimin biyini veyim?-sualını eşidəndə Nüsrət:

-Ver,-dedi.

Yusif balaca ağzını açdı, qabaq dişlərini göstərdi:

-Hansı veyim?

Nüsrət qabaq dişini göstərdi. Yusif çıxartmağa səy etdi, bacarmayanda məyus-məyus:

-Çıxmıy axı,-dedi.

Nüsrət güldü, nəvəsinin başını tumarladı:

-Sən onu çıxara bilməzsən. Çünki onu Allah yalnız sənə verib.

-Qaydaşıma da veyəcəy?

-Əlbəttə.

Yusif sevindi, Zümrədə tərəf qaçdı:

-Nənə, Allah qaydaşıma da diş veyəcəy, - deyə-deyə atılıb-düşdü”

1953-cü ildə dəhşətli müstəbid Stalin ölür. Şəxsiyyətə pərəstiş illərinə hüquqi, siyasi qiymət verilir. Günahsız həbs edilmiş və

güllələnmiş insanlar bəraət alırlar. Necə deyərlər, “təmizlik kağızı” məhv edilənlərin ailələrinə verilir.

Stalinin ölümündən sonra yaranan yeni intibah prosesi, demokratik canlanma Nüsrət kişini Moskvaya Mərkəzi Komitəyə məktub yazmağa sövq edir. Xahiş edir ki, onları doğma kəndlərinə qaytarsınlar. Bir az keçir, məktuba cavab gəlir. Ümitsiz bir cavab. Nüsrət kişinin bu sərgərdan halını müəllif orijinal bir şəkildə ifadə edir.

“Oğlu içəri girəndə atasının son sözlərini eşitdi:

-Əşhədü ənla İlahə İlləllah! Əşhədü ənnə...

Nüsrəti həmin gün dəfn etmədilər. Səhəri gün qara bir maşın qar səhrası ilə doğma ellərə tərəf tənha bir köç aparırdı”.

Və əsər bitir.

Bu dünyada çox “köç”lər var. Hələ dəqiq ünvanını tapa bilməyən bu “köç”lər dünyanı nigaran- nigaran dolaşır. Nə vaxtsa, “köç”lər geri dönəcək, Nüsrətin didərgin ruhu həmin köçü qarşılayacaq. Naibə Yusifin “Köç” romanında reallıqla bədiiyyətin vəhdətindən doğan əsas ideya budur. Müəllifə uğurlar!

Qəşəm Nəcəfzadə,

“Qızıl kəlmə” mükafatı laureatı

TƏNHƏ KÖÇ
ROMAN

Dan yeri söküldükcə Savalan dağının zirvəsində dağ boyunca qırmızımtıl nazik bir xətt göründü. Günəş üzündən qara tülü açıdıqca xətt də enlənməyə, dağın zirvəsi boyu yayılmağa başladı. Zirvə qırmızı rəngə büründükcə yamaclardakı qara kölgələr yarğanlar, dərələr uzununu geri çəkildi, gizlənməyə bir bucaq axtardı. Amma günəşin zərrin şəfəqləri onlara aman vermədi: bir andaca kölgələri öz nurunda əritdi. Gözəl bir yay səhəri dağların üzünə güldü. Çalınmış biçənəklər, biçilmiş taxıl zəmiləri yamaclara qəribə bir görkəm vermişdi. Bir kənarı sarı, digər tərəfi yaşılımtıl görünən yamaclar təzə uzadılmış hanaları xatırladır, sanki toxucusunu gözləyirdi. Arabir qımıldanan meh hananın ərişlərinə toxunub keçdikcə ətrafa qəribə səs yayılırdı. Amma bu səsi duyan, eşitmək həvəsinə düşən yox idi. Bunu duyurmuş kimi meh də dodaqlarını sallayıb istədiyinə çatmayan uşaqlar kimi sakitcə kiridi.

Artıq kövşənlər qoyun-quzu mələşməsinə həsrət qalmış, quzuların arxasınca qaçan uşaqların hay-küyü, dağlarda əks-səda verən şən səsləri kəsilmişdi. Küləyin sığılını görməyən kövşənlər də peşman-peşman ətəklərini yığışdırmış, əbədi bir

sükut dağlarda at oynatmağa başlamışdı. Savalanın zirvəsindəki qar da parıltısını itirmiş, saralmışdı. Yamaclarının tənhalığına dözməyən Savalan ağ saçlarını Tanrının ayaqları altına sərərək ulu göylərdən imdad diləyir, bir möcüzə ümidilə yaşayırdı.

Bir neçə ay idi ki, kəndin yuxusu ərşə çəkilmişdi. Əkin-biçin başlarını qatsa da, nə qədər təmkinli görünsələr də, heç kim gözlərin dərinliyində gizlənən təlaş, həyəcanı ört-basdır eləyə bilmirdi. Böyüklərin susqunluğu uşaqların da sevincinə son qoymuş, bulaq başına gedən qız-gəlinlərin şaqraq gülüşləri susmuş, axşamüstü müxtəlif oyunlarla böyükləri tamaşaya yığan gənclərin səsi sanki quyu dibində batmışdı.

Gecələr sükuta qərq olmuş kəndin közərən lampaları qaranlıqda işildayan böcəyə bənzəyir, şöləsi yalnız öz dibinə düşürdü. Arabir qapıların cırıltısı səssizliyi pozsa da, çox keçmədən kəndi yenidən sakitlik bürüyürdü.

Birdən haradansa canavar ulartısı eşidildi. Deyəsən, lap yaxında idi. Bir himə bənd imiş kimi kəndin itləri dərəyə cumdular. Müxtəlif səslər bir-birinə qarışdı. Bir azdan boğuşma səslərini də gecənin səssizliyi uddu. Qalib kimi geriyyə qayıdan itlər sahiblərindən tumar gözlədilər: etinasızlığı görüb başlarını qabaq ayaqları üzərinə qoyub tənbel-tənbel quyruqlarını buladılar.

Əkin-biçin sona çatmış, kolxoz əmək gününə düşən payları bölüşdürmüş, qalan məhsul dövlətə təhvil verilmişdi. Gərginlik isə hələ də davam edirdi. Qəhər kimi boğazlara tıxanan "Fərman veriləcəkmi?" sualını heç kim hönkürmək istəmir, bəlkə də, hönkürməyə qorxurdu. "Dəlinin yadına daş sal" mamaq üçün hamı susurdu.

Bu da iztirabın sonu: kəndə köçmək əmri verildi. Üç günə kənd boşaldılmalı idi.

Çoxları: "Niyə?" - sualına cavab axtardısa da, tapmadı. Bu sualın cavabını 20-ci illərin ağrılarını, 30-cu illərin çətinliklərini yaşayanlar bilirdilər. Bilirdilər ki, Sovet hökuməti

heç nəyi bağışlamır, bu dağlara sahibləndiyi günləri də unutmayıb. Sərhəd dirəklərini görməyən kəndin İranla əlaqədə günahlandırılıb köçürülməsi həmin illərin bəhrəsidir. Artıq 20-30-cu illərin əvəzini müharibənin dəhşətlərindən xilas olmağa çalışan kənd camaatından çıxmağın əsl məqamı çatmışdı.

Yır-yığış başlansa da, Nüsrət kişi nə edəcəyini bilmir, evdə nəyi isə tərətməyə qıymırdı. Arvadı Zümrüd və gəlini onun əmrini gözləsələr də, o susur, bunların həqiqət olduğuna hələ də inanmaq istəmirdi.

İlk maşın karvanı kəndə daxil olanda sinəsinə bir ağırlıq çökdü. Yerindən zorla qalxıb ağır-ağır kəhər ata yaxınlaşdı, yalını tumarladı. Çoxdan sahibinin sığılını görməyən at fınxırdı, ayaqlarını yerə döyərək bərkdən kişnədi. Başını dik qaldıranda bəyaz yalı dağalandı, quyruğu qamçı kimi qalxıb-endi.

Nüsrət kişi tövlədəki mal-qaranı açıb atın belinə qalxdı. Qonşu kənddə yaşayan Rüstəmlə iki gün əvvəl danışıbmışdı: kənd geri qayıdana kimi heyvanlara o baxacaqdı. Mal-qaranı örüşə aparanda ona kömək edən Bozdar da tez yerindən qalxdı, həmişəki kimi heyvanlarla yanaşı addımlamağa başladı. Günortaya yaxın Rüstəmgilə çatdılar. Mal-qaranı yerbəyer etdikdən sonra süfrə arxasında əyləşdilər. Dədə-babadan qismətinə çobanlıq yazılan Rüstəmin narahatlığını duyan Nüsrət özü sözə başladı:

-Rüstəm, bilirsən ki, heç kimə borclu qalan deyiləm. Əgər iki aya geri dönməsək, heyvanları satarsan. Haqqını götürüb qalanını göndərsən. Atı isə sənə bağışlayıram, gərəyin olar.

Rüstəm dil-ağız elədi:

-İnşallah, tezliklə geri dönərsən. Nagüman olma.

Gözü Bozdara sataşanda isə ehtiyatla soruşdu:

-Bəs iti kimə tapşıracaqsan?

-Bozdar heç kimə uyuşmaz, xasiyyətinə bələdəm, xaltanı da xoşlamaz. Sənin üçün başağrısı olar. Görüm onu neynirəm,- deyib soyumuş çaydan bir qurtum içdi.

Nüsrət kişi evə axşamüstü qayıtdı. Bozdar onu bir addım da tək buraxmadı. Bozdarın geri qayıtdığını görə Zümrüd dilləndi:

- Bunu da onlara tapşırıydın da.
- Bozdarı özümüzlə aparacağam.

Hər ikisi susdu: əslində danışmaq üçün elə bir söz də yox idi.

Yeni maşın karvanı kəndə daxil oldu. Bir azdan sonuncu evlər də boşalacaq, bir kəndin matəmi başlanacaqdı. Nüsrət kişi sonuncu dəfə babadan qalma bağını gəzdi, hər ağacla, hər kolla bir-bir vidalaşdı. Mahmud bulağının yanındakı qoz ağacına söykəndi. Qarma-qarışıq duyğular aləmi onu qoynuna alsada, beynində bir boşluq duydu. Var gücü ilə bu boşluqdan xilas olmağa çalışdı, bacarmadı. Bozdarın zingiltisinə ayıldı. Gözlərindən qopan iki damla yanaqlarına toxunmadan torpağa düşdü. Yaxşı ki, yanında yalnız Bozdar var idi...

Hamı yığışmışdı. Nüsrət kişinin tapşırığına əməl edən qadınlar evdən yalnız yatacaq və işlətmək üçün qab-qacaq götürmüşdülər. Maşına minmək vaxtı idi. Nüsrət kişi ağır addımlarla maşına yaxınlaşıb Bozdarı səslədi. Əmrə müntəzir dayanan it sahibinin maşına minmək istədiyini görəndə dal ayaqları üstə oturdu. Nüsrət kişi geri qayıtdı. Bozdar üzünü onun ayaqlarına sürtüb zingildədi, həyəətə doğru boylandı. Sahibinin maşına tərəf döndüyünü görəndə o da yerindən qalxdı, cəld maşına tullandı.

Son karvan da yola düşəndə maşından yanıqlı bir səs ucaldı:

Bay quş mənəm, bay quş mən,
Quşlar içrə say quş mən,
Bir də sizi görməsəm,
Sızıldaram yay, qış mən.

Ağı deyən Zümrüd idi. Hamı susmuşdu. Maşın yoxuşlarda sürünür, sanki sərnəşinlərin halına acıyaraq kənddən uzaqlaşmaq istəmir, etirazını motordan qalxan inilti ilə

bildirirdi. Birdən Bozdar dal ayaqları üstə qalxıb maşının banından yerə tullandı, var gücü ilə kəndə tərəf götürüldü...

Dağlar, yaşıl meşələr arxada qalmışdı. Qarşıda sonu görünməyən boz çöllər uzanırdı. Maşın çala-çökək torpaq yolla hərəkət etdikcə istidən qovrulan torpaq təkərlərin altında xırıltıdayırdı. Amma nə günəşin istisi, nə çala-çökək torpaq yollar Nüsrət kişinin eyninə deyildi. Hər qarışına bələd olduğu dağlara, dərələrə, meşələrə ürəyində bir vida nəğməsi oxuyurdu. Əslində bu, nəğmə deyildi, damla-damla əriyən bir qəlbin fəryadı idi.

Nəhayət, yeni yaşayış məskəni göründü. Daldalanmaq üçün bir ağacın belə olmadığı bu səhrada tələm-tələsik bir boyda, bir biçimdə tikilmiş kiçik yaşayış evləri boy-boya durmuşdu.

Sanki yeni sakinlərə "xoş gəldin" demək istəyirdi...

Nüsrət kişinin ailəsinə dörd mənzilli binanın iki otağını verdilər. Birtəhər yerləşdilər. Gəlin süfrə açıb axşamdan hazırladığı yeməyi süfrəyə gətirdi. Əllər süfrəyə uzandı, amma Nüsrət kişinin boğazından tikə keçmədi. Bozdarı xatırladı.

"Sahibsiz kənddə taleyi necə olacaq?" - düşündü.

Nüsrət kişinin qızı gəlin köçmüşdü, oğlu isə hərbi xidmətdə idi. Evin bütün ağırlığı onun üstündə idi. Bəzən günlərlə iş dalınca getsə də, evindən arxayın olardı. Arvadı Zümrüd çox diribaş, at minməkdə, tüfəng atmaqda kişilərdən geri qalmayan bir qadın idi. Yol-yolaq bilən, kəndin bütün xeyir-şərində başda olan ağbırəklərdən sayılırdı. Uzun illərdən bəri Nüsrət kişiyə arxa, həyan olmuşdu. Ərinin boğazından nə üçün çörək keçmədiyini o dəqiqə anladı. Təsəlli vermək istədi, amma qəhərləndiyi üçün dillənmədi.

Axşamüstü sərin meh əsdi. Günortanın dözülməz istisi bir anda yoxa çıxdı. Nüsrət kişi sərin havanı ciyərlərinə çəkdi. Amma çox keçmədən güclənən külək səhranın toz-torpağını göyə sovurduqca nəfəs almaq çətinləşdi. Dağ havasına öyrəşmiş

insanlar əlacsızlıqdan evlərin qapı-pəncərələrini örtməli oldular.

Su məsələsi lap çətin idi: Hər səhər maşınlarda su gətirilir, kim qoçaq idisə, qablarını doldururdu. Gecikənlər bir neçə kilometr aralıda yerləşən Bala Kürün suyuna möhtac qalırdılar.

Bir an da doğma yurdu unuda bilməyən Nüsrət kişi on gündən sonra kəndə dönə bildi. Məqsədi Bozdarı tapmaq, özünü gətirmək idi. Kəndə axşamüstü çatdı. Sahibsiz evlərin, yetimləşən küçələrin, soluxan bağların ulartısı qulaqlarını dəldi. Bu ulartıdan qaçmaq, xilas olmaq üçün əlləri ilə qulaqlarını qapadı, var gücü ilə sıxdı, amma səs onu tərk etmədi. Boğazına tıxanan qəhər özünə yol açanda sinə dolusu hönkürdü. Acı qəh-qəhəyə bənzər hönkürtü boş qalmış dərələrdə əks-səda verdi. Bu vəziyyətdə nə qədər qaldığından xəbəri olmadı. Əlinə dəyən hənirtidən diksindi. Bozdar idi: sahibinin səsinə eşidib gəlmişdi.

Nüsrət kişi həmin gecəni evində qaldı. Hər şey yerində idi: heç nəyə toxunulmamışdı.

Sahibinin dönüşü Bozdarın qırışığını açmışdı: elə hey dörd tərəfində fırlanırdı. Geri dönmək vaxtı çatanda Nüsrət kişi Bozdarı səslədi, boynuna xalta saldı. Bozdarın gözlərindəki yalvarışı duyanda xaltanı açdı. Birlikdə yola düşdülər. Nüsrət kişi yoldan keçən bir maşına əl elədi. Maşın dayandı. Sahibinin maşına minmək istədiyini görən Bozdar torpağı iylədi, başını qabaq ayaqları üstə qoydu. Nüsrət kişinin çağırışlarına da əhəmiyyət vermədi. Bir qədər sonra yerindən qalxdı, quyruğunu qısaraq kimsəsiz kəndə tərəf yol aldı.

Nüsrət kişi bir xeyli Bozdarın arxasınca baxıb dərinə köks ötürdü. Yol boyu ötüb keçənləri xatırladı. Xalası oğlu Mirhəsənin başqalarına görk olsun deyə kəndbəkənd sürüdülməyən meyiti gözlərinin qabağına gəldi. Diri-diri yandırılan bibisi oğlu Abuzərin qınaq dolu baxışlarını sezdi. "Gəlmələr" sözünü eşitməmək üçün edilən təklifdən boyun qaçıran, bir il rus əsgərlərinə yaşamağı haram edən əmisi oğlu Qulam bəyin sərt

səsi qulaqlarında cingildədi. "Nə üçün sağam, nəyə görəyəm?"- fikirləşdi. Sürgün həyatı Nüsrət kişini sıxdı: güllələnmə maddəsi ilə barmaqlıqlar arasında yatmaq belə onu bu qədər incitməmişdi.

Torpaq yolun bir hissəsini piyada getməli oldu. Yerisə də, hiss edirdi ki,ayaqları arxasınca gəlmir. Uzaqdan həyətləri bomboş yeni məskən göründü. Nüsrət kişiye elə gəldi ki, olmadığı bir gün ərzində kəndi yenidən köçürüblər. Amma elə deyildi:

aranın istisinə dözməyən əhali evlərə qapanmışdı.

Nüsrət kişinin əliboş gəldiyini görən Zümrüd heç nə soruşmadı. Getdiyi yerdən əliboş dönməyə adət etməyən ərinin bugünkü halını başa düşdü.

Bir neçə gündən sonra rayon mərkəzindən gələn nümayəndə heyəti kənd əhalisini yeni tikilsə də, tam hazır olmayan klub binasına topladı. RİK sədri sözə başladı:

-Bu gündən siz də rayon əhalisinin bir hissəsi kimi ərazimizin abadlaşdırılması, kənd təsərrüfatının irəliləməsi üçün bizimlə birgə çalışacaqsınız. Bütün ehtiyaclarınızı ödəməyə çalışacağıq.

Böyründə dayanmış köhnə qonşusu Tahir Nüsrətə tərəf əyilərək kənd ləhcəsində astaca:

-İnammiyəm,- pıçıldayanda Nüsrətin dodağı qaçdı.

Kollektivləşmə dövründə baş verən hadisə gözlərinin qarşısında canlandı...

...Rayona göndərilmiş yeni raykom katibi fəalları, kənd ağsaqqallarını bir yerə toplayaraq görəcəyi işlər barəsində danışaraq dedi:

-Hər kəndə yeni yollar çəkdirəcəyəm.

Hazırcavablığı ilə seçilən və bəmərə Məmmədəğa kimi tanınan bir ağsaqqal astadan:

-İnammiyəm,- deyəndə hamının nəzərləri ona dikildi. Özünü eşitməzliyə vuran katib çıxışına davam edərək:

-Bütün kəndlərdə klub, mədəniyyət evi, uşaq bağçası, məktəblər tikdirəcəyəm,-deyəndə Məmmədəğa yenə sözünü təkrarladı:

-İnammiyəm.

Hövsələsi daralan katib birtəhər dözüb:

-Bütün kəndlərə elektrik xətləri çəkiləcək, söyləyib çıxışını bitirmək istəyəndə Məmmədəğa boğazını arıdıb yenə də:

-İnammiyəm,-dedi.

Qəzəbi həddini aşan katibin:

-Səni tutduracağam, - sözünə isə Məmmədəğa:

-Bax ona inaniyəm, - deyərək cavab verdi...

Tahirin qoluna toxunması Nüsrəti xəyaldan ayırdı.

Köçkünləri yeni yaşayış məntəqəsində qeydə almaq üçün

yığılan pasportlar üç gündən sonra sahiblərinə qaytarıldı.

Əslində bu, geri dönmək ümidinin tam puç olması idi. O

dağları görmək bir də qismət olacaqdımı? Bayram günlərində

doğmaların məzarını ziyarət edə biləcəkdimi? Suallar Nüsrət

kişinin rahatlığını əlindən aldı, bir neçə günün içində tamam

qocaltdı, ala gözlərinə heç kimin oxuya bilmədiyi qəm

çökdürdü...

Günlər keçdi. Doğma yurd Nüsrət kişinin yuxusuna girdi:

kəhər at dal ayaqları üstündə qalxıb kişnəyirdi. Bozdar həyətdə

o baş bu başa qaçıb təlaşla hürür, bağın meyvəsini qara

qarğalar daşıyırdı...

Hövlək yuxudan oyandı. Səhərin açılmasını gözlədi: kəndə getmək fikri qəti idi.

Yol boyu gördüyü yuxunun təsirində idi. "Allah xeyir eləsin",-

deyə-deyə özünə təsəli verdi. Maşın birdən dayandı. Hamı kimi

Nüsrət kişi də pasportunu çiyini avtomatlı rus əsgərinə uzatdı.

Əsgər işarə ilə ona maşından düşmək göstərişi verəndə heç nə

demədən aşağı düşdü. Anlatdılar ki, sərhəd zonasında

qeydiyyatda olmadığı üçün məntəqədən o tərəfə keçə bilməz. .

Bu xəbər Nüsrət kişiyyə tərs şillə kimi dəydi, dizlərinin taqəti

tamam çəkildi. Qəlbindən bir sızıltı keçdi: doğma elləri ziyarət

etmək də mi yasaq edildi? Kor-peşman geri qayıtdı, evə necə çatdığından xəbəri olmadı...

Oğlunun hərbi xidməti bitirib geri dönməsi kefini bir az durultdu. İlk oğul nəvəsinin dünyaya gəlişi isə əsl toy-bayram oldu. Uşağa atasının adını qoydu: "Ömrünü Allah versin!" - dedi.

İl yarım idi ki, Nüsrət kişi kəndə gedə bilmirdi. Amma aldığı məlumatlar da ürəkaçan deyildi: baxımsızlıqdan həyət-bacanı ot-ələf basmış, Bozdar ölmüşdü. Söhbət düşəndə Zümrüd deyirdi ki, Bozdarı xiffət öldürdü.

Gün əylən vaxt idi. Nüsrət kişi yaşadıkları evin kölgəsində oturub ətrafı seyr edirdi: düzü, seyr ediləcək elə bir mənzərə də yox idi. Bu zaman bir neçə ev aralı buralara nabeləd adama gözü sataşdı. Diqqətlə baxdı, qonşu kənddən olan Əbil idi.

Fikirləşdi: "Əbili buralara gəlməyə nə vadar eləyib?"

Bərabərinə çatanda Əbil qollarını açıb Nüsrətə tərəf gəldi. Çoxdanın həsrətlişi kimi görüşdülər, hal-əhval tutdular. Əbilin gəlişi ilə Nüsrətin çoxdan qonaq-qaraya həsrət qapısı sevindi. Zümrüd, gəlini əl-ayağa düşdülər: çolpa kəsildi, aş dəmləndi, keçmiş günlər yada salındı. Nüsrət kişi qonaqdan nə üçün gəldiyini soruşmaz, bunu qəbahət sayardı. Bu gecə də adətində xilaf çıxmadı, amma Əbilin fikrə getməsi də nəzərindən yayınmadı. Yenə də susmağı lazım bildi. Hiss etdi ki, Əbil söhbətə haradan başlayacağını bilmir. Nəhayət, dilindən qıfıl götürüldü:

- Səndən halallıq istəyirəm, Nüsrət,- dedi.

- Nəyin halallığını, ay Əbil?

Bu sual qarşısında danışmağın nə qədər çətin olduğunu anlayan Əbil bir qədər sussa da, ağır-ağır mətləbə keçdi:

- Sizin kəndin evlərini qonşu kəndlər söküb apardı, - o, sözüne ara verib xeyli susdu, nəhayət, - mən də pulum çatmadığı üçün sənənin evinin döşəməsini oğlum üçün tikdiyim evə vurdum, - deyərək başını aşağı saldı.

Bir andaca Nüsrət kişinin gözləri alacalandı, rəngi boğuldu: eşitdiklərinə inana bilmədi. Gözləri bir məchulluğa zilləndi. Beynində qopan uğultu səngimək bilmədi. Hiss etdi ki, boğulur, köynəyinin yaxasını didişdirdi. Bu xəbər ona köçmək əmrindən də ağır gəldi. İndiyə qədər arxalandıqlarının bir neçə gün ərzində kəndi talan etməsinə inana bilmədi. "Əmri verən yad idi, bəs bunlar?"- sualına cavab axtardı.

Nüsrət kişinin vəziyyəti Əbilin nəzərindən yayınmadı. Üzərinə çökən ağırlığın altında əzildi, üzrxahlıq etməyə də üzü gəlmədi...

Əbil kişinin gəlişi kimi gedışı də gözlənilməz oldu. Səhər yuxudan oyananda hamı qonağın yatağını boş gördü. Evdən nə zaman çıxmışdısa, heç kim xəbər tutmamışdı. Amma əsl həqiqəti Nüsrət kişi bilirdi; gecə yarını keçsə də, yuxusu ərşə çəkilməmişdi. Qonaq narahat olmasın deyə, yerində qurcalanmırdı da. Əbil də yatmamışdı: Nüsrət kişinin yuxuya getməsinə gözləyirdi. Nüsrətin aramla nəfəs aldığını duyunca yerindən qalxdı. Paltarını geyinib bir xeyli ev sahibinin yatdığı tərəfə baxdı. Yalnız bu sözləri deyə bildi:

- Bağışla, Nüsrət, xətamı bağışla.

Nüsrət kişi dillənmək istədi. Peşmançılıqdan doğan bu üzrxahlıqdan qəhərləndi, hönkürməmək üçün dərinə nəfəs almağa çalışdı, sinəsi bir neçə dəfə qalxıb-əndi. Onun dərin yuxuda olduğunu zənn edən qonaq astaca qapıdan çıxdı. Nüsrət kişi özünə gələndə qonaq xeyli uzaqda idi.

Səhər açılırdı. Kənd xoruzları səs-səsə verib banlaşınca qapıların cırıltılı səsi eşidildi. Azan verilməsə də, namazını ötürməyə adət etməyən sakinlər dəstəmaz almaq üçün həyəətə endilər. Nüsrət kişi də ağır-ağır yerindən qalxdı, dəstəmaz alıb üzünü qibləyə tutdu. Adəti idi: səhər namazında həmişə xeyli dua edərdi. Bu səhər isə əlləri göyə qalxanda kəndi yer-yurdundan didərgin salanlara qarğış yağdırdı.

Stalinizmin acı nəticələri ortaya çıxanda Nüsrət kişi də ümidləndi. Kəndin statusunu geri qaytarmaq üçün çox qapılar

açdı, amma faydası olmadı. Bir parça vərəqin hökmü kəndi doğma ocağa birdəfəlik həsrət qoydu.

İkinci oğul nəvəsi dünyaya gələndə Nüsrət kişi yataqda idi, ömrünün sona çatdığını hiss edirdi. Körpəni əlinə aldı. Toyu günü dünyasını dəyişən qardaşı xəyalına gəldi. Körpəyə onun adını qoydu... Xəyallar onu yaxın keçmişə apardı...

10-12 yaşı olardı. Kəndə yeni fərman gəlmişdi. Kəndin münbit torpaqlarına çarın fərmanı ilə əl qoyulmuşdu. Torpağın bir hissəsi Nüsrətgilin idi. Heç kimə yenilməyən atası Yusub etiraz səsinə ucaldı:

- Mənim dədə-baba torpaqlarıma kimsə əl uzada bilməz. Nə qədər canım sağdır, torpaqlarımın üstündən quş da səkməz. Digər kəndlilər də səsinə qaldıranda pristav Yusubu çəpəki süzüb yanındakı dilmanca işarə etdi.. Dilmanca astaca:

- Könlündən Sibirmi keçir? Səsin cənab pristavın xoşuna gəlmədi. Səhv etdiyini etiraf et, - dedi.

- Mən ölərəm, amma dediklərimin səhv olduğunu etiraf etmərəm,- cavabını eşidəndə rus dilində pristava Yusubun sözlərini tərcümə etdi. Pristav zənlə Yusuba baxdı, lakin kəndlilərin sərt etirazları pristavı susmağa məcbur etdi.

Bu hadisədən sonra Yusub bir müddət ipə-sapa yatmadı, dağlara çəkildi. Talış meşələrində quldurlarla da rastlaşdı, amma qorxub təslim olmadı. Sərrast atıcılığı və qorxmazlığı Yusubu Cənubi Azərbaycandan olan bir xanla ata-oğul etdi. Sovet hökuməti sərhədləri möhkəmləndirənə qədər xanın bağışladığı torpaqların gəliri Nüsrətgilin evinə axdı...

Babası Həsənalı yadına düşəndə işə üzündə gülümsər bir ifadə yarandı. Yüz ildən artıq yaşasa da, Həsənalı çox qıvrıq idi. On iki otaqlı bir evi vardı. Gecənin bir aləmi ehtiyatsızlıq üzündən evin bir otağında yanğın baş verdi. Dağ yerində evlər bir-birindən aralı olduğu üçün kənd camaatının heç nədən xəbəri yox idi. Kərbəla ziyarətinə gedən Yusub da hələ qayıtmamışdı. Qız-gəlin yanğını söndürməyə çalışdığı zaman Həsənalı baba da alovun işığında papağını yelləməyə başladı. Yanğın

söndürüldü. Səhəri gün kənd camaatı bundan xəbər tutanda Həsənalı baba gileyli-gileyli dedi:

- A kişi, yanğı söndürülənə qədər papaq yelləyib sizi çağırıdım, bəs görmədiniz?

Körpənin qığıltısı Nüsrət kişini xəyaldan ayırdı. Gəlinini səslədi:

- Ay qızım, uşağı sakitləşdir.

Gəlini uşağı götürüb o biri otağa keçdi. Nüsrət kişi gözlərini yumdu. Baxan onu yatmış zənn edərdi, amma o yatmamışdı. Ötüb-keçənlər sanki boy sırasına durub: "Məni unutmamısan ki?"- deyirdi.

...Kənddə toy idi. Qazanlar ocağın üstündə pıqqarıqla qaynayırdı. Qonaqlar, kənd camaatı gəlinin pişvazına çıxmışdılar. Qırmızı duvaqlı gəlin at belində uzaqdan görünəndə kəndin qız-gəlini halay çəkib mahnı oxumağa başladı. Bəyin anası əl-ayağa düşdü. Yusub kişi gəlinin qolundan yapışib ehmallica atdan düşürtdü. Qızlar gəlinlə bərabər otağa daxil oldular. Amma gəlinin üzünü görmək heç birinə qismət olmadı, çünki heç kim gərdək arxasına keçməyə cürət etmədi.

Kənd cavanları müxtəlif oyunlarla toyu daha da şənləndirirdilər. Növbəti oyun daha maraqlı idi. Hərə öz atını meydana çəkdi. Bəy də at çapan igidlərin içində idi. Yarış başladı. Bəyin göy ürgəsi önə çıxdı. Hədəfə çatmağa az qalırdı. Birdən at büdrədi, müvazinətini saxlaya bilmədi, boynu üstə yerə gəldi. Başı yol kənarındakı daşa dəyən bəy dünyasını dəyişdi. Toy yasla əvəz olundu. Özündən üç yaş böyük qardaşı Nəsrullanın faciəli ölümü uzun müddət Nüsrəti göynətdi.

Aylar keçdikcə gəlinin ata-anası ara-sıra qızlarına dəyməyə gələr, bir kəlmə də qızlarından danışmazdılar, növbəti gəliş isə əvvəlkilərdən fərqli oldu. Gəlinin atası ağır-ağır sözə başladı:

- Yusub, duz-çörək kəsmişik, qohum olmuşuq. Bu işin də bir

sonu olmalıdır. Mən qızımı aparmağa hazırım.

Qonşu otaqdan yanıqlı ağı deyən bir qadın fəryadı ucaldı. Ağlayan Təbərrik idi. Elə bil oğlu təzəcə ölmüşdü. Oğlunu itirən gündən üzü gülməyən Yusub kişi bu səsi eşidincə sanki balacalaşdı. Hamını üzən gərgin sükut evə hakim kəsildi. Elə bil ki, bu ağı hər kəsin dilini, ağzını qıfılladı. Yusub kişi oğlunun iyini gəlinindən alan ananın acısını yaxşı anlayırdı. Güllünün gedişi evdə ikinci yas mərasiminə bərabər idi. O, sinəsinə əyilmiş başını qaldırdı, boğazını arıtladı, sakit, lakin qətiyyətlə dedi:

- Mənim gəlinim başqasının qapısında görünə bilməz. Elimizin adəti var: qolun sınığı boyuna yükdür.

Gəlinin ata-anası geri döndü. Nüsrət eşitdiklərinə inana bilmirdi. Qərar onsuz verilmişdi. Bir dəfə də olsun, atasının sözünün qabağında dillənməyə cürət etməyən Nüsrət üçün bundan ağır işgəncə ola bilməzdi. Qardaşının at belinə sonuncu sıçrayışı gözləri qarşısında canlandı. Yəhərdə necə də şəstlə oturmuşdu! Bütün kənd cavanlarından yaraşlıq idi. Üç yaş fərqləri olsa da, Nüsrəti həmişə körpə uşaq kimi əzizləyər, qoruyardı.

Hökm qəti idi: etiraz etmək heç nəyi dəyişməyəcəkdi. Nüsrət qardaşının nişanlısı ilə evlənməli idi. Yusub kişi gəlini ilə Nüsrətin kəbinini kəsdirdi. Amma Nüsrət qardaşının ruhuna xəyanət etməkdən çox-çox uzaq idi. Kəbin kəsilsə də, bir tirin altında yaşasalar da, onun Güllüsünü hər kəsdən qoruyacaqdı. Güllü qonşu kənddən idi. Taleyinin bəd gətirməsi bir il ərzində üzünü soldurmuşdu. Ata-anasının buralara tez-tez gəlişi də ürəyincə deyildi. Bu gəlişin arxasında nəyin gizləndiyini gözəl anlayırdı. Qısa müddətdə bu ailəyə elə öyrəşmişdi ki... Verilən qərar onun üçün də ağır idi, amma dözəcəkdi, heç kimin xəbər tutmayacağı addımı atacaqdı...

Onların "evliliy"i bir il çəkdi. Bu bir ildə nə Nüsrət, nə də Güllü heç kimi şübhələndirmədilər.

Güllünün də ömrü çox qısa oldu. Xəstələndi. Yusub kişi , Təbərrik, Nüsrət çox çalışdırlarsa da, faydası olmadı, Güllünün

dərdinə dərman tapılmadı. Xəstəliyindən məmnun olan təkçə Güllü idi: istəklisinə qovuşmağa lap az qalırdı. Bunu Nüsrətdən başqa bilən yox idi.

... Adət üzrə, Nüsrətlə Güllü hamıdan sonra otaqlarına çəkildilər. Güllü otağın əks qütblərində iki yer açdı, gözləmədiyi halda Nüsrətə dedi:

- Bu gecə qardaşını yuxuda görmüşəm.

Nüsrət diksindi. "Evli" olsalar da, indiyə qədər ikilikdə söhbət etməmişdilər, Güllü də heç vaxt gördüyü yuxunu danışmamışdı. Nüsrət boğuc səslə:

- Nə gördün?- soruşdu.

- İkimiz də at belində idik. Dedi ki, daha səni tək qoyan deyiləm, aparmağa gəlmişəm.

Güllü bir an susdu, sonra asta səslə:

- Elə xoşbəxt idim ki, - dedi. İri ala gözlərində yaş dalğalandı, yanaqlarında bir neçə yerdən şırım açıldı. Nüsrət dəfələrlə Güllünün səssizcə ağladığını görsə də, təsəlli verməyə gücü çatmamışdı. Çünki şahidi olduğu bu böyük məhəbbətin acısını azaltmaq üçün verəcəyi təsəllinin su üstündə üzən saman çöpü qədər əhəmiyyətsiz olduğunu bilirdi. Güllü ağlayıb doyandan sonra heç nə olmamış kimi işinin ardınca gedərdi. Hətta bir dəfə Güllünü bikef görən Təbərrik Nüsrəti qınayaraq yüngülcə danlamış:

- Gəlinimi incitmə, - deyə təpinmişdi oğluna.

...Cənazə ortada idi. Təbərrik ağı deyir, nakam oğlunu da əziz gəlini ilə qoşa ağlayırdı.

Nüsrət Güllünün məzarını qardaşının qəbrinin yanında qazdırdı. Bunu hamı adi qarşıladi. Güllünün məzarı üstünə nərgiz gülünün soğanağından əkdı. Onun nərgiz gülünü xoşladığını bilirdi. Dəfələrlə qardaşının dağlardan yığıdığı nərgizləri Güllüyə göndərməsinin şahidi olmuşdu. Qardaşının məzarı üstündə açan nərgiz güllərini görəndə həmin günlər yadına düşər, ürəyindən ağrı keçərdi. Nərgizləri Güllü əkmışdi...

... Qəbiristanlıq elə də uzaqda deyildi. Nüsrət qoşa qəbirləri heç kimin görmədiyini vaxt ziyarət edər, qəbir daşları ilə danışib ürəyini boşaldar, toxtadıqdan sonra əbədi yuxuya gedənlərə rəhmət diləyərdi:

- Rahat yatın, yeriniz behişt olsun!

İndi o illər çox arxada qalmışdı. Üç ildən artıq idi ki, Nüsrət doğmaların qəbrini ziyarət edə bilmirdi.

Yüngül ayaq səsləri gözünü açmağa məcbur etdi: Zümrüd idi. Axır vaxtlar əlində nə işi olsa yarımçıq qoyar, tez-tez Nüsrətə baş çəkərdi.

Zümrüd öz kəndlərindən idi, yaşca da Nüsrətdən çox kiçik idi. Güllü vəfat edəndən sonra uzun illər nə Nüsrət evlənmək fikrinə düşdü, nə də anası israr etdi. Bulaq başına gedən qızgəlinə baxmağı da xoşlamazdı. Çoxları uca boylu, yaraşlıq, ala gözlü Nüsrəti anlaya bilmirdilər. Yaşı otuzu keçsə də, evlənmək xəyalına düşməməsi hamını maraqlandırırdı. Amma ciddi görkəmi, sözü bircə dəfə deməsi, zarafatı xoşlamaması tay-tuşlarını da susmağa məcbur edirdi.

Bir gün kəndin ayağındakı dəyirməndən un gətirən Nüsrət Daşbulağa çatanda bir hovur burada dayanmaq, xəyalları ilə baş-başa qalmaq istədi. Bulaq başında heç kim yox idi. Əl-üzünü yuyub ovcuna aldığı sudan ləzzətlə içdi. Başını qaldıranda əli səhəngli Zümrüdü gördü. Zümrüdün on beş yaşı olardı. Qızlar bulağından su içmişdi. Çatma qaşları, iri qara gözləri, dik yanaqları, zərif, çəhrayı dodaqları girdə sifətinə çox yaraşır. Bir kənardə dayanıb Nüsrətin bulaq başından ayrılmasını gözləyirdi. Əyninə geyindiği yüngül, gen paltar onun mütənasib əndamını gizlədə bilmirdi. Nüsrət cəld qalxdı, heç nə demədən yola düzəltdi.

Bir neçə gün idi ki, Yusub kişi Ərdəbilə getmişdi. Ana-bala çay içə-içə söhbət edirdilər. Söhbət əsnasında Təbərrik doluxsundu.

- Oğul, - dedi, - nə vaxta qədər evlənməyəcəksən -Təbərrik

elə bilirdi ki, Nüsrət Güllünü unuda bilmədiyi üçün evlənmiş – məni oğul nəvəsinə tamarzı qoyacaqsan? Kəndimizdə gözəl-göyçək qızların hansına elçi getsəm, əliboş gəlmərəm.

Uzun illərdən bəri ilk dəfə anasından eşitdiyi giley Zümrüdü yenidən Nüsrətin gözləri qarşısında canlandırdı. Anasına astaca:

- Rüstəmin qızı üçün elçi gedərsən,- dedi.

Təbərrik az qaldı ki, qol götürüb oynasın. Güllünün ölümündən sonra bu qədər sevindiği olmamışdı. Zümrüdün anası Xumar kəndin sayılan qadınlarından idi. Bütün məclislərdə yuxarı başda oturur, ağır, ağıyana davranışı ilə seçilirdi. Səhəri gün Xumarın yanına gedən Təbərrik birbaşa mətləbə keçdi:

- Qızın Zümrüd üçün gəlmişəm.

Zümrüd evin tək qızı idi. İki qardaşı olsa da, atası daha çox onu əzizləyirdi. Bu, Xumarın xoşuna gəlməz:

- A kişi, qızını oğlansayağı böyütmə,- deyərdi.

Amma kimə deyirsən. Rüstəm Zümrüdə at çapmağı, tüfəng atmağı öyrətmişdi. Hətta bir dəfə əmisinin cidd-cəhdlə yüz metrlikdə qoyulmuş kiçik hədəfi vura bilmədiyini görüb əmisindən izin də almış, sərrast atəşlə hədəfi iki bölmüşdü. Əmisi alnından öpərək:

- On oğula bərabərdir,- deyib əzizləmişdi Zümrüdü.

Oğlansayağı böyüsə də, Xumarın tərbiyəsini görən Zümrüdün əlindən gəlməyən iş yox idi. Həm gözəl, həm də qoçaq idi. Elçilərin sayı getdikcə artsa da, Rüstəm heç birinə razılıq vermirdi.

Təbərrikin sözlərini Xumar adi qarşılamadı: birinci elçi olmasa da, qız anası kimi bir qədər həyəcanlandı. Gözünün qarşısında qırmızı duvaqlı qızı canlandı. Təbərrikə yalnız bu sözləri deyə bildi:

- Atası bilər.

Təbərrik geri döndü. Yusubun qayıtmağını gözlədi.

İki həftədən sonra toy tədarükü başlandı...

Zümrüdün astadan:

- Nüsrət, - çağırışı onu xəyallardan ayırdı. Zümrüd əlindəki kiçik sinidə yemək gətirmişdi. O, könülsüz-könülsüz yerin içində dikəldi. Yeməyə heç iştahası da yox idi. Bir-iki tikədən sonra qabı geri itələdi Zümrüd israr eləmədi. Ərinin xasiyyətini yaxşı bilirdi: təkidi xoşlamazdı. Bütün ömrünü dağda-daşda at belində keçirən Nüsrətin bu halı Zümrüdü kövrəltdi. Qara kələğayının ucu ilə nəmli gözlərini sildi. (Qardaşı ailəsilə sürgünə göndəriləndən sonra iyirmi iki yaşlı qızını itirən Zümrüd bir daha başına rəngli örpək örtmədi. Əvvəlki örpəkləri hələ də gəlinlik sandığında yatırdı).

Araya dərin sükut çökdü. Sükutu Nüsrət kişinin öskürəyi pozdu. Zümrüd stəkanda su gətirib Nüsrətə uzatdı. Bir xeyli əli uzanıqlı qaldı, lakin Nüsrət heç nəyə əhəmiyyət vermədi.

...Əmisi oğlu İbrahimin toyu idi. Gəlini Cənubi Azərbaycandan – Van qəsəbəsindən gətirəcəkdilər. Toy adamları səhər tezdən yola düşdülər. Gəlin Süleyman bəyin gözəlliyi dillərdə əzbər olan qızı Amənə (Aminə) idi. İbrahim həmin vaxtlar sərhəd postunun rəisi idi. Amənəni də o zaman görmüş, elçilərini göndərmişdi.

Gəlinin atası Qulam bəyi yaxşı tanıyırdı. Atlılar arasında Qulam bəyi görəndə qabağa yeridi, əl tutdu. Qonaqlar layiqincə qarşılandılar. Gecəni qız evində qaldılar. Xeyli ötüb-keçənlərdən, bölgədəki vəziyyətdən danışdılar.

Səhəri gün gəlinin hənəsi yaxıldı. Yola düşmək vaxtı çatdı.

Əmisi oğlunun nişanlısını qapıdan Qulam bəy çıxarmalı, qapını kəsən qız adamına nəmər verməli idi. Qapıda dayanan pulla razılaşmadı, amma qapını da açmadı. Əlacsız qalan Qulam bəy qızın dayısından nə istədiklərini soruşdu. Qızın dayısı şəstlə:

- Göy ürgəni verməsən, qapı açılmayacaq!- dedi.

Elə bil Qulam bəyi ildırım vurdu. Qulaqlarına inanmaq istəmədi. Göy ürgə öz atı idi. Qulam bəyin gəlişini duyanda ayaqlarını yerə döyər, kişnəyər, sahibindən tumar gözləyərdi. Gələnlər etiraz etmək istəyəndə o, əlini qaldırdı:

- Bir kəlmə artıq söhbət eşitməyim!- dedi.

Gəlin kəcavəyə əyləşdirildi. Son dəfə doğma yerlərə tamaşa etdi. Bir də bu torpaqları görməyəcəyinə tam əmin oldu. Qulam bəyin:

- Bu qapını birdəfəlik örtükdü! - sözləri yeni məkana çatana qədər qulaqlarında cingildədi.

Qulam bəy əmisi oğluna sədəsi uzun illər xatırlanan toy çaldırdı. Gəlinə də layiqincə ehtiram göstərildi, amma Amənə xanım yaxınlarına, doğma ocağa həmişəlik həsrət qaldı.

Birdən-birə həmin günlər üçün Nüsrətin burnunun ucu göynədi. Özü də bilmədən ucadan bir bayatı dedi:

Bu dağdan keçən ola,

Suyundan içən ola,

Dərdlərə qul olmuşam

Dərd-qəmi biçən ola.

Bu bayatını ürəyində çox demişdi, amma dilinə gətirməmişdi. Kənddən ayrılarkən Zümrüdün döğmə kəndə, dağlara baxaraq yanıqlı səslə ağı deyib ağlaması qəlbini göynətmişdi. Zümrüdə qoşulmaq, ağlamaq istəmişdi. Qüruru yol verməmişdi. Arvad-uşaq yanında kövrəlməyi şəninə sığışdırmamışdı. Yol boyu lal heykələ dönmüş, hər qarışına bələd olduğu dağlara baxışları ilə nisgilli vida nəğməsi oxumuşdu...

Bu səs Zümrüdü diksindirirdi, cəld otağa daxil oldu. Gördüyünə inanmadı: Nüsrətin gözlərində yaş parıldayırdı.

...Nüsrət çox çətinliklərə düşmüşdü, amma bir dəfə də gözündə yaş görünməmişdi. Nə qızının ölümü, nə yeganə nəvəsinin gündən-günə solub-saralması, nə də günahsız yerə həbs olunması onun qəddini əyə bilmişdi. Gözlərinin dərinliyində sızlayan nisgili də ört-basdır etmişdi. Qızdırmadan yanan nəvəsinə boyu bərabəri qaldıraraq qoxlamış, sonra yatağına qoymuş, bir kəlmə də deməmişdi. Bax o zaman Zümrüd Nüsrəti ürəyində qınamış, bir atada bu qədər soyuqqanlılıq olacağına inanmamışdı. Amma qınağını dilinə gətirməmiş, il yarımından sonra həbsdən qayıdan ərinə incitmək istəməmişdi. Əzizlərini itirəndə səbrini basan Nüsrətin ağrı-acıyla dolu bu

bayatısı Zümrüdün qaysaq tutan yaralarını qopartdı, hönkürtüsünü saxlaya bilmədi.

Nüsrət kişi Zümrüdün ağlamasına dözməzdi, ovundurmaq üçün də heç nə deməzdi. Özünü bir işlə məşğul kimi göstərər, ondan nə isə istəyərdi. Ərinin bir sözünü iki etməyən Zümrüd o dəqiqə qalxar, tapşırığı yerinə yetirərdi. İndi də onu ovundurmaq üçün asta səslə:

- Zümrüd, - dedi,- Cənəligildən xəbər varmı?

Canəli Cənubi Azərbaycandan gələnlərdən idi. Kimi-kimsəsi yoxdu. Nüsrətginin kəndinə gələndə on üç- on dörd yaşı olardı. Nüsrət ona sahib çıxdı, evində onun üçün bir otaq ayırdı. Böyüyəndən sonra da Canəli onları tərək etmədi, evlənəndə gəlinini də həmin otağa gətirdi. Onlar əkin-biçin işlərinə birlikdə gedər, yeməyi bir süfrədə yeyərdilər. Sonra Canəliyə də ikiotaqlı bir ev tikdilər. Kənd köçürüləndə isə hamı pərən-pərən düşdü.

- Hələ ki bir xəbər yoxdur,- dedi Zümrüd.

Canəlidən sonra Cənubdan Müşkül adlı bir uşaq da gəldi. Nüsrət kişi onu da evə gətirdi. Elə də böyük ailəsi yox idi. "Allaha da xoş gedər",- dedi. Müşkülün vəzifəsi bağda yetişən meyvələri quşlardan qorumaq idi. Zümrüd yağ yaxmacını Müşkülə verib bağa göndərər, arada özü də ona baş çəkərdi. Zamanı çatanda yetişmiş meyvələrdən kənd camaatının payını ayırdı.. Arabaya iki çanaq qoyardı: böyük ailələrə böyük çanaqla, kiçik ailələrə kiçik çanaqla pay verməyi tapşırırdı. Bu işi yerinə yetirmək Müşkülün ürəyincə olardı. Üç ildən sonra Müşkül də öz el-obasına qayıtdı, amma Nüsrət onu heç unutmadı. İndi də:

-Ay Zümrüd, görəsən, Müşkül haradadır?- sualını verəndə ərinin bugünkü halı Zümrüdün heç xoşuna gəlmədi. Narahatlığını hiss etdirmədən üzünə gülümsər ifadə verib zarafatla:

- Deyəsən, qocalıq özünü göstərir, a kişi. Yaman təbi nazik olmusan,- dedi.

- Düz deyirsən, a Zümrüd, (Nüsrət heç vaxt Zümrüdə "arvad"

deyə müraciət etməzdi) gərək səhər tezdən yerimdən duram. Amma çox yaxşı bilirdi ki, sabah yerindən dura bilməyəcək. Yaşı doxsanı haqlamışdı. Bu illər ərzində bir dəfə də xəstələnməmişdi. Elə atası Yusub kişi də ömrü boyu xəstəliyini nə olduğunu bilmədi, heç kimə əziyyəti dəymədi. Ölümü də qərribə oldu...

Yusub kişinin otağı ayrı idi. Təbərikk dünyasını dəyişəndən sonra otağında özündən başqa bir kimsə yatmazdı. Xasiyyəti tünd idi: içəridə olduğu müddətdə heç kim onun otağına girməyə cürət etməzdi. Hər səhər tezdən oyanar, namazını qıldıqdan sonra adətincə xeyli açıq havada gəzərdi. Ən sevimli məşğuliyyəti kəndin qocaları ilə ötüb keçənlərdən danışmaq olardı. Yaşı yüzü haqlasa da, əlinə əsa götürməz, şax yeri yərdi. Sözüünün qabağına söz deyən olmazdı. Yaşı əllini haqlayan Nüsrət atasının əmrlərinə həmişə hörmətlə yanaşar, onunla hesablaşardı. Təsərrüfatın bütün ağırlığı Nüsrətin çiyinlərində idi, atasının ticarət işlərini də o sahmana salırdı.

Şam yeməyindən sonra Yusub kişi xudahafizləşib öz otağına çəkildi. Zümrüd onun yatağını ertədən üzü qıbləyə açardı: qayınatasının istəyi belə idi.

Səhər açıldı. Ertədən Yusub kişini həyətdə görməyə adət edən Zümrüd heyrətləndi: qayınatası həyətdə yox idi. Qapını döyməyə cəsəreti çatmadı. Malları örüşə aparan Nüsrətin gəlməsini gözlədi. Atasının bu qədər yatması Nüsrəti də təəccübləndirdi: onu oyatmaq qərarına gəlib astaca qapını döydü, səs eşitmədikdə qapını açdı. Yusub kişi yerində uzanmışdı, amma heç qımıldanmırdı da. Nüsrət yaxınlaşanda gözlərinə inanmadı: atası çoxdan Haqqın rəhmətinə qovuşmuşdu. Təbərikin alın kələğayısı ilə (o, bu kələğayını həmişə yük yerində saxlayardı) çənəsini də bağlamışdı.

Atasını itirmək Nüsrətə bərk təsir elədi. Övladları körpə yaşlarında dünyaya əlvida deyəndə atasının hüzurunda heç bir övladı üçün heyifsilənməmiş, bunu ədəbdən kənar bilmişdi. Beş yaşlı oğlunun qəfil ölümü atasını ağladanda da özünü

sındırmamış, özünü tənha saymamışdı. Tənhalığı ilk dəfə atasını itirəndə hiss eləmişdi...

Nüsrət dərindən ah çəkdi. Zümrüd narahatlıqla:

- Nə oldu?- soruşdu.

Nüsrət astaca:

- Heç,- deyib üzünü divara çevirdi.

... Köç etdikləri ilk məkanı heç xoşlamadı; gözləri qışda ağ duvaqlı dağlara, yayda-yazda yaşıl örpəkli yamaqlara, payızda qızıl saçaqlı xalıya bənzər bağlara öyrəşən Nüsrət kişini aranın boz səhrası tutmadı. Pərən-pərən düşmüş qohum-qardaşı araya-araya Kür qırağı kəndləri gəzdi. Son məkanı Qaraçala oldu, yaşillığa qərq olmuş kənd ürəyinə yatdı.

... 2 nömrəli toxumçuluq sovxozu Qaraçala ərazisində axar-baxarı ilə seçilirdi. Asfalt döşənmiş səkilər, səkilərin kənarında əkilmiş qızılgüllər, hündür yolka ağacları bu kiçik yaşayış məntəqəsinə xüsusi yaraşır verirdi. Bir neçə istiqamətdə bir-biri ilə kəsişən küçələr, küçələr boyunca əsirlərin tikdiyi alman evləri göz oxşayırdı. Bu xudmani evlər dörd ailəlik idi: qapısı birbaşa küçəyə açılırdı, çünki həyətləri çəpərləmək qadağan idi. Əhalinin mal-qarası yaşayış məntəqəsindən xeyli aralı tikilmiş tövlələrdə saxlanırdı. Hər küçənin başında su kranları vardı. Sudan lazımı qədər istifadə etmək mümkün idi, amma kranları açıq qoymaq olmazdı. Suvarma məqsədi ilə Kür çayından çəkilmiş arxın suyu işə yararlıydı.

Sovxozun direktoru Əyyub Barşadlı idi: ciddi görkəmi olan bu şəxsdən çoxları çəkinirdi. Nüsrət kişini sınaıçı baxışlarla süzdükdən sonra:

- Ağsaqqal, ailəni bura gətirə bilərsən, - dedi.

Nüsrət kişi ailəsi ilə dörd ailəlik alman evlərindən birinə sığındı. Çox qıvraq olduğunu görüb onu işlə də təmin etdilər.

...Kənddən üç il əvvəl çıxsalar da, kəndi xatırlamadığı bir gün yadına gəlmir, geriye dönüş olmadığını inanmaq istəmirdi. Bir dəfə söhbət əsnasında oğluna:

- Məni öz elimdə dəfn edərsən, - dedi. Bundan sonra bir qədər

yüngülləşdi də. Çünki oğlunun vəsiyyətinə əməl edəcəyinə əmin idi.

... Nüsrət kişinin aramla nəfəs aldığınyı duyan Zümrüd rahatlandı. Ərinin toxdadığını, dərin yuxuya getdiyini zənn etdi, amma Nüsrət yatmamışdı. Yenə xəyalında doğma yurda dönmüşdü. Eçaranın əsasını qoyan ulu babası Ağayar haqqında atası Yusub kişidən, babası Həsənalıdan çox eşitmişdi. Ova çıxan Ağayar qoşa nil ağaclarının dibindən qaynayan Daşbulağın suyuna, ərazinin axar-baxarına heyran qalaraq atası Yedigardan və qardaşı Ağalardan halallıq alıb Arus kəndindən Eçaraya (İçara) köçmüş, yurd salmışdı. Dörd oğlu vardı: Alıhəsən, Mənsimxan, Şahsuvar və Şahbaz. Oğlanlarını evləndirib ayıran Ağayar kiçik oğlu Şahbazı yanında saxlamışdı. Nəsillər artdıqca eyni kökdən tayfalar yaranmışdı: Alıhəsənli, Mənsimxanlı, Şahsuvarlı. Şahbaz ata yurdunda qaldığı üçün ondan törəyənlər Şahbazın adı ilə deyil, Ağayarın adı ilə Ağayarlı adlandırılmışdı. Nüsrət kişi də Ağayarlılardan idi. Çox sonralar köç zamanı tufana düşən Şahbazxan da ailəsi ilə Eçaraya sığınmış, kənd sakinlərinin səmimiyyətini görüb doğma kəndi Blinəyə qayıtmamışdı. Şahbazxanlı tayfası onun adını daşıyırdı. Tayfalar arasında qarşılıqlı səmimiyyəti tayfa ağsaqqalları qoruyurdu. Bu dağ kəndinin yazılmamış kişilik qanunları vardı: tayfa davası düşəndə qadına, uşağa heç kim toxunmaz, dava kişilər arasında olardı.

Yaxşı xatırlayırdı: on-on iki yaşı vardı. Hökumətdən qaçaq düşən atası Yusubun otlaqlarını Mənsimxanlılar öz biçənlərinə qataraq biçməyə başladılar. Günlərlə ev üzü görməyən Yusub xəbər göndərsə də, qonşu tayfa əhəmiyyət vermədi. Bir gecə kəndə gəlib Mənsimxanlıların gözü qarşısında kiçik ot tayasına od vuran Yusub sonuncu xəbərdarlığını etdi. Mənsimxanlılar əvəz çıxmaq üçün bütün mal-qaralarını biçənəyə doldurdular. Bildilər ki, Yusub bunun əvəzini artıqlaması ilə çıxacaq: gözdə-qulaqda oldular. Bir gecə it hürüşməsinə hamı ayağa qalxdı, ot tayalarına tərəf güllələr

yağdırıldı. Gövdəsi ağaran qabığı soyulmuş söyüdü Yusubun ağ çuxası zənn etmişdilər. Hamı sakitləşəndən sonra tayalara od vurub kəndi tərək edən Yusubun arvad-uşağına heç kim güldən ağır söz deməmişdi.

Yusub üzə çıxandan sonra bu əhvalat məzə ilə danışılırdı. Namus üstündə axıdılan qanın da hesabı sorulmazdı. Bu əhvalatı xatırlayanda hardansa uzanan naməlum bir əl ürəyini xışmalayar, uzun müddət təsirdən qurtara bilməzdi. Əhvalat qonşu kənddə baş vermişdi.

...Çarizmin devrildiyi il idi: hərəc-mərclik, qoluzorluluq baş alıb gedirdi. Qorunmaq üçün hamı silahlanmışdı. Bəzən qəsdən kəndlərə gözlənilməz “qonaq”lar gəlir, vəziyyəti öyrəndikdən sonra kəndi talamaqdan da çəkinmirdilər.

Honuba kəndi də bu "qonaq"ların hədəfindən yayınmır. Kəndə daxil olan səkkiz nəfər silahlı qarşılmasına çıxan ilk qapını döyürlər. Ahıl, lakin qıvraq bir kişi onları qarşılayır. Allah qonağı adı ilə evdə yerləşənlər üçün süfrə də açılır. Yediyi çörəyə hörmət qoymayan silahlılardan biri süfrəyə çay gətirən gəlinin ətəyindən dartır. Paltarını silahının əlindən qoparan gəlin heç nə demədən meşədə odun doğrayan ərinin yanına gəlib əhvalatı danışır. Kəndin gəncləri gülüşləri evi bürüyən silahlılara hücum edirlər. Yalnız bir nəfər arxa pəncərədən qaçmaqla canını qurtara bilir.

Cəsədləri atların belinə qoyub geri qaytaranda cəsəd sahibləri ləyaqətsiz hərəkət edən gənclərin qanını halal edirlər.

Yusub kişinin altı oğlu, iki qızı dünyaya gəlmişdi. Amma altı oğuldan yalnız birinin - Nüsrətin çiyində getmək qisməti oldu. Böyük oğlu Nəsrulla toyu günü, digər dörd oğlu isə o dövr üçün naməlum sayılan səbəblərdən müxtəlif yaşlarda dünyasını dəyişdi. Heç kəsin anlaya bilməyəcəyi bir ağırlıq oğullarını itirən Yusub kişinin tündməcaz xarakterinə tamamilə hakim kəsildi. Yeniyetmə çağlarında bir-birinin ardınca köç edən Fikrətin, Qüdrətin, Həsərin oynadığı yerlərdə saatlarla gəzib-

dolaşdı. Daim səfərlərdə olduğu üçün üzünü doyunca görə bilmədiyi övladlarının ətrini bu yerlərdən almaq istədi. Nə qədər ağır olsa belə, Allahına şükür etdi. Ürəyi parçalansa da, qürurunu sındırmadı, dərd belini əyə bilmədi. Bir günün içində saralıb-solan sonbeşiyinin - on səkkiz yaşlı Əvəzin gözlərini özü bağladı: "Yaxşı ki, Təbərrik Əvəzin ölümünü görmədi",- dedi.

Nüsrət atasının sonuncu - yeddinci dəfə Kərbəla ziyarətinə getdiyi günü xatırladı...

Ziyarətə getmək istəyənlər tədarüklərini çoxdan görmüş, atlarını kökəltmişdilər. Yaşlandığı üçün Yusubun ziyarətə getmək fikri yox idi. Səhəri gün zəvvar Eçaradan keçəcək, kənd adamları da ona qoşulacaqdılar. Yusub gecə qərribə bir yuxu gördü: birdən-birə gecənin qaranlığı yarıldı, göyün üzü nurlandı, nur içindən bir əl ona tərəf uzandı. Yusub əli tutmaq istədi, amma əl getdikcə uzaqlaşdı, ikiyə bölünmüş qaranlıq bütövləşdi. Yuxudan ayılıb salavat çevirdi.

Dan yeri ağaranda Təbərriki oyatdı. Yusubun bir kəlməsinə bu yaşında da etiraz etməyən Təbərrik ərinin fikrini biləndə həyəcanlandı:

- Hazırlıqsız hara gedirsən, yolda qalarsan!

Yusub astaca:

- Ağam məni çağırır, Allah kömək olar, - deyə cavab verdi.

Səhər tezdən alapaça atını yəhərlədi. Dolu xurcunu atın belinə aşırdı. Zəvvar gələndə Yusub da dəstəyə qoşuldu.

Yusubu görən həmkəndliləri təəccüblənmədilər. Yalnız Şahbazxanlılardan Musaxan adlı bir gənc gülə-gülə:

- Yusub dayı, bu atla sən heç Ərdəbilə də çata bilməzsən,- dedi.

Biğ yeri təzəcə tərləyən gəncə istehza ilə baxan Yusub kişinin cavabı çox qısa oldu:

- Allahım kömək olar.

Atlıların yolu gah sıldırım dağlardan, gah da hamar düzənlikdən keçirdi. Yol boyu müxtəlif söhbətləri dinləyən Yusubun qəlbində qərribə bir duyğu vardı: bu gedişi əvvəlki gedişlərdən tamamilə fərqli idi. Məkana tez çatmaq, dilinə

gətirə bilmədiklərini o müqəddəs məkanda Allahına anlatmaq istəyirdi.

Yaz olduğu üçün qəfil yağış başladı. Zəvvarların yolu böyük çökəklikdən keçirdi. Bir hissəsi bataqlıq olan bu yer yağış yağanda gölə çevrilirdi. Belə vaxtda bataqlığı keçmək çətinləşirdi. Bu yolu altı dəfə keçən Yusub kişi qorxmadan atını mahmızladı: qamçını qaldırması ilə atın yerindən sıçraması çox ani oldu və çətinlik çəkmədən bataqlığı keçdi. Qalan zəvvarlar da onun ardınca bataqlığı adladılar. Yalnız Musaxanın atı büdrədiyi üçün bataqlığın ortasında qaldı. At nə qədər çırpınsa da, qabaq ayaqlarını bataqlıqdan çıxara bilmədi. Musaxan hiss etdi ki, taleyini dəqiqələr həll edəcək. Kömək olmasa, bu bataqlıqdan nə atı, nə də özü xilas olacaq. Atasını səslədi. Hamıdan arxada gəldiyi üçün qabaqda gedənlər ondan xəbər tutmamışdılar. Zəvvarlar əl-ayağa düşdülər, birtəhər onu da bataqlıqdan xilas elədilər. Atası Kəlbi kişi Musaxanı yalnız indi qınadı:

- Kərbəlayı Yusuba güləndə bilmirdinmi başına belə hadisə gələcək? Allahın yol verdiyinə bəndə rişxənd eləyə bilməz, oğul!

Musaxan başını aşağı saldı, elə bil indi ayıldı:

- Bağışla, Yusub dayı,- deyərək üzr istədi və Kərbəlaya çatana qədər bir kəlmə də danışmadı.

Atasındakı qeyri-adiliyin vurğunu olan Nüsrət bu əhvalatı heç unutmurdu.

Yusub kişi ilə bağlı əhvalatları Nüsrət nəvələrinə maraqla danışardı:

- Babam (Nüsrət kişi atasına "baba" deyərdi) çox zəhmli, qorxmaz olsa da, həyatı məzəli əhvalatlarla da zəngin idi. Dostlarının sayı bilinməzdi. Ticarətlə məşğul olduğu üçün tez-tez səfərlərdə olar, hər səfəri yadda qalan bir hekayətə çevrilərdi. Talişların arasında da şərikləri çox idi və babam onları tez-tez ziyarət edərdi.

... Növbəti ziyarətlərdən birində yenə də babamı hörmətlə qarşılayırlar. Yüngül qəlyanaltıdan sonra onun şərəfinə heyvan da kəsirlər. Tut ağacının altında xalça sərib döşəkçələr, mütəkkələr qoyurlar ki, babam istirahət etsin.

Hərə bir işlə məşğul olur. Bozartmanın iyi həyəti bürüyür. Ev yiyəsinin böyük qızı ocağa baxmağa gəlir, qapağı götürüb qazana bir qədər duz atır və işinin arxasınca gedir. Çox keçmədən evin gəlini gəlir: ocağı bir az qurdalayandan sonra o da qazana bir qədər duz atıb ağlayan uşağını sakitləşdirmək üçün uzaqlaşır. Nəhayət, evin xanımı çömçəni qazanın içində bir-iki dəfə hərləyəndən sonra yeməyə bir qədər duz əlavə edir, qazanın ağzını örtür. Qadın ocağın yanından uzaqlaşan kimi, babam yerindən qalxır, mis kasanın içindəki duzun hamısını qazana boşaldır...

Süfrə açılır, müxtəlif təamlar düzülür, bozartma gətirilir. Babam bozartmadan imtina edib balla, yağla, qaymaqla nahar edəcəyini söyləyir. Ev yiyəsinin təkidi də nəticəsiz qalır. İlk tikədə hamı bir-birinin üzünə baxır. Babamsa ləzzətlə yeməyini yeyir.

Dostunun:

- Yeməyə bu qədər duzu kim atıb?- sualına qısaca: "Mən",- cavabını verir. Hamı təəccüblə bir-birinə baxır. Babam gördüklərini danışır və məzə ilə əlavə edir:

- Gördüm ki, hər gələn yeməyə duz atır, mən də qalan duzun hamısını qazana boşaltdım.

Qəh-qəhə səsi ucalır, pərtlik aradan qalxır. Ev sahibi dillənir:

-Düz deyirsən, Yusub kişi: qazanın bir aşpazı olar.

Bir-birinə çox məhrəm olan bu iki şəxsin dostluğu uzun illər - ömürlərinin sonuna kimi davam etdi.

Nüsrət sözünü bitirən kimi böyük nəvəsi:

-Baba, birini də danış da,-deyib təkid edəndə Nüsrət atası ilə bağlı xatirələri bir-birinin ardınca düzərdi:

-Evimiz qonaq-qaralı olardı, amma qız-gəlin qonaqların qarşısında qətiyyənlə görünməzdi, çünki bu, babamın heç xoşuna gəlməzdi. Gələn qonaqlar üçün süfrəni oğlanlar açar, oğlanlar

yığışdırardı. Onun darvazasını döyən qonaq başqa qapı tanımazdı.

Gənc vaxtım idi. Axşam evə gələndə iki naməlum adamın süfrə başında əyləşdiyini gördüm. Yemək yeyilib qurtarandan sonra da heç kim danışmadı: bu, mənə qəribə gəlirdi. Adətən, babam qonaqla mehriban davranar, gecədən xeyli keçənə qədər söhbət edərdi. Çay süfrəsində əvvəlki sükut davam elədi, sonra hərə öz otağına çəkildi. Qonaqlar səhər tezdən yola düşdülər, anamın hazırladığı yol tədarükünü El yoluna çatanda babam məndən alıb onlara verdi. Sonra öyrəndim ki, qonaqlar Cənub bölgəsinin sərhəd kəndlərinə gedirmişlər. Hava qaraldığı üçün El yoluna yaxın olan bu kənddə gecələmək qərarına gəlirlər. Bizim qapını döyürlər. Namaz qılmağa hazırlaşan babam qonaqları :”Buyurun”,- deyərək içəri dəvət edir və namaza başlayır. Namazı bitirəndə qonaqları evdə görmür və təəccüblənir. Gələnlərin qonşuya getdiyini öyrəninə onların ardınca yollanır. Yerlərini təzəcə rahatlayan qonaqlardan nə üçün buraya gəldiklərini soruşanda qəribə cavab alır:

- Bizi söydun.

Babam təəccüblənir:

- Mən sizə buyurun dedim, içəri dəvət etdim.

Demə, qonaqlar “buyurun” sözünün mənasını bilmədikləri üçün söyüş zənn etmişlər. Babam qonşuya üzrxahlıq edib Allah qonaqlarını evinə gətirir.

...Babamın anası Suna Osmanlı türklərindən olub. Bir neçə övladı olsa da, onlardan yalnız oğlu Yusubu və bir qızını böyüdə bilmiş, amma oğul toyu görmək ona qismət olmamışdı. Anasını xatırlayanda babamın gözlərinə nisgil qonar, dərin fikrə gedərdi. Mənim ilk qızım dünyaya gələndə adını Asi (eçaralılar isə onu Əsi deyə çağırırdılar) qoydu; bu, anasının ən çox xoşladığı ad imiş. İkinci qızıma isə dünyasını vaxtsız dəyişən bacısı Minənin adını verdi.

... Birdən Nüsrətin sinəsindən bir ah qopdu. Zümrüd səksəndi. Cəld yerindən qalxıb halı tez-tez dəyişən ərinə yaxınlaşdı.

Zümrüdün narahatlığını görəndə Nüsrət heç nə olmamış kimi ona toxtaqlıq verdi, hətta gülümsündü də...

Nüsrət kişi aranın sısqa, kül yağışını heç xoşlamazdı. Belə günlərdə həyat ona o qədər cansıxıcı görünərdi ki... Evlərin, damların üstündən bir-birinə qoşularaq süzülən nazik su şırnağına baxanda elə zənn edərdi ki, həyat bu nazik su şırnağından asılıdır: üzülən kimi hər şey bitəcək. Birdən-birə payızın bar-bəhərli leysan yağışları üçün darıxdı. Yaz ağzı çartılı ilə dərələri dolduran, gurultusu qulaq batıran selləri yada saldı. Payızın son aylarından başına ağ örpək bağlayan, sanki naməhrəmdən yaşınan uca dağları xatırladı. Bütün fəsillərdə ağ hörüklərini sinəsinə yayan Savalanı, uzaqdan da olsa, doya-doya seyr etdiyi günlərdən ötrü burnunun ucu göynədi. Xəyalında dağları gəzib-dolaşdı, torpaqdan baş qaldıran hər cücərtiyə salam verdi. Günəş görmədiyi üçün kəndin quzeyindəki məhsulu az, əkin-biçin üçün yararsız torpağa sarıldı, qəlbinin hərərəti ilə torpağı isitməyə, göz yaşı ilə suvarmağa çalışdı. Birdən-birə sinəsində göynərti duydu: hiss etdi ki, göz yaşları yanaqlarından süzülür, qəlbinə axır. Bağlarından axan Mahmud bulağının suyunu arzuladı: sinəsindəki yangının dərmanı sanki bu suda idi.

Mahmud bulağının axarı Nüsrətginin evinin qabağından süzülüb evin arxasındakı dərəyə tökülürdü. Suyu şirin olsa da, içmək üçün Daş bulağın suyundan istifadə edir, Mahmud bulağının suyunu isə təsərrüfatda işlədirdilər.

Birdən Nüsrət kişinin siması aydınlaşdı. Babası Həsənalını xatırladı.

Suna öləndən sonra Həsənalı ikinci dəfə evlənmək məcburiyyətində qaldı. Qonşu kənddən Sona adlı bir qadını evinə gətirdi. Onu da “Suna” deyərək çağırdı. Bu evə gəldiyi günün səhəri Sona həyətin qabağından axan suyu görəndə sevinir. Bütün qabları su ilə doldurur. Suyun boş yerə axmasına heyifsilənir. Doldurmağa qab qalmadığı üçün evdəki pal-paltarı da yuyur. Yuduğu paltarların içində Yusubun təzə aldığı ağ

məngülə çuxası da olur. Yusub evə gələndə çuxasını həyətdə asılmış görüb təəccüblənir. Məsələdən xəbərdar olanda isə:

- Sona xanım, bu bulağın suyu heç vaxt qurumur, - deyir.

Atasından fərqli olaraq, Yusub Sonaya nə “Suna” dedi, nə də “ana”. Amma həmişə ehtiramla “Sona xanım” deyərək müraciət etdi.

...Aran gecəsinin qaranlığını şiddətlə çaxan ildırım aydınladı. Günortadan bozarmış hava sanki içindəkiləri boşaltmağa tələsdə. Göy gurultusunun vahiməsi ilə əyri ağac budağına bənzər ildırımın parıltısı bir-birini tamamlayırdı. Bir azdan yağış damcıları da iriləndi. Evlərin damında sanki təbilçilər dəstəsi yarışa girmişdi. Damcıları gah seyrələn, gah da sıxlaşan yağış tez-tez ritmləri dəyişirdi.

Nüsrətin ürəyindən həyətdə düşmək, çoxdan həsrətində olduğu yağış sularında islanmaq keçdi. Pəncərədən həyətdə boylandı. Hər tərəf su içində idi: torpaqdan əsər yox idi. Təzəcə budanmış gül kolları da yağış gölündə boğulmuşdu. Yolka ağacları isə yarpaqları yuyulduqca daha məğrur görünür, toz-torpaqdan təmizləndiyi üçün uca göylərə dua edirdi. Bir qədər hündür olan asfalt səkilər aramsız çaxan ildırım işığında parıldayırdı.

Şiddətli göy gurultusu Nüsrət kişini səksəndirdi, gözlərinin qarşısında növbəti səhnə canlandı...

Güclü yağış yağırdı: çöldə bir dəqiqə dayanmaq mümkün deyildi. Dağlardan üzəşəğı axan yağış suları birləşərək nova bənzər çökəkliklərlə sürətlə dərəyə tələsirdi. Bir azdan ətrafı uğultu səsi bürüdü: dərə nəyə çəkdi, sel suları artdıqca uğultu da gücləndi. Gecənin qaranlığında heç nəyi seçmək mümkün olmasa da, belə yağışlara öyrənmiş kənd camaatı üçün bu, adi hal idi. Birdən elə bil ki, göyə fişəng atıldı, ani olaraq hər tərəf işıqlandı, kəndin ayağındakı tənha palıd alışıdı. Yaşca kiçik olduğu üçün gözlərində vahimə duyulan Nüsrət anasına qısıldı, yaşca böyük qardaşı Nəsrulla isə heç nə olmamış kimi atasının yanında durub yağışı seyr edirdi. Elə bu vaxt çöldən anlaşılmaz səslər eşidildi: sanki kimsə haraya çağırırdı. Yusub qapını açdı,

həyətdə tanımadığı bir adamın dayandığını görüb aşağı endi, tamamilə islanmış bu adamın nə istədiyini anlamağa çalışdı. Naməlum adam kömək istəyirdi: amma soyuqdan titrədiyi üçün dili söz tutmur, qırıq-qırıq sözlərini anlamaq olmurdu. Yusub evə dəvət etsə də, naməlum adam içəri girmədi, əli ilə El yolunu göstərdi. Yusub onu anladı, cəld qonşu evlərə də hay saldı. Kənd cavanları göstərilən səmtə getdilər: çadırın içində büzüsmüş uşaqları, qadınları kəndə gətirdilər.

Təbərrik soyuqdan titrəşən uşaqların əynini dəyişdirib yorğana bükdü, isti çay verdi. Uşaqların vəziyyətini görən Yusub:

- Xəstələnməsələr, yaxşıdır,- dedi.

Qadınlar da yerbəyer oldular. Uzun müddət yatmadılar: ilk tanışlıqdan bir-birinə isnişdilər. Söhbət əsnasında məlum oldu ki, ailə qışlaqdan doğma yurda qayıdırmış. Yağış başlayanda qorunmaq üçün çadır qurub daldalanırlar, lakin yağış gücləndikcə təhlükə də artır: ailənin başçısı sığınacaq tapmaq ümidilə El yolunun yaxınlığında yerləşən kəndə - Eçaraya yollanır...

Səhər açıldı, göyün üzü tərtəmiz idi: axşamkı tufandan əsər-ələmət qalmamışdı. Yağış sularının dağ döşündə açdığı yeni yarıqlar, yamyaşıl dağ yallarından üzüaşağı sallanan qara kəmərə oxşayırdı.

Səhər tezdən havada sazaq vardı: yaz olsa da, kənd camaatı qalın paltarlarını soyunmamışdı. Qonaqlar ertədən durmuşdular: uşaqlar, qadınlar özlərinə gəlmişdilər. Qadınlar islanmış yorğan-döşəyi, pal-paltarı sərməklə məşğul idilər. Nüsrət isə öz yaşıdları ilə oynayırdı. Bir neçə gün burada qalan ailə kənd camaatından hörmət, qayğı gördü. Kəndin axar-baxarı, kənd camaatının səmimiyyəti bu ailəni həmişəlik Eçaraya bağladı: Şahbazxan və oğulları buranın daimi sakinlərinə çevrildilər.

Kənddə qələbəlik idi: yeddi parça kəndə başçılıq etmək üçün kəndxuda seçiləcəkdi. Namizədlərin hərəsi bir tayfanı təmsil

edirdi. Ağayarluların namizədi Yusubun əmisi oğlu Kərbəlayı Əbülfət idi. Yazı-pozudan başı çıxan Əbülfət Ağayarlular arasında sözü keçənlərdən sayılırdı. Səsvermə günün axırına kimi davam etdi: Eçaranın ətrafında olan kəndlərin də adamları səsvermədə fəallıq göstərdilər.

Səsvermə otağında bir kisə qoz qoyulmuşdu. Hər namizədin bir nümayəndəsi seçkiyə nəzarət edirdi: səsvermə otağına gələnlər kisədəki qozun yalnız birindən istifadə edə bilərdilər. Hər namizədin adına da balaca bir kisə vardı: səs verənlər ümumi kisədən götürdüyü qozu bu kisələrdən birinə atır və səsvermə otağını tərk edirdilər.

Səsvermə bitdi. Kisələrdəki qozlar(səslər) sayıldı: ən çox səs Kərbəlayı Əbülfətə verilmişdi.

Bacarığı Kərbəlayı Əbülfəti nəinki yeddi parça kənddə, bütün bölgədə məşhurlaşdırdı. II Nikolay taxta çıxanda Kərbəlayı Əbülfəti də tacqoyma mərasiminə dəvət etdilər. Peterburqa gedib-gəlməsi bir aydan çox çəkdi. II Nikolay onu şəxsən qəbul etdi: hədiyyə olaraq qızıl boşqab, qaşığı, çəngəl və çay dəsti verdi. Qulam bəyin (Qulam bəy Kərbəlayı Əbülfətin böyük oğlu idi) evi müsadirə olunana qədər bu hədiyyələr Kərbəlayı Əbülfətə məxsus əşyaların içində xüsusi olaraq qorunurdu.

Bölgəyə gələn dövlət məmurları Eçara kəndinə tez-tez baş çəkərdilər. Bu dağ kəndinin dikbaş, ipə-sapa yatmayan cəsur sakinləri gələn məmurları çox heyrətləndirərdilər.

Kərbəlayı Əbülfət münbit torpaqların qoruğa çevrilərək kəndlilərin əlindən alınmasına etiraz edənləri dəstəklədi, xalq mənafeyini üstün tutdu. Bu üzdən kənddən qaçaq düşən əmisi oğlu Yusubun üzə çıxmasında da az rolu olmadı. Xalqın səsini eşitməsi kəndlilər arasında Kərbəlayı Əbülfətin nüfuzunu daha da artırdı və o, ömrünün sonuna kimi kəndxuda vəzifəsində qaldı...

Lap yaxınlıqdan gələn it hürüşməsi Nüsrəti xəyaldan ayırdı.

Kənddə bir it hürən kimi digərləri də onunla səs-səsə verər, gecənin sakitliyini pozardı. O, astaca:

- Yəqin ki, yenə ya tülkü, ya da çaqqal iyi duyublar,- dedi.

Kür boyunca uzanan meşədə vəhşi heyvanlardan tülkü və çaqqal ara-sıra gözə dəyər, amma tezliklə də yulğun kolları arasında yoxa çıxardı. Gecələr evlərdən aralı tikilmiş tövlələrə girməyə çalışsalar da, itlər duyub düşən kimi meşəyə tərəf götürülərdilər.

Bir azdan itlərin hürüşməsi dayandı: gecənin sükutunu cırcıramaların səsi pozdu. Adətən, yağışdan sonra cırcıramaların səsi ətrafı bürüyər, sanki yağışdan salamat qurtaran yaxınlarını səsləyərdilər. Bu səs yenə də Nüsrəti çox-çox uzaqlara apardı.

...Keşikdə dayanmışdılar. Çar hökuməti yıxılandan sonra yaranan hərc-mərclik talançı dəstələrin sayını artırmışdı. Bütün kəndlərdə dinc əhali qorxu içində idi: hər gün bir kənd talansa da, talançılar Eçaraya girməyə cəhd etmir, məqam gözləyirdilər. Qulam bəy kəndi səfərbər etmişdi: əli silah tutanların hamısı kəndin müdafiəsinə hazır idi.

Ulduzlu bir yaz gecəsi idi. Nüsrət və yoldaşları ətrafdan gələn hər səsə diqqət yetirirdilər, elə bu zaman zəmidən bir cırcırama səsləndi. Buna bənd imiş kimi digər cırcıramalar da səs-səsə verdilər. Cırcıramaların səşində qərribə bir ahəng vardı.

- Bunlar da səs salmağa vaxt tapdılar, - deyə keşikçilərdən biri əsəbi halda dilləndi.

Yaşca böyük olan Fərman (o, Nüsrətin qaynı idi) gənci sakitləşdirdi:

- Bu, bizim xeyrimizədir; cırcıramalar təhlükə olanda bir-birinə xəbərdarlıq edir. Zəmi tərəfdən ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Gənc inamsız halda zəmi tərəfə baxdı. Gecə keçirdi, lakin talançılardan bir əsər yox idi.

- Deyəsən, gələsi olmadılar, Fərman dayı, cırcıramaların xəbərdarlığı özünü doğrultmadı, - deyən gənc keşikçi ayağa qalxmaq istəyəndə Fərman onun çiyindənən basdı:

-Sakit ol!

Cırcıramaların səsi qəfildən kəsildi. Xışıltı eşidildi. Xışıltı getdikcə yaxınlaşırdı: sanki deryazla zəmini biçirdilər.

- Dayan!- nidası xışıltının kəsilməsinə səbəb oldu. Dalbadal havaya açılan atəş səsləri dağlarda əks-səda verdi. Keşikçilər zəmi ilə üzüaşağı qaçan on- on beş nəfərin kölgəsini gördülər.

Bu əhvalat tezliklə bütün kəndlərə yayıldı: eçaralıların daim keşikdə durduğunu bilən talançılar bir də bu kəndi narahat etmədilər...

Birdən-birə Nüsrətin yadına Nəcəfqulu xan(Güdəqol Nəcəfqulu) düşdü: qolu qısa olduğu üçün Gökəqol Nəcəfqulu adı ilə tanınırdı. Cənubi Azərbaycandan idi. Dağınıqlıqdan istifadə edərək tabeçiliyində olan əraziləri genişləndirmək niyyəti onu rahat buraxmır, sərhəd boyu tabe olmaq istəməyən kəndləri çapıb-talayır, əhalini qorxu içində saxlayırdı. Qulam bəyə yaxından bələd olduğu üçün Eçaraya girməyə cürəti çatmırdı, ona görə də hiylə işlətmək qərarına gəldi.

Günortadan xeyli keçmiş qonaq gələcəyi barədə əvvəlcədən Qulam bəyə xəbərdarlıq edən Nəcəfqulu xanın atlıları kəndə daxil oldular və Qulam bəyin ikimərtəbəli malikanəsinin həyətinə dayandılar. Qırx nəfər atlı ilə gələn Nəcəfqulu xan hörmətlə qarşılandı, şərəfinə ziyafət verildi. Özü on atlı ilə Qulam bəygildə qaldı: qalan atlılar iki-bir, üç-bir digər kəndlilərin evinə yerləşdilər. Üç atlı da Ağakişinin qonağı oldu.

Ağakişi Cənubi Azərbaycanın Ərşə kəndində doğulmuşdu. Atası Abdul yaxınlarından inciyərək ailəsilə bu kəndə köçmüş, kənd adamlarına qaynayıb-qarışmışdı. Ağakişi də atası kimi söz götürməyən, haqsızlığa dözməyən cəsərət sahibi idi. Kəndin adətinə görə, gələnlərə ehtiram göstərildi: ortaya aş gətiriləndə qonaqlardan biri aş qıyqacı süzərək dostlarına göz vurdu və hökmlə:

- Bizim üçün aşırmaplov bişirdirməlisən,- əmrini verəndə gözündən heç nə yayınmayan Ağakişi divara söykədilmiş tufəngə əl atdı.

Hava qaralmaq üzrə idi. Bir azdan gecə dağları qara

ömrəyinə bükəcəkdir, yol-riz görünməyəcəkdir. Belə gecələrdə yalnız hər taqıltıya həssas itlərin hürüşməsi, evlərdə közərən lampaların işığı burada həyat olduğundan xəbər verirdi. Elə bil dövrün bütün ağırlığı təbiətin üstünə çökmüşdü: gecələr qaşqabağını tökür, gündüzlər üzünü bozardır. Vaxtilə kol dibinə qısılib qaçmaq üçün girəvə axtaran çöl dovşanları da yoxa çıxmışdı. Şələquyruq tülkünün başı tez-tez hinlərin arxasında görünür, bəzən isə tənha yalquzağın uzun-uzadı ulartısı qaranlıq gecənin vahiməsini daha da artırır.

Ağakişinin evi Qulam bəyin malikanəsinin arxasında olduğu üçün çöldə qopan səs-küy Qulam bəyin diqqətindən yayınmadı. Hay-küyünə, hünərinə görə “dəli” adlandırdığı Ağakişinin səsini o dəqiqə tanıdı, eyvana çıxdı. Üç silahlını əsir alan Ağakişini görəndə:

- Ay Dəli, yenə nə hay-küy salmısan?- dedi.

- Daha nə olacaq? Görmüşük ki, ev sahibi nə verər, qonaq da onu yeyər. Bunlar öz evimdə mənə göstəriş verirlər, aşırmaplov istəyirlər. Al, bu da sizə aşırmaplov,- deməyilə əlindəki qamçının qalxıb-enməsi bir oldu. Boyca digərlərindən daha uca olan “qonağ”ın kürəyinə dəyən qamçı elə şaqqıldadı ki, Nəcəfqulu xan diksindi, adi bir kəndlinin cəsəratinə heyrətini gizlədə bilmədi.

Adamları evlərdə yerləşdikdən sonra xüsusi olaraq hazırlanmış bu üç silahlı “qonaq” ev sahibini tərksilah edib hərəkətə keçmək üçün digər evlərdə yerləşən yoldaşlarına işarə verməli idi. “Əsgər”lərinin miskin görkəmi Nəcəfqulu xanın ürəyini sıxdı: bir andaca Qulam bəyin qartal baxışları altında cılızlaşdı, mənliyi sarsıldı, buradan getmək, bacardıqca tez uzaqlaşmaq istədi. Nəcəfqulu xan ilk dəfə idi ki, döyüşsüz məğlub olurdu. Bu məğlubıyyət onu bütün ömrü boyu ruhən əzməyə bəs etdi.

Atlıları ilə əliboş geri dönmək məcburiyyətində qalan Nəcəfqulu xan yola düşərkən qibtə hissi ilə dedi:

- Qulam bəy, əgər sənin adi kəndlin mənim üç əsgərimi tərksilah edirsə, deyilən qədər varmışsan.

Nəcəfqulu xanın məqsədi Qulam bəyə çoxdan məlum idi. Peterburqda ali təhsilini başa vuran bu bəy hərbin qanunlarını yaxşı bilirdi: bütün bölgələrdə xüsusi adamları vardı. Buna görə də Nəcəfqulu xanın məqsədindən əvvəldən xəbər tutmuşdu.

Bayaqdan bəri Nəcəfqulu xanı dinləyən Qulam bəy istehza ilə:

- Nəcəfqulu xan, getdiyın yollara diqqət edərsən, - deyib sağ əlini qaldırdı.

Nəcəfqulu xan kənddən çıxana kimi yolun hər iki tərəfindən onlara tuşlanmış silahları görəndə gözlərinə inanmadı.

Qanadlarını şappıldadıb ucadan banlayan xoruzun səsi Nüsrəti ayıldı. Bir-birinə bənd imiş kimi digər xoruzlar da səs-səsə verdilər. Nüsrət göyə baxdı; ulduzlar sayırırdı, bədirlənmiş ayın nuru gecənin qara köynəyini yırtmışdı, səməyə sanki süd sağılmışdı. Gəncliyindən bəyaz gecələrin vurğunu idi; saatlarla göyləri seyr edər, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyindən doymazdı. Arabir ürəyi köksünə sığmazdı: belə anlarda ən munis həmdəmi ürəyi olardı. Eh, bu ürəkdə nələr özünə yuva qurmamışdı, nələr gizlənməmişdi ki... Baş qaldıran hər bir xatirə onu arxasınca ötənlərə aparırdı...

Qulam Peterburqda təhsilini başa vurub geri dönmüşdü. Onun gəlişi Nüsrət üçün həmişə toy-bayram olardı: saatlarla bir yerdə gəzər, söhbətləşərdilər. Gəzib-dolaşdığı yerlərdən danışan Qulamin verdiyi məlumatları birnəfəsə dinləmək istəyər, xəyalən o yerlərdə dolaşardı. Onlar, demək olar ki, yaşlı idilər. Evin tək oğlu olduğu üçün atası Yusub Nüsrəti gözündən uzağa qoymaq istəmədi və elə o vaxtdan oxumaq arzusu Nüsrət üçün həmişə bir xəyal olaraq qaldı.

Qulamin budəfəki gəlişi əvvəlkilərdən fərqli idi: o, tək deyildi, özü ilə Peterburqdan Nataşa adlı bir rus qızı da gətirmişdi. Qızılı saçlı, sarışın, qumral gözlü bu rus gözəlinin qiyafəti də Avropasayağı idi. Kəndin bütün gəlin və qızları bir

yerə düşəndə ondan danışır, hətta bəzən onu kənd gözəlləri ilə müqayisə etməkdən belə çəkinmirdilər. Dil bilmədiyi üçün Nataşa dinməzəcə danışanların üzünə baxır, sanki üz cizgilərindən nə demək istədiklərini anlamağa çalışır, arabir xəfifcə gülümsəyirdi. Qulam bəy evə gələndə isə dil-dil ötür, ətrafdakıların anlaya bilmədiyi dildə nələri isə həvəslə danışdı.

Qısa müddətdə Nataşa kəndə öyrəşdi. Qulam bəy Prişibdə (Cəlilabad rayonunun Göytəpə qəsəbəsi) pristav işlədiyi müddətdə Nataşa kənddən uzaq düşsə də, Eçaraya tez-tez baş çəkir, həmyaşdqları ilə söhbətləşirdi. Bu rus qızının ləhcəli danışığı çoxlarının xoşuna gəlirdi.

Nataşa Qulam bəyin ikinci arvadı idi. Birinci həyat yoldaşı Cənubi Azərbaycanda tanınmış bir nəsilin- Nəcəf xanın qızı idi. Bir qızı olduqdan sonra Salatın xanım dünyasını dəyişmiş, Qulam bəyi tənha, qızını yetim qoymuşdu. Balaca Şahruda nənəsi ana olmuşdu. Peterburqdan hər gəlişində Qulam bəy nə qədər hədiyyələr alsada, nəvaziş göstərsə də, qızının gülüşündə də, baxışında da bir nisgil duyurdu. Bu nisgil bir ox kimi qəlbini dədir, rahatlığını əlindən alırdı. Nataşanı özü ilə gətirəndə də qızını düşünmüş, ögey ananı necə qəbul edəcəyi haqda çox götür-qoy etmişdi. Amma xoşbəxtlikdən Nataşa Şahrudla tez dil tapdı: qarasaçlı, ağbəniz bəy qızı, demək olar ki, onu məftun elədi. Qulam bəy Nataşanın Şahrudla mehriban rəftarından ruhən rahatlıq tapdı.

Şahrudun artıq 16 yaşı vardı: elçilər tez-tez qapını döyürdülər. Qulam bəy Van qəsəbəsində yaşayan Mehdiqulu xanın elçilərini əliboş qaytarmadı.

Oğlu Təvəkkülün doğulması yalnız Qulam bəyin deyil, bütün Ağayarlıların sevinci oldu: anası kimi qızılı saçları olan bu uşaq əllərdən düşmədi, həmişə əzizləndi.

Təvəkkülü yada salan Nüsretin ürəyinə sanki xəncər sancdılar... Qulam bəy səssiz-sədasız həbs ediləndən sonra Nataşa da Eçarada qalmadı, gəldiyi yerə - Peterburqa qayıtdı, amma ciyərparasını özü ilə apara bilmədi: Qulam bəyin əmisi

oğlu İbrahim Təvəkkülü himayəsinə aldı. Amənə və İbrahim onu doğma övladları kimi böyütsələr də, 13 yaşı olanda xəstələnən Təvəkkülün dərdinə əlac tapılmadı, son nəfəsində ata-ana axtarması ömrü boyu yaxınlarının sinəsində bir qubara çevrildi.

Təvəkkülü xatırlayan Nüsrət 1918-ci ilin keşməkeşli günlərinə səyahət etdi. Təvəkkülün bir yaşının tamam olması münasibətilə Qulam bəyin evində ziyafət verilsə də, mövzu bölgədəki vəziyyət idi. Lənkərandan, Astaradan və digər bölgələrdən gələn xəbərlər heç də ürəkaçan deyildi: çarizmin süqutu özbaşınalığı daha da artırmışdı. Bakıda hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər ətraf bölgələri də nəzarətə götürmək üçün kütləvi qırğınlar törədir, gəmilərlə Lənkərana gələn erməni-rus hərbciləri heç kimə aman vermir, onlara sadıq yerli rus-malakan kəndlərinin əhalisi ilə birlikdə yerli əhaliyə divan tuturdular. Adıca ov tüfəngləri də yığılan kəndlər xarabalığa çevrilirdi. Belə bir vaxtda gözləmə mövqeyi tutmaq ən böyük xəyanət idi.

Yaz idi: həm Eçaranın, həm də ətraf kəndlərin gəncləri könüllü olaraq Lənkərana kömək üçün yığılmışdılar. Simalarında dağ igitlərinə məxsus ciddiyət olan bu gənclərin əzəmətini görəndə Qulam bəy sözə başladı:

- Bizim buraya yığışmaqda məqsədimiz sizə aydındır: millətimizin ağır günlərində bu dağların qoynuna sığınıb gizlənmək bizə yaraşmaz. Ermənilər dədə-baba torpaqlarımızda at oynadırlar, kəsdikləri başın sorğu-sualı yoxdur. Minlərlə dinc əhali erməni vəhşiliyinin qurbanı olub. Vətənimiz, millətimiz, dinimiz uğrunda cihada hazırsınızmı?

Ani sükut Nüsrəti çaşdırdı, Elə bildi ki, gənclər buraya gəldiklərinə peşman olublar. Qulam bəyin üzünə baxdı, Onun simasındakı sakitliyi görəndə ürəkləndi. Birdən qopan uğultudan ürəyi atlandı: Yüzlərlə gənc silahı başının üstünə qaldırıb döyüşə hazır olduğunu bəyan etdi.

Dəstə yola düşdü. Keçdikləri hər bir kənddə qocaların, qadınların xeyir-duası sanki gənclərə qol-qanad verdi. Lənkərana çatmağa az qalırdı. Gəmidən atılan top zərbələrindən uçurulmuş divarları, dağıdılmış kimsəsiz kəndləri görən döyüşçülərin qəlbində düşməyə nifrət hissi daha da güclənirdi.

Lənkərana girmək elə də asan olmadı: Toplardan açılan atəş irəli getməyə maneçilik törədirdi. Nəzarəti ələ almağa çalışan erməni-rus birləşmələri şəhərə giriş yollarını top atəşinə tutur, köməyə gələnlərə mane olmaq istəyirdilər. Hərbin sirrinə bələd olan Qulam bəy yaranmış ani fasilədən yararlanmaq qərarına gəldi: atına güclü bir qamçı vurdu. At bir anda yerindən götürüldü. Qulam bəyin irəli getdiyini görən dəstə inamla onu təqib etdi. Sağ-salamat şəhərə daxil olan dəstəni lənkəranlılar gülər üzlə qarşıladılar.

Mir Əsgər xan qollarını açıb Qulam bəyə tərəf gəldi:

- Bilirdim ki, gələcəksən,- dedi.

Mir Əsgər xanla Qulam bəyin dostluğu uzun illər idi ki, davam edirdi. Hələ Lənkəranda rus-tatar gimnaziyasında oxuyarkən Qulam bəy xan ailəsinin böyük hörmətini qazanmışdı.

Köməyin gəlməsi lənkəranlılarda döyüş əzmini daha da artırdı. Mir Əsgər xanla Qulam bəy döyüşü xanlıq mülkünün eyvanından seyr edir, lazımi göstərişlər verirdilər. Arabir gözünü durbindən ayıran Qulam bəy sinə dolusu nəfəs alır, həmyerliləri ilə qürur duyurdu. Bu, Mir Əsgər xanın nəzərindən yayınmadı, belə dostu olduğuna məmnun tərzdə:

- Cəsarətli əsgərlərin var,- dedi. Xanın sözü ağzında qaldı. Gəmilərdən atılan növbəti mərmə xanlıq mülkünün başını yaladı. Xan narahatlığını gizlətmədi: özündən çox Qulam bəyi düşündü, ona nə isə olacağından qorxub qayğı ilə:
- Bəlkə, aşağı enək?- təklifini verəndə dostunu sınaıyıcı nəzərlərlə süzən Qulam bəy qəti şəkildə etiraz etdi:

- Əsgərlərim məni burada görməsələr, səngərdə duruş gətirməzlər. Mən onları tənha qoya bilmərəm, sən istəyirsən, get,- dedi.

Döyüş bir neçə gün çəkdi. Lənkərana girə bilməyəcəyini görən rus-erməni hərbi birləşmələri bir gəmiləri zədə aldıqdan sonra buranı tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Onların adı digər bölgələrdə törətdikləri vəhşiliklə xalqın qan yaddaşında əbədi iz saldı.

Milli hökumət qurulanda çoxları bunun mahiyyətini dərk etməsələr də, döyüş əmrinə hazır idilər: Nüsrət də Qulam bəyin dəstəsində döyüşənlər sırasında idi. Onlar çox çətinliklərlə üzləşdilər, amma bir addım da geri çəkilmək fikirləri olmadı. Üçrəngli bayraq Qulam bəyin evinin üstündə dalğalananda yeni dövləti qorumağın şərəf işi olduğunu düşünənlər gecələr yuxu, gündüzlər dinclik bilmədilər: gündəlik hərbi məşqlər, manevrlər Qulam bəyin dəstəsini real gücə çevirdi. Bolşevik təbliğatının güclü olduğu yerlərdə nəzarət Qulam bəyə tapşırıldı. Astarxanbazar (indiki Cəlilabad) ərazisində məskunlaşan rusalardan yararlanmaq istəyən bolşeviklərin ilk cəhdi iflasa uğrayanda onlar partizan hərəkətinə üstünlük versələr də, uğursuzluğa düşər oldular.

Bakının bolşeviklərdən azad edildiyi gün döyüşçülərdə xüsusi ruh yüksəkliyi vardı, Qulam bəy isə çox qayğılı görünürdü. Qarabağdan gələn xəbərlər heç də ürəkaçan deyildi: erməni-daşnak vəhşiliyi növbəti qaçqın axınını gücləndirmişdi: Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər millətlərarası münaqişəni gücləndirərək Bakya sahib çıxmağa çalışırdılar.

XI ordunun Bakını tutmaq xəbəri ildırım sürətilə bölgəyə yayılanda yerli bolşevik tör-töküntüləri yenidən hərəkətə keçdilər. Ayrı-ayrı kəndlərdə təbliğat məşını işə düşdü, mitinqlər başladı, hətta İnkilab Komitəsi də yaradıldı. Lakin onlar anlamadılar ki, uzun illər rus boyunduruğunda yaşayan insanların azadlıq ruhunu öldürmək o qədər də asan olmayacaq. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu ayrı-ayrı silahlı

dəstələri birləşdirilmək, vahid komandanlıq yaratmaqda idi. Cənublu Nəcəfqulu xanın, Çayüzüdə Hacı Hüseynin, Eçaradan Qulam bəyin və digər ətraf kəndlərin silahlıları bir araya gəldilər. Yaradılan qoşun Qulam bəyin tapşırığı üzrə hərəkət edirdi. Vəziyyətin gərgin olduğu günlərdə hərbi təlimlər daha da sürətləndirildi: artıq ən mürəkkəb vəziyyətlərdən yararlanmağı bacaran peşəkar bir alay vardı. Əsgərlərinin atılan güllələrdən məharətlə yayınması, ruh yüksəkliyi Qulam bəydə fəxarət hissi oyadırdı.

Yerli İnqilab Komitəsinin bacarıqsızlığı, bölgədə sovet hakimiyyətinin qurulmaması bolşevik hökumətini qəti hərəkətə keçməyə vadar etdi. Dalqov familiarlı yekəpər rus ayısının başçılığı ilə 245-ci rus alayı Lənkəran bölgəsində yerləşdirildi. Dağlara yürüş rus alayına böyük itkilər bahasına başa gəldi.

Yaxşı xatırlayırdı: 1920-ci il idi. Dalqovun başçılıq etdiyi alay hücumu keçmişdi. Çinar kəndi yaxınlığındakı Qazan köşkü rusların ən çox tələfat verdiyi ərazi idi. Yaranışdan səngəri xatırladan bu köşk vaxtilə çox qaçağın sığınacağı olmuşdu. Qazan köşkündə müdafiədə dayananlar rus ordusu ilə qəti döyüşə girdilər. Dağlara bələd olmayan rus əsgərlərinə sanki hər kolun dibindən atəş açılırdı. Üzüyuxarı qalxmaq istəyənlər hədəfə yaxşı gəlirdilər. Dağlılarda döyüş ruhu çox yüksək idi: qazanılan hər qələbə əhvali-ruhiyyəni daha da artırırdı. Böyük tələfat verən rus qoşunu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı və növbəti hücumda bolşeviklər ağır artilleriyadan istifadə etdilər, lakin toplardan açılan atəş də köşkə sığınanlara ziyan vura bilmədi. Qulam bəyin bu qələbəsi çoxlarında qibtə hissi oyadı: indiyə qədər səxavəti ilə tanınan bu dağ qartalını bacarıqlı hərbi olduğunu da isbat elədi.

İrandakı ingilis konsulluğu ilə əlaqə yaradan Qulam bəy həm də mahir diplomat idi. O, ruslarla döyüşmək üçün bütün silahları danışıqlar vasitəsilə ingilislərdən alırdı; Eçaranın sayılıb-seçilən gəncləri tərəfindən silahlar kəndə gətirilir və döyüş bölgəsinə göndərilirdi.

Qərargah Qulam bəyin Eçaradakı malikanəsində

yerləşdiyindən bütün müşavirələr burada keçirilir, planlar bu divarlar arasında cızılırdı. İki il əvvəl evin üstünə sancılan bayraq əzəmətlə dalğalanır, yenilməzlik simvolu kimi sevilirdi.

1920-ci ilin dekabr ayı idi. Aldığı xəbər Qulam bəyə sarsıdıcı bir zərbə vurdu: Nəcəfqulu xan təslim olması haqqında bəyanat vermişdi. Bu, güclərin parçalanmasına, dörd minlik bir qoşunun arasında inamsızlıq toxumunun səpilməsinə səbəb olacaqdı. Qulam bəy dəstə başçılarını qərargaha yığdı.

Vəziyyətdən xəbər tutan komandirlər Qulam bəyin:

- Kim döyülmək istəmirsə, Nəcəfqulunun ardınca gedə bilər, - təklifini sükutla qarşıladılar. Hacı Hüseynin bir qədər susduqdan sonra:

- Nə qədər ki sağıq, səninləyik, - sözləri Qulam bəyə sanki yeni güc verdi: sinəsi genişləndi, gözlərində qığılcım parladı.

Boğuq öskürək Nüsrəti xəyaldan ayırdı: axır vaxtlar nəfəsi tez-tez tənгийir, havası çatmırdı; Eçaranın təmiz havası yadına düşdükcə qəhrlənirdi.

Eçara öz axar-baxarı ilə çoxlarının diqqətini cəlb edir, buranı bir dəfə görənlər ayrılmaq istəmirdi. Əslində isə başqalarını buraya cəlb edən bu kəndin adamları arasındakı səmimiyyət idi: xeyiri, şəri bir olan bu dağ kəndinin adamları həm də çox qonaqpərvər idilər. Son tikələrini də gələn qonağa yedirər: "Qonağı yetirən ruzisini də verər", deyərdilər.

Dağ adamlarının xoşlamadığı isti yay günləri arabir Eçaranı da yad edirdi.

Yenə isti günlərdən biri idi: günorta olduğu üçün hamı evinə sığınmış, həyətlərdə toyuq-cücənin də səsi kəsilmiş, dilini bir qarış çıxarıb ləhləyən itlər kölgəliyə çəkilmişdi. Arabir itlər dərinədən əsnəyib zingildəyir, tənbel-tənbel uzandıqları yerdə gərnəşirdilər. Birdən bərk hay-küy qopdu: səs Daşbulaq tərəfdən gəlirdi. Hamı səs gələn tərəfə qaçdı. Əhvalatdan bixəbər Nüsrət kəndin aşağısından saymazıyana üzüyuxarı

qalxan Cəmşiddən nə baş verdiyini soruşanda Cəmşid halını da pozmadan:

- Əşi, heç nə. Nuru bulağa düşüb,- dedi.

Cəmşidin sözlərindən Nüsrət diksindi: üç yaşlı körpə gözlərinin qarşısında canlandı, Cəmşidin halı da heç xoşuna gəlmədi, addımlarını yeyinlətdi.

Cəmşid Eçaraya Cənubi Azərbaycanlıdan çörək dalınca gəlmiş, bir müddət sonra ailəsini də gətirmişdi. Arvadı Şəmsiyyə çox sakit qadın idi. Nuru yeganə övladları idi: üstündə əsim-əsim əsirdilər. Şəmsiyyə hara getsə, Nurunu da özüylə aparırdı. Bulaq kənarında başı palaz yumağa qarışdığından Nurunun suya düşməsinə görməmişdi. Xəbər tutanda qiyyə çəkmiş, Cəmşid hamıdan əvvəl özünü yetirmişdi. Oğlunun cansız bədənini görüncə nə edəcəyini bilməmiş, qeyri-ixtiyari geri dönmüşdü.

Bu əhvalatdan sonra Nüsrət uzun müddət Daşbulağın suyundan içə bilmədi, o həndəvərdən keçəndə elə zənn etdi ki, Nuru suyun içində çapalayıb imdad istəyir. Kənd adamları üçün də Nurunun suya düşməsi sanki zaman meyarı oldu. Hansı əhvalatdan danışsalar, Nurunu yada salar: “ Bu hadisə Nuru bulağa düşən ildən filan qədər sonra baş verib”, - deyərdilər.

- Yazıq körpə,- qeyri-ixtiyari dediyi bu kəlmədən Nüsrət ayılan kimi oldu. Elə zənn etdi ki, səsi əks-səda verdi, dediyi sözləri hamı eşitdi. Otağı diqqətlə dinlədi. Bir səmir duymayanda rahatlandı.

Nüsrət çox gənc yaşlarından ürəyi ilə danışmağa başlamışdı. Verdiyi suallar çox vaxt düşüncələrinin cavabı olmuşdu. Amma heç kim onun nə düşündüyünü, nələri çək-çevir elədiyini duymamışdı; daha doğrusu, o, hislərini kiminləsə bölüşməyi şəninə sığışdırmamış, hətta ömür-gün yoldaşı Zümrüddən belə gizlətməmişdi. Ahıl yaşında kövrəkləşməyini qətiyyənlə həzm edə bilmir, bəzən özünü unudub daxilən pıçıldadığı sözü bərkədən deyəndə sıxılır, Zümrüddən utanırdı.

Gecə keçir, Ay dolanırdı, hamı dərin yuxuda idi; oyaq qalan təkə Nüsrət və onu bir an belə tənha buraxmayan xatirələr idi.

Dağlara yaz gəlmişdi. Yaşillıq içərisində üzən dağlar, dərələr təbiətin ən gözəl rəsm əsəri kimi duyğulara meydan oxuyurdu. Belə vaxtlarda dağların səhəri də, günortası da, axşamı da cəlbedici olurdu. Günəşin ilk şəfəqləri dağ başından boylananda çəmənələr zolaq-zolaq görünürdü: ilk şəfəqlər dik yerləri nurlandırır, çökəkliklərsə bir qədər tündləşirdi. Ağırlaşan şəhərciklərinin pırıltısı günəşdən qopan zərrələrə bənzəyirdi. Çox keçmədən sərin bahar küləyi çəmənləri darayır, Günəşin şəfəqlərindən gizlənməyi bacaran damlalar küləyin təsirindən yetişmiş meyvələr kimi torpaqda qərar tuturdu. Gün çeşit yerinə qalxanda səhər mehinin çəkdiyi tumardan nazlanan çəmənələr günəşin ilıq nəfəsindən xumarlanır, mürgü döyürdü. Arabir qoynunda gəzən turaclar, pırıltı ilə yuvasından qalxan kəkliklər onun yuxusunu pozurdu. Axşamlar bu dağlara yeni libas biçirdi; günəşin son şəfəqləri köçünü çəkdiyə dağların ətəyi daha tez kölgələnir, yamacların açıq-yaşıl libası göz oxşayırdı.

Yaz Nüsrətin ən çox xoşladığı fəsil idi. Təbiətin gözəlliyi sanki bütövlükdə onun qəlbinə köçür, üzündə qəribə bir ifadə yaranırdı. Amma bu il baharın gözəlliyi Nüsrətin qəlbindəki qışı qova bilməmişdi: ruslarla döyüşdə verdikləri son itki, Nəcəfqulu xanın (Nəcəfqulu xan ilk vaxtlar mübarizədən əl çəksə də, yenidən ruslara qarşı döyüşməyə başlamışdı) dəstəsinin darmadağın edilməsi, bəylər arasındakı soyuqluğun məğlubiyyətlə nəticələnməsi (əslində məğlubiyyət labüd idi) bu gözəlliyi duymağa mane olurdu.

Sovet hökumətinin əlinin çatmadığı yerlərdən köç etməsinə dair çox sifarişlər gəlsə də, Qulam bəy doğma yurdu tərək etmək, rus dilini bilməyən kəndlilərini taleyin ümidinə buraxmaq, “gəlmə” damğasını daşımaq fikrindən çox-çox uzaq idi...

Qızlarının, Nataşanın üzünə dikilən, imdad diləyən lal baxışları da Qulam bəyi yolundan döndərə bilmədi, sakit, lakin qətiyyətli səslə:

- Gəlmə damğasını gəzdirməkdənsə, ölümü seçərəm, - dedi.

Son qərarı Qulam bəyi daha ucalara qaldırdı, ətrafındakı gənclər onu həm sonsuz məhəbbət, həm də qürurla süzdülər: onun qətiyyəti yenilməzlik simvoluna çevrildi. Çox sonralar – Qulam bəyin olmadığı vaxtlarda belə dağ gənclərinin sərt baxışları gəlmələri qorxutdu, onları ehtiyatlı olmağa vadar etdi.

Dəstəsi dağıdılmış Nəcəfqulu xan isə sakitləşmək bilmir, köhnə peşəsinə - talançılığa qayıdaraq gözlənilmədən gecə ilə ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinə soxulur, postları dağıdır, mal-qaranı qovub aparır, dəstəsini ərzaq və sursatla təmin edirdi. Ona qarşı çıxmaq üçün ruslar yerli əhalidən istifadə etmək qərarına gəldilər: qərargahı Qulam bəyin evində yerləşən rus zabiti eçaralılardan ibarət bir dəstə yaratmaq əmrini verdi. Fərasəti ilə seçilən Fərman (o keçmiş döyüşçülərdən idi) getmək istəməyəndə rus zabitinin gözlərinə sanki qan sağıldı. İkiəlli kəməmindən yapışıb yuxarı qaldıranda Fərman ayaqlarınının yerdən üzöldüyünü hiss etdi. Zabit rus dilində yenə nə isə dedi. Fərman yenidən etiraz edəndə vəhşi bir səs çıxartdı. Qulam bəy onun niyyətini bildiyi üçün astaca:

- Fərman, razılıq ver, - dedi.

Qulam bəyin hər kəlməsini qanun bilən Fərman bundan sonra dinmədi. Dəstəyə Əli başçılıq edirdi. Gecədən xeyli keçmiş basqınçıların qaraltısı göründü. Yaxınlaşdıqca danışıqları daha aydın eşidilirdi: bir-biri ilə zarafatlaşır, rus postlarından götürdükləri qənimətlərdən danışirdilər. Əli son tapşırığını verdi:

- Məsələ qansız həll olunmalıdır.

Bu, Qulam bəyin tapşırığı idi: güllə atılmamalı idi.

Basqınçılar daha da yaxınlaşdılar. Bu zaman Əli gur səslə:

- İrəli gəlməyin!- əmrini verdi.

Əlnin səsini tanıyan Nəcəfqulu xan məsələnin mahiyyətini anladı:

- Əgər üstümüzdə eçaralılar göndərilibsə, geri dönməliyik, - dedi.

Dəstə gəldiyi yolla geri qayıtdı. Nəcəfqulu xan bundan sonra bir daha sərhədi pozmadı, rus postlarına hücum etmədi.

Sakitlik idi. Sanki hər şey qınına çəkilməmişdi: nə bir hənirti duyulur, nə də tərənəş hiss olunurdu. Elə bil həyat adı bir çiqqiltının həsrətində idi. Çaqqalların bəkkildəməsi, tülkülərin ulaşması, itlərin boğuş hürüşməsi üçün darıxırdı gecə. Səssizlikdən qısılan Ay da sanki dodaqlarını sallamışdı. Ulduzlar can verən ocağın son işartılarını andırır, övladlarını pəjmürdə görəndə göy hönkürmək istəyirdisə də, bacarmırdı, çünki nədənsə göz yaşı qurumuş, boğazına qəhər tıxanmışdı. Udqunmaq istəyən Nüsrət birdən hiss etdi ki, göz yaşı quruyan da, boğazına qəhər tıxanan da, çaqqalların, tülkülərin ulaşması, itlərin boğuşması üçün darıxan da onun özü imiş. Həmin gecəni xatırladı; o gecə də Ay çox solğun idi, ulduzlar göyə millənən iynə ucu kimi güclə sezilirdi. Hər şey: insanlar da, heyvanlar da, quşlar da susmuşdu. Kəndə sanki ölüm sükutu çökmüş, bu sükut pərdəsini yırtmaq üçün heç kimin deyəcək sözü qalmamışdı. Dilsiz baxışlarda nəyin gizləndiyini duymaq da asan deyildi. Hamıya aydın olan yalnız bir həqiqət vardı: apardılar.

- Haraya, niyə? – suallarının cavabı isə elə bu sözlərin özündə idi. Gün qalxdıqca payızın sis-dumanı dərələrdən Savalanın zirvəsinə doğru sürünürdü. Eçara kəndinin cavanları məğlubıyyətin acı dadını unutmamışdılar. Səhərini silahla açan bu gənclər silahlar yığılıandan sonra özlərini qəfəsədə sanırdılar. Arabir şəstlə bir əlini kəmərinə keçirib Qulam bəyin eyvanından onları məğrur-məğrur süzən bu rus ayısını az qalırdılar ki, yalın əllə parçalasınlar. Zabit bunu çox gözəl anlayırdı. Dağlı gəncləri ruhən tərksilah etməyin, əzməyin yalnız bir yolu vardı: Qulam bəyi tutmaq. Amma camaatın gözü qabağında bu nüfuzlu bəyin qolubağlı aparılması mümkün deyildi, başqa bir yol seçilməli idi. İclas bəhanəsilə

Lənkərana çağırtdırılarda bunun son gediş olduğunu iki qardaşı və Qulam bəy çox gözəl anladı. Amma yenə özünü deyil, silahdaşlarını düşünərək onların qırğına getməsinə istəmədi, geri dönəcəyini söyləyərək bir-bir igidlərini bağrına basıb son tapşırıqlarını verdi:

- Əgər sizdən izahat istəsələr, bütün günahları mənim üzərimə yıxın, çünki siz əsgər olmusunuz. Əsgərsə əmrə tabedir.

Bu sözləri Qulam bəydən eşitmək, aman Allah, nə qədər ağır idi! Hamının üzərinə sanki su ələndi. Heç kim eşitdiyinə inana bilmirdi. Son qala da mı süquta məhkum idi? Son ümid yolu da mı bağlanırdı? Döyüşçülərinin qəzəb dolu ümitsizliyi Qulam bəyin sinəsinə ox kimi sancılısa da, sarsıldığını bürüzə vermədi, öləziyən ocağın son işartılarını sönməyə qoymadı, gülümsəyərək:

- Biz yenidən görüşəcəyik, igidlərim, istiqlal savaşımız davam edəcək, - dedi.

Qulam bəyi və qardaşlarını səhər tezdən Lənkərana aparanda dağlardan duman çəkilməmişdi; yallar, yamaclar boz dumanların əsiri idi. Yol boyu iki cərgə düzülmüş əsgərlərinin inamlı baxışları sanki Qulam bəyi yenidən həyata gətirdi. Dalqovun onu səssiz-səmirsiz apardımaq planı baş tutmamışdı: xalq öz igidini yola salırdı. Əli silahlı rus əsgərləri nə edəcəklərini bilmirdilər, lakin Qulam bəyin sakit görkəmi onları ürəkləndirdi. Mərdlik mücəssəməsi olan bu bəyin kimliyi sadə rus əsgərlərinə yalnız indi bəlli oldu. Bəlkə də, daxilən sarsıldılar, amma buyruq qulu kimi son vəzifələrini layiqincə yerinə yetirdilər.

Nə Qulam bəy, nə də qardaşları geri dönmədilər. Nə qardaşları, nə də silahdaşları Qulam bəyin üzünə durmadılar: bir qaşığı qandan qorxub istiqlal savaşına ləkə qondurmadılar. Həbsdə də yatdılar, işgəncə də gördülər, amma sınımadılar. Sınmağı Qulam bəyə, elə, obaya xəyanət kimi qəbul etdilər. Nüsrət sanki birdən-birə cavanlaşdı. Özünü həmin günlərin əsgəri sandı. Ayağa qalxmaq, müdhiş gecənin səssizliyini gur

səsində boğmaq istədi. Sinəsindən qopan ağrı imkan vermədi:
- Ay gidi dünya,- deyərək ah çəkdi.

***.

Gecənin səssizliyini şaqqıltı səsi pozdu. Adi şaqqıltının sədası Nüsrəti yenidən ötən günlərə qaytardı.

Kollektiv təsərrüfat yaratmaq üçün fəallar tez-tez kəndə gəlir, təbliğat aparırdılar, amma bu təbliğatlar inandırıcı deyildi: əvvəldən dolanışığı yaxşı olan kənd camaatı alın tərili bəcərdiyi torpaqlarından, həyətdəki mal-qarasından əl çəkmək istəmirdi. Amma Qulam bəydən sonra ehtiyatı əldən verməyənlər məcburiyyət üzündən yuxarının dediyi ilə hesablaşmalı oldular; dədə-baba pay torpaqlarının böyük hissəsi, həmçinin mal-qara kolxoza verildi. Hər ev həyətinə bir inək və bir camış, bir neçə qoyun saxlaya bilərdi. Toyuq-cücəyə say məhdudiyəti yox idi. Vaxtilə Qulam bəyin mal-qarası saxlanan tövlə yenidən heyvanla doldu və kənd camaatının tələbi ilə Nüsrət fermaya müdir təyin edildi. Gənc yaşlarından camaatın etmədini qazanan, halallığı ilə seçilən Nüsrətə bütün kənd inanırdı.

Kolxoz təsərrüfatı ilk vaxtlardan səmərə verdi: elə birinci il bol məhsul toplanmasına baxmayaraq, yığılan məhsulun böyük hissəsinin dövlət fonduna keçirilməsi çoxlarının ürəyincə olmadı, hətta etiraz edənlər də tapıldı. Kəndliyə düşən pay onun yalnız illik azuqəsini ödəyir, qalan xərclər hesaba alınmırdı. Belə vaxtda, əlbəttə, 30-cu illərin kəndi çox qorxulu idi: üsyan dalğası başlasa, bütün kəndlərin ayağa qalxma ehtimalı böyük idi. Yenidən təbliğat maşını işə salındı: rayon mərkəzindən gələn fəallar camaatı müvəqqəti çətinliyə dözməyə çağırırdılar.

İsti yay günlərindən biri idi. Rayona yeni təyin olunmuş RİK sədrinin budəfəki görüşü eçaralılarla idi. Kəndlilərlə ilk görüşü elə ürəkaçan olmasa da, sədr asanlıqla yolundan dönmək istəmədi. İnandı ki, təcrübəsi ona qələbə qazandıracaq. Növbəti gəlişi zamanı bulaqdan su gətirən Ərkinazla qarşılaşdı. İri halqa gözlü, ağ bənizli, uca boylu zərif dağlı qızı onu ayaq

saxlamağa məcbur etdi. Yanından saymazyana ötən gənc qızı xeyli süzdü. Yeridikcə qoşa qara hörükləri kürəyində bir-birini qucaqlayan qız onu elə ovsunladı ki, buraya nə üçün gəldiyini belə unutdu.

- Bu, kimin qızıdır?- deyə sual dolu baxışlarla Nüsrəti süzdü. Bayaqdan dışı bağırsağını kəsən Nüsrət sərt şəkildə:

- Kişi kişidən qız haqqında söz soruşmaz,- dedi.

- Onu başqasına yar etməyəcəyəm, - sözlərini eşitdikdə isə qeyir-ixtiyari çəkməsinin boğazına sancdığı qamçıya nə vaxt əl atdığını bilmədi. Havada cövlan eləyən qamçıdan qopan şaqqıltı RİK sədrini diksindirdi. Bir anlıq ona elə gəldi ki, qamçı bu dəqiqə başında şırım açacaq. Cəld əlini belindəki silahına atdı.

- Bu kənd sahibsiz deyil,- deyən Nüsrət növbəti qamçını atına vurdu və bir göz qırpımında uzaqlaşdı.

Ərkinaz körpə yaşlarından atasını itirmişdi. Babası İsgəndər oğlunun yeganə yadigarını göz bəbəyi kimi saxlamış, yeri gəldikcə övladının ətrini də nəvəsindən almışdı. Ərkinaz böyüdükcə çoxlarının diqqətini cəlb etmişdi. Bu qənirsiz gözəlin sorağına İsgəndər kişinin qapısını kimlər döyməmişdi! Amma İsgəndər kişi nəvəsini gözündən uzağa qoymaq istəməmiş, hamıya “yox” demiş, Ərkinazı yenicə həddi-bülüğa çatmış əmisi oğluna nişanlamışdı. Bundan sonra söz-söhbət kəsilmiş, qapıya gələn olmamışdı.

Arxayınlaşan İsgəndərin RİK sədrinin niyyətindən xəbəri yox idi. Növbəti yığıncaqda İsgəndər kişi də da iştirak edirdi. Yığıncaq bitəndən sonra RİK sədri onu saxlatdırdı. Sədr kimdənsə Ərkinazın haqqında məlumat öyrənmişdi. Bu yaşlı kəndlinin sakit görkəmi sədri arxayınlaşdırdı. Birbaşa mətləbə keçdi:

- İsgəndər kişi, sabah axşam Ərkinazı aparmağa gələcəyəm, hazırlığını gör.

İsgəndər kişinin sanki dünya başına fırlandı. Hökumət adamı ilə ilk dəfə kəlmə kəssə də, qətiyyətini itirmədi, sərt şəkildə:

- Əvvəla, elçiliyi el adətincə edərlər, ikincisi, Ərkinaz nişanlıdır,- dedi.

- Dediyin adətlər keçmişdə qaldı, İsgəndər kişi,- RİK sədri mövqeyinə arxayın şəkildə,- sabah axşam gələcəyəm. Mən əliboş dönməyəcəyəm, - dedi.

Sədrin arxayın danışığı, məğrur duruşu İsgəndər kişini ruhən əzdi, ürəyindən qara qanlar axdı. Bir anlıq elə bildi ki, boğulur. Daxilən: “Hardasan, ay Qulam bəy?!” - deyə fəryad etdi. Amma sözləri boğazında tıxanıb qaldı. İsgəndər kişinin haldan-hala düşməsini qələbəsi kimi yozan sədr:

- Get hazırlığını gör, İsgəndər kişi,- dedi və amirənə tərzdə ayağa qalxdı.

İsgəndər kişi bu təkəbbürü qəbul edə bilmədi:

- Allah özü kömək olar, məni el içində xar etməz,- deyib ağır-ağır qapıdan çıxanda sədr onun nə demək istədiyini anladı, amma özünü eşitməzliyə vurdu.

İsgəndər kişi günün necə keçdiyini, axşamın necə düşdüyünü hiss etmədi. Qəribə halı evdəkiləri qorxutsa da, ondan heç nə öyrənə bilmədilər. Gecə bitmək bilmirdi. Yuxusu ərsə çəkilən İsgəndər bir neçə saatdan sonra nələr baş verəcəyi haqqında fikirləşir, çıxış yolu axtarırdı. Nəvəsini gizlətsinmi? Yox, nəvəsinin bu əhvalatdan xəbəri olmamalıdır, ürəyinə xal düşməməlidir. Nəhayət, son qərarı verdi:

-Nə qədər ki nəfəsim gəlir, namusuma toz qondurmaram.

Dan yeri insanın üzünə gülsə də, İsgəndərin qaş-qabağı açılmadı, axşam yaxınlaşdıqca narahatlığı da artdı. Dədə-babadan əziz yadigar kimi saxladığı xəncəri həmin gün hamıdan gizli belinə taxdı: bu gecə o, şərəfini qorumalı, Ərkinazını xilas etməli idi. Dəqiqələr bir-bir ötdükcə babanın həyəcanı artırdı. Uzaqdan axşamın ala-toranında bir kölgə sürətlə kəndə yaxınlaşırdı. Atlı atını birbaşa idarə binasına tərəf çapdı. Bir azdan kəndə hay düşdü: RİK sədri qəzaya uğramış, maşını dərəyə yuvarlanmışdır.

Nüsrət tez-tez erkən itirdiyi ciyərparası Asi ilə həmsöhbət olardı. Alın yazısına inansa da, Asinin vaxtsız ölümü ilə heç cür barışmaq istəmir, bəzən özünü günahkar sayırdı. Axı evdə olsa idi, balası ölməzdi. Təsərrüfat işlərini bilməyən Asinin biçənəkdə nə işi vardı ki...

Asinin toyu idi. Hamı deyib-gülür, amma Nüsrət sevinmir, heç səbəbini də anlamırdı. Kəndin ağsaqqalları, ağbirçəkləri Asiyə xeyir-dua vermək üçün çoxdan toy sədalarına həsrət qalan bu həyətə yenidən yığışmışdılar. Nüsrətin qaşqabağını da adi hal sayırdılar: qız atası qızını köçürəndə nə ağlamaz, nə də sevincini bürüzə verməzdi. Təbrikləri könülsüz qəbul edən Nüsrət ər evinə yola salacağı qızının gələcək taleyindən nədənsə çox narahat idi. Kürəkəni kolxozun hesabdarı idi: hörmət sahiblərindən sayılırdı, Asiyə yaxşı həyat yoldaşı ola bilərdi. Bəs Nüsrətin qəlbini sıxan hansı hiss idi?

Qulam bəydən sonra Nüsrət vəzifə adamlarını heç xoşlamır: - Vəzifə adamının Allahı olmaz, - deyirdi. Özü ferma müdiri olsa da, bacardıqca mövqe sahiblərindən uzaq gəzir, işinin çoxluğunu bəhanə edib məclislərinə qatılmır, getdikcə kənd camaatından uzaqlaşan həmkəndlilərinə qarşı qəlbində bir soyuqluq, etimadsızlıq baş qaldırırdı. Vəcdan əzabı çəkməsinə baxmayaraq, bir il əvvəl verdiyi sözü çevirə bilmədi, lakin üzük taxılan gündən qəlbinə bir duman çökdü. O dumanın içində nə qədər sızıldayıb-ağladısı da, nə sızıltısını duyan, nə də qəlbinə axan göz yaşını görəni gördü.

Bu gün Yusub kişinin sevə-sevə əzizlədiyi Asinin ata evinə vida mərasimi gerçəkləşirdi. Birdən Nüsrətə elə gəldi ki, ata evini tərk edən qırmızı duvaqlı gəlin Asi deyil, Güllüdür. Onu da belə al duvağa bükmüşdülər, o da at belində bax beləcə qürurla oturmuşdu. Nüsrət beyninə hakim kəsilən qara-qura düşüncələrdən diksindi, özünü danladı, hər şeyin yaxşı olacağına inanmaq istədi. Zümrüd də ağ örpəyinin ucu ilə gözlərini silib uzaqlaşan qafilənin arxasınca baxdı.

Asinin oğlu doğulanda çox sevindilər: qurbanlar kəsildi, ehсанlar paylandı. Asi atası evinə oğlunun bir yaşı olanda

gəldi. Xeyli dəyişmişdi: belindəki gümüş kəmər, alnını, boynunu bəzəyən zinət əşyaları ona çox gözəl yaraşdı. Nüsrət qızının alnından öpdü, nəvəsini qucağına aldı, körpəni baxışları ilə əzizlədi, gülümsünüb üzünə bir xeyli baxdı: beş yaşında dünyasını dəyişən oğluna nə qədər bənzəri vardı... Birdən-birə Nüsrət ürəyinin sıxıldığını duydu, amma özünü ələ aldı.

Bu, bir həftədən sonra geri dönmən Asi ilə Nüsrətin son görüşü oldu...

Kəndin mal-heyvanı arasında xəstəlik yayılmışdı. Kənd camaatının qara yara adlandırdığı bu xəstəlikdən heyvanlar təsadüfən sağ qurtarırdı. Fermadakı malları xilas etmək üçün Nüsrət əlindən gələni etsə də, heyvanları nə qədər qorusa da, xəstəlik buraya da ayaq açdı. İri buynuzlu heyvanların məlul duruşu, dilsiz baxışlarındakı yalvarışlar qəlbinə ox kimi sancıldı. Əlindən heç nə gəlmədi. Mərkəzdən gələn baytar da təəssüflə: “Çox gecdir”, - deyəndə Nüsrət gözləri qarşısına barmaqılıqları gətirdi...

Barmaqılıqlar arasında ümidini Allaha bağlayaraq bir ildən artıq yaşadı, arxasınca gələn də olmadı. Yalnız bir dəfə kiçik qaynı Bəhlul onu yoxlamaq üçün Bayıl türməsinin qapısını döydü. Bəhlulun qaşqabağı heç ürəyincə olmadı: “Hamı salamatdır”,- sözündən sonra bir qədər sakitləşməsinə baxmayaraq, qəlbinə bu gəlişdən yeni bir narahatlıq çökdü...

Bir gün səhər tezdən yenidən dindirilməyə aparıldı, amma bu dəfə kameraya qaytarılmadı: cinayəti isbat edilmədiyini üçün azadlığa buraxıldı. Tezliklə kəndə çatmaq, doğmalarını görmək istədi, yollarsa bitmək bilmirdi. Bu da El yolu. Bir azdan diki qalxacaq, doğma kəndini görəcəkdilər...

Axşamın ala-toranında kənd Nüsrətə birdən-birə çox miskin göründü: lap boynunu burub imdad diləyən sısqa yetimə bənzədi. Görəsən, evlər niyə büzüşmüş, divarların ağ rəngi nədən saralmışdı? Niyə bu qədər sakitlik idi? Axı bu vaxtlar kənddə canlanma olardı: mal-qara yerbəyer edilər, uşaqların səsi hər tərəfi bürüyər, itlərin kəsik-kəsik hürüşməsi eşidilərdi. Addımlarını yeyinlətmək istədi, ayaqları sözünə baxmadı. Daş-

bulağın yanında ayaq saxladı: dincini almaq, özünə gəlmək üçün bir ovuc bulaq suyuna ehtiyacı olduğunu hiss etdi. Həyəcandan soyumuş əlləri bulaq suyunun sərinliyini duymadısı da, birtəhər özünü ələ aldı. Evə çatmağa az qalmışdı. Gəlişini duyunca altı yaşlı oğlu, ondan on yaş böyük qızı qabağına qaçacaqdı, yəqin ki, Zümrüdün də üzü güləcəkdə. Amma qarşısına heç kim qaçmadı, qızı boynuna sarılmaq üçün növbə gözləmədi. Zümrüd də gözə dəymirdi. Astaca evin arxasına keçdi. Üzünü günbatana tutub heykəl kimi dayanan qara paltarlı qadını görüncə diksindi. Bu, Zümrüd idimi? Astadan:

- Zümrüd, - dedi. Səsi sanki dərin quyunun dibindən gəldi. Zümrüdün çiyinləri titrədi: bu məhrəm səsin sahibini görməyə elə ehtiyacı vardı ki... Nüsrət gedəndən bəri girəvə tapan kimi ürəyində onunla o qədər danışmış, sualları suallara calamışdı ki... Ondan soruşacağı çox şey vardı. Astaca geri çevrildi, üzünü saqqal basmış ərini qarşısında görəndə müvazinətini saxlaya bilməyib yerə çökdü. Nüsrət cəld özünü yetirdi. Qolundan tutub qaldıranda əlinin üstünü nəsə daladı. Zümrüdün əllərinə baxdı, cadar-cadar idi: ovcunun içində qabarlar boy-boya vermişdi. Aman Allah! Bu il yarımında onun Zümrüdü nə qədər yaşlanmışdı? Bəs bu qara geyim nə üçün idi? Nüsrət ürəyindən keçəni dilinə gətirməyə qorxdu. Bəlkə, oğluna, ya da həmişə qabağına qaçan şıltaq qızına nəse olmuşdu? Zümrüd dillənmədikcə ürəyinin çəkildiyini hiss etdi. Asta-asta evə gəldilər. Hansı gözlənilməz hədiyyə ilə qarşılaşacağını bilməyən Nüsrətə bir neçə addımlıq məsafə illər qədər çox uzun göründü. Otuzluq lampanın fitili endirildiyi üçün ev yarıqaranlıq idi. Qızı Minə ayaqlarının üstündə kimisə yelləyirdi, oğlu isə sakitcə oturmuşdu. Nüsrəti görüncə hər ikisi yerindən qalxmaq istədi, amma Zümrüdün ciddi baxışlarını duyunca yerlərindən tərپənmədilər - yaşadıkları sevinc hissi birdən-birə yox oldu.

Bu uşaq kim idi? Bu ağır sükut nə üçün idi? Cavabsız suallar intizar içində çapalayan Nüsrəti səssiz-səmirsiz yordu. Körpəni

qucağına alıb boyu bərabəri qaldırdı, hərərətdən pörtmüş yanaqlarına, qurumuş dodaqlarına baxdı. Birdən ayıldı: elə zənn etdi ki, qucağındakı körpə Asidir. Bütün köksü hönkürdü, amma bu hönkürtünü özündən başqa duyan olmadı. Uşağı qoxladı: Asinin ətri gəlirdi. İxtiyarını əldən verdiyini hiss edəndə uşağı astaca yatağına qoydu...

Nüsrət tutulandan sonra Asiyə ər evində güldən ağır söz deyilməsə də, Asi o evdə qala bilmədi. Əri təzə açılmış bağçada müdir işləyən bir dul gəlini evə gətirdi: bu, Asiyə getməsi üçün işarə idi. Öz canının hayına qalan, günahsız olduğunu bildiyi halda qayınatasının dustaqlığını qəbul etməyən kürəkəni nə Asinin, nə də anasından zorla qoparılan oğlunun taleyi maraqlandırdı.

Ömründə əkin-biçinlə məşğul olmayan Zümrüd evin, təsərrüfatın bütün qayğıları ilə yükləndi. Səhər tezdən əkin sahəsinə yollandı, Nüsrətin əvəzinə işlədi. Təki heç kimə əl açmasınlar, uşaqlar korluq çəkməsinlər.

Qızının geri dönüşü dincliyi olmayan ananın yuxusunu ərşə çəkdi, onu on il qocaltdı.

Asinin acısı ,nə qədər şükür etdsə də, itirdiyi körpələrinə hələ də göz yaşı axıdaraq yas saxlayan Zümrüdə tanış idi. Qızının fikir çəkməsi onu üzür, yardım edə bilmədiyini üçün əzab çəkir, əlacsızlıqdan özünə qarşı edirdi. Anasının sıxıntısını duyan Asi hərdən özünü şən göstərüb Zümrüdün kefini açmaq istəsə də, bacarmırdı.

Zümrüd yenə səhər tezdən tarlaya yollandı. Hava qızana qədər xeyli taxıl biçdi. Evdən ac gəlmişdi, amma işləyəndə onu ən çox susuzluq üzürdü. Anasının xasiyyətini bildiyi üçün Asi gün qızandan sonra bir əlində yemək bağlaması, bir əlində isə sərin su ilə doldurulmuş dolça biçənəyə yollandı. Aramsız işləyən anasını uzaqdan seyr edəndə gözləri doldu. Anasının zərif çiyinlərinə yüklənən ağırlığı bütün varlığı ilə duydu. Bir anlıq anasına sarılmaq, yüklü çiyinlərindən doyunca öpmək xəyalına düşdü. Zümrüd Asinin gəldiyini görüb əl saxladı. Dolçanın suyu ilə əl-üzünü yuyunca Asi süfrə açdı.

- Ana, sən yeyincə mən bağlanmış dərzləri bir yerə toplayım, - deməyi ilə işə başlamağı elə ani oldu ki, Zümrüd etiraz edə bilmədi. Çörək yeyə-yeyə ötən çağlara qayıtdı, əllərinə baxdı: qabarıqların sayı çoxaldıqca əllərinin ağrısı da artırdı. Ancaq incitsə də, heç kimə ağız açmayacaq, kömək istəməyəcəkdi. Asinin dönüşü ona böyük bir həyat dərsi vermişdi: bir qaşığı qanından qorxub ailəsindən üz döndərən kürəkənini bağışlaya bilmirdi.

Çox yorğun olduğu üçün üst-üstə yığıdığı dərzilər birdən-birə Zümrüdə yastıqdan da yumşaq gəldi. Başını söykəyib gözlərini yumdu. Nə vaxt yuxuya getməyindən xəbəri olmadı...

Toy çalınırdı. İki dəstəyə bölünmüş qızlar üz-üzə dayanıb deyişirdilər. Oğlan evindən gələnələr daha çox canfəşanlıq edirdilər. “Verin bizim gəlini, verin bizim gəlini” nəğməsinin sədaları altında qırmızı duvaqlı gəlin ata evinə vida edirdi. Görəsən, bu gəlin kimin qızı idi? Zümrüd onu nə üçün tanımırdı? Bəs bu şahənə yeriş, məğrur duruş ona nə üçün bu qədər doğmadır? Anlaşılmaz hislər Zümrüdü hövülləndirdi: irəli yerimək, gəlinin kimliyini öyrənmək istədi, tərpnə bilmədi. Birdən toy sədaları kəsildi. Hamının gözü bir nöqtəyə dikildi. Səmadan üzüaşağı şığıyan qara quş gəlinin duvağını çaldı. Zümrüd gözlərinə inanmadı - duvağı çalınan Asi idi. Gəlin üzünü qapayıb inildədi, göz yaşları barmaqlarının arasından süzülərək gəlinlik donunun yaxasını islatdı. Qızının iniltisi Zümrüdün qulaqlarında ildırım kimi şaqquldadı, nəfəsi təngidi. Əllərini uzadıb qızını qucaqlamaq, ovutmaq istədi, bacarmadı. Sanki qollarından daş asılmışdı: var gücü ilə qışqırdı, kömək istədi...

Zümrüd öz səsinə yuxudan oyandı. Əvvəlcə harada olduğunu bilmədi. Yavaş-yavaş özünə gəldi. Gördüklərinin yuxu olduğuna sevindi. Boğazı qurumuşdu. Dolğanın sərin suyundan bir neçə qurtum içib toxtadı. Birdən ildırım vurmuş kimi yerindən sıçradı: Asi görünmürdü. Dərz komalarının arası ilə irəlilədi, sonuncu komaya çatanda dayandı: Asi dərzlərə

söykənib gözlərini yummuşdu. Ağır-ağır nəfəs alırdı. Zümrüd göz yaşlarını saxlaya bilmədi:

- Canım qurban, Asi, burada yatma, dur gedək evimizə,- dedi. Asidən səs çıxmadığını görüb aşağı əyildi, astaca qızının çiyinə toxundu. Asi gözlərini açdı. Nəsə demək istədi, bacarmadı. Gözlərindən axan yaş hər yanağında bir neçə yerdən cığır açıb əynindəki paltarın yaxasında qərar tutdu.

Asi üç gün lal-dinməz uzandı, dilinin altından bir qurtum su da keçmədi. Qızının iri ala gözlərindəki həsrətə dözməyən Zümrüd üç yaşlı körpəsini gətirtmək üçün kürəkənin qapısına adam da göndərdi. Gedənlər əliboş qayıdanda Asinin gözlərindəki son ümid işartısı da söndü...

Naləsi yeri-göyü yandıran Zümrüdü nə yalvarış, nə də təsəlli ilə onu ovuda bildilər: qayınanasından qalma qara örpək ömürlük baş örtüsü oldu. Amma atalar yaxşı deyiblər: “Qəm qəm gətirər”. Dustaqxanaya Nüsrəti yoxlamağa gedən Bəhlul da sorğu-suala çəkildi. Qolçomaq adlandırılaraq ailəsi ilə birlikdə sürgünə göndərildi. Zümrüdün bir dərdi iki oldu...

Asinin ölümündən bir il keçməmiş körpəsi də xəstələndi. Çox yerə aparsalar da, dərдинə dərman tapılmadı.

- Asi, Asi,- deyə-deyə atasının ağlar gözünə baxdı, imdad istədi. İynə gözü boyda ümid işığı qapamaq istəməyən ata oğlunu qucağına alaraq Zümrüdün qapısına yollandı. Övlad məhəbbəti hər şeyi üstələdi. Üzünə qapı açılacaqdımı, bağlanacaqdımı, bilmirdi. Dərk etdiyi bir şey vardı: oğlunun nicatı getdiyi evdədir.

Əl-ayaq yığışan vaxt qapının döyülməsi Zümrüdə qərribə gəldi. Nüsrət tutulandan sonra qapını çox az adam döyərdi: Bəhlul ailəsi ilə sürgün edildikdən sonra isə, demək olar ki, bu evin həndəvərində dolanan olmamışdı. Zümrüd qapının ağzında kürəkəninin dayandığını görəndə diksindi. Bir anlıq nə edəcəyini bilmədi: içərimi dəvət etsin, qovsunmu? Qovmağa ədəbi yol vermədi. Atası Rüstəmin, qayınatası Yusub kişinin öyüdləri qulaqlarında cingildədi: “ Qapıya gələni, düşməni də

olsa, qovma, çünki sənə pənah gətirib”. Körpə tanış səs eşidib gözlərini açdı:

- Asi, Asi,- deyib Zümrüdün qucağına atıldı. Asi Zümrüdə çox bənzəyirdi. Tanımayanlar onları əkiz bacı zənn edirdi. Kürəkən xəcalətdənmi, ya qorxudanmi içəri girməyib geri döndü.

Artıq on gün idi ki, nəvəsini qolları üstündə yatırırdı. Amma Asinin yadigarını qorumaq üçün canını da verməyə hazır olan Zümrüdün əlindən bir şey gəlmirdi: uşaq gündəngünə zəifləyirdi. Nə edəcəyini bilməyən Zümrüd namaz qılarkən, səhər açılarkən, günəş batarkən, ay, ulduzlar səmanı seyrə çıxarkən Allahdan nəvəsinə şəfa diləyirdi. Yenə də batan günəşin arxasınca dua edirdi ki, Nüsrət gözlənilmədən gəlib çıxdı.

Nüsrətin dönüşü hamıya qərribə gəldi, çünki gedər-gəlməzə göndərilənlər arasında onun adının birincilər cərgəsində olacağına çoxları inanırdı. Amma Nüsrət dönmüş, dönüşü ilə vaxtilə güvəndiyi, bir süfrədə duz-çörək kəsdiyi silahdaşlarını silkələmişdi, utandırmışdı. Ölümün gözünə dik baxan bu insanlara nə olmuşdu? Niyə bu qədər cılızlaşmışdılar? Bir qaşığı qan insanlıqdan dəyərlimi olmuşdu? Bu xof, qorxu nədən yaranmışdı? Nüsrət gedəndən evin kandarına ayaq basmayan kənd camaatı səhəri gün sıxıla-sıxıla yolunu çoxdan unutduqları qapıya gözaydınlığına gəldi. Amma nə Nüsrətin üzündə məmnunluq, nə də Zümrüdün gözlərində gülüş gördülər. Elə zənn etdilər ki, gəlişlərindən ev sahibləri narazıdır: evin baş tərəfində açılmış yatağı görəndə daxili bir sarsıntı, peşmanlıq buraya nə üçün gəldiklərini belə onlara unutdurdu. Zümrüd yatağın üzərinə əyildi, həyəcanla:
- Nüsrət!- dedi.

Körpənin rəngi getdikcə saralırdı. Anasını xatırladan ala gözlərində həyat işartısı tamamilə tükənirdi. Dodaqlarının al rəngini Zümrüdün ömründə görmədiyi qərribə bir boya əvəz edirdi. Nüsrət Zümrüdü yataqdan ayırmaq istəsə də, gördüyü

mənzərə buna imkan vermədi. Körpə birdən dirçəldi, gözlərində sanki bir ulduz parladı:

- Asi, Asi,- deyərək balaca əllərini Zümrüdə tərəf uzatdı, boynunu qucaqlamaq istədi, bacarmadı. Sustalmış qolları Zümrüdün yaxasından sürüşərək öz sinəsində qərar tutdu.

- Can bala,- deyib körpəni bağına basan Zümrüdün fəryadı ikinci dəfə yeri-göyü ağılatdı...

Körpəni Asinin yanında dəfn etdilər və bu balaca məzar uzun illər Nüsrətin göz yaşları ilə islandı.

Bəraət alıb qayıdan Nüsrəti yenidən əvvəlki işinə bərpa etdilər. Olmadığı müddətdə güclü yağıntı fermaya xeyli ziyan vurmuş, bəzi yerlərdə tövlənin damı çökmüş, vaxtilə Qulam bəyin kəhər atlarının salındığı hissə isə tam yararsız hala düşmüşdü. Ötən çağlar yenə də Nüsrəti səslədi....

Qulam bəylə qardaşlarını aparandan sonra onun evini də müsadirə etdilər. İçində nə varsa, hamısını siyahıya alıb evdə qalanlara bir dəst yatacaq belə vermədilər. Tövlədəki mal-heyvanı siyahıya alanda hamı heyrətləndi: Qulam bəyin qoyun sürüsü yerində deyildi. Sürü hara aparılmışdı, buna kim cürət etmişdi? Sual dolu gözlər bir-birinə dikildi. Hamıya aydın olan bir cavab vardı: sürü oğurlanıb. Mülkün içindəkiləri hamının gözü qarşısında arabalara yükləyib hara isə apardılar. Köç karvanı gözdən itəndə lap yaxınlıqda qoyun mələşməsi eşidildi: sürü sağ-salamat geri döndü. Əlindəki çubuqla qoyunları bir qadın haylayırdı. Bu, gecələr də yuxusu olmayan, hər kəsin eybini qorxmadan üzünə deyən dəli Bilqeyis idi. Evi müsadirə etməyə gələnləri səhərin ala-toranında uzaqdan görəndə hamıdan xəbərsiz qoyunları tövlədən çıxarıb dərədə gizlətməmişdi...

Nüsrət addım səslərinə xəyaldan ayrıldı, gözlərinə inanmadı. Dəli Bilqeyis əlində badya ona tərəf gəlirdi. Adəti idi: hər səhər fermadan bir badya süd alar, evə aparardı. Onun qərribə xarakteri vardı: kiminsə evindən gələn payı qəbul eləməz, amma fermanın hamıya məxsus olduğuna inanırdı. El malını göz bəbəyi kimi qoruyan Nüsrət xasiyyətinə bələd olduğu üçün

hər səhər Zümrüdün sağdığı süddən bir badya fermaya gətirər, ona verərdi. Nüsrət düşündü: "Görəsən, il yarımından çox müddətdə Bilqeyisə süd verən olubmu?"

Bilqeyis orta yaşlı, ucaboy, əsmər bənizli, arıq bir qadın idi. Həmişə ağ paltar geyinərdi. Bir qızı vardı. Əri vəfat edəndən sonra dam altında körpə qızı ilə qalan Bilqeyis əslində dəliyə bənzəmirdi: öz dünyası vardı. Bəzən öz-özünə danışan bu "dəli" qadının sözlərinə çoxları əhəmiyyət vermiridi. Bilqeyis lap yaxınlaşmışdı. Nüsrət keçən vaxt ərzində onun çox sınıxdığını duydu: arıqlıqdan üzünün dərisi almacıq sümüklərinə yapışmış, çənəsi bir qədər də irəli çıxmış, ovurdlarındakı qırıqlar daha da dərinləşmişdi. Ağ paltarın içində sanki bir kösöv qaralırdı, amma üzündə məmnun bir ifadə vardı. Nüsrətin ona tərəf baxdığını görüb:

- Bilirdim ki, günahsızsan, bilirdim ki, gələcəksən. Allah səni saxlasın. Sən gedəndən buradan əliboş qayıdıram, payımı vermirlər,- dedi. Bilqeyis doluxsundu. Nüsrət ilk dəfə idi ki, onu kövrələnləndirirdi. Demək, zaman onu da sındırmış, susdurmağı bacarmışdı. Bir Bilqeyisin ümid dolu gözlərinə, bir də əlindəki boş badyaya baxdı. Bilmədi, kimi lənətləsin: insanları, ya insanlara hər cür cəfani çəkdirən, insanlığı unutduran zəmanənimi? Nüsrət düşüncələrini dilinə gətirməyib dərinləndirən köks ötürdü, gözləri yol çəkdi. Lal heykələ dönən Bilqeyisə yalnız bunu deyə bildi:

- Süd təhvil verilib. Sabah səhər tezdən gələrsən.

Bilqeyis duruxdu. Hər gün eşitdiyi sözü indi də Nüsrət təkrar edirdi.

- Sən də mi onlardansan?- dedi. Çuxura düşmüş gözlərində yaş gilələndi, üzünün qırıqları göz yaşlarını uddu. Sanki bir damcısının da yerə düşməsinə istəmədi. İnamsız halda əlini yellədi və uzaqlaşdı. Səhər isə əlində badya yenə gəldi və Nüsrət evindən gətirdiyi südlə onun badyasını doldurdu.

Hava yavaş-yavaş aydınlaşanda yenə də körpənin qığıltısı eşidildi. Gecələr xatirələri ilə baş-başa qalan Nüsrəti körpənin

səsi arabir düşüncələrdən ayırırdı. Amma qığılıtdakı şirinlik ona o qədər doğma gəlirdi ki, uzun müddət bu səsin təsirindən çıxıbilmir, beşikdəki körpəsinə layla çalan Zümrüd gözlərinin qarşısında canlanırdı. Zümrüdün laylaları da qeyri-adi idi: bu laylalarda elə bir sehr vardı ki, eşidən kimi körpə səsinə kəsir, gözlərini ananın üzündən çəkmirdi. Nüsrət çox laylalar eşitmişdi, amma o laylalar ruhuna bu qədər yaxın olmamışdı. Görəsən, Zümrüdün laylalarının sirri nədə idi? Bu barədə çox düşünmüş, cavabını tapmamışdı.

Zümrüd yenə layla çalır, yenə körpə gözlərini onun üzünə dikmişdi: sanki gecənin sükutu, otağın divarları da bu laylanın həsrətində idi. Zümrüdün həzin, bulaq şırıltısına bənzər səsi gecənin qaranlığına nur kimi yayılır, otağa qeyri-adi bir hərarət gətirirdi. O, layla çalanda üzünü həmişə divara tərəf çevirər, Nüsrət bunun fərqinə varmazdı. Amma bir gecə Zümrüdün hiss olunmadan əlindəki yayıqla gözünü sildiğini gördü: o, layla çala-çala ağlayırdı. Ana yalnız beşikdəki körpəyə yox, dünyasını vaxtsız dəyişən körpələrinə də layla çalır. Nüsrət bu səsdəki həzinliyin, yağanın səbəbini bundan sonra anladı: itirdiyi övladlarının həsrətini Zümrüd bu laylalarla ovudurdu.

Körpənin qığılıtısını eşidən gəlin yerindən qalxan kimi körpə səsinə kəsdi.

Nüsrətin dodaqları qaçdı. Yeganə oğlunun – sonbeşiyinin körpəliyi yadına düşdü...

Novruz bayramı idi. Hər tərəfdə təmizlik göz oxşayırdı. İllaxır çərşənbəni təntənəli şəkildə qeyd etmək kəndin adəti idi. Bir azdan qızlar dəstə ilə bulaq başına gedəcək, müxtəlif əyləncələr təşkil edəcək, özləri ilə gətirdikləri Novruz şirniyyatlarını süfrəyə düzəcəkdilər. Mis samovarın zümzüməsi Daşbulağın nəğməsinə qoşulacaqdı. Qızların şən səs-küyü, cingiltili gülüşü bayrama yeni rəng qatacaqdı. Qadağalara baxmayaraq, kənd Novruzu el adətincə - qədimdə olduğu kimi qarşılamaçdı. Minə də qızlarla bulaq başına gedəcəkdı. Qardaşı kiçik olduğu üçün boğçasını özü aparmalı idi. O, sözlü adamlar kimi bir qədər duruxdu, anasına nə isə demək istədi,

amma cürət eləmədi. Boğçasını əlinə alıb qızlarla bərabər bulaq başına yol aldı. Amma evə qayıdana kimi beyninə dolan fikri başından çıxara bilmədi, süfrə başında heç kimin gözləmədiyi halda:

- Ana, niyə mənim qardaşım təkdir?- soruşdu.

Gözləmədiyi sualdan Zümrüd əvvəlcə duruxdu, sonra isə:

- Allahın verdiyinə min şükür, bala, - dedi.

Minə razılaşmaq istəmədi:

- Ana, deyirlər ki, çərşənbə axşamı Allah uşaqların duasını daha tez eşidir, qoy qardaşım Allaha yalvarsın, bir qardaşımız da olsun,- deyərək az qala yalvardı. Qızının yalvarışlarından Zümrüd kövrəldi: itirdiyi iki oğlu gözünün qarşısında canlandı. Anasının dinmədiyini görən Minə ürəkləndi, dörd yaşlı qardaşına nə demək lazım olduğunu öyrədir özünü evə qayıtdı. Qardaşı üzünü qibləyə əllərini qaldıraraq: “Ay Allah, mənə bir qardaş ver”,- deyərək dua etdi. Bir qədər gözlədi, səs gəlmədiyini görüb içəri girdi. Minə intizarla onun üzünə baxdı:

- Dedinmi?

- Dedim.

Minə rahat nəfəs aldı.

- Allah dedi ki, qardaş qurtarıb, yoxdur,- sözləri süfrədə əyləşənləri güldürdü, Minənin gözləri doldu...

Hava tamam aydınlaşmış, Zümrüdlə gəlini çoxdan oyanmışdılar. Oğlu səhər yeməyini yeyib işə yollanmışdı. Bir azdan nəvələri də oyanacaqdı.

Nüsrət nəvələrini çox sevirdi. Onlarla vaxt keçirməkdən, müxtəlif uşaq nağılları danışmaqdan yorulmurdu. Amma son günlər nəvələrinə diqqət yetirə bilmir, görüşmək üçün növbə gözləyən körpələri sanki görmürdü. Zümrüdü səsini xəyaldan ayrılıb nəvələrini görəndə üzünü gülümsəyərək ifadə alır, uşaqları bir-bir çağıraraq başlarına tumar çəkir, cibindən çıxardığı konfetləri onlara verirdi.

Nüsrətdəki qarıb halı nəvələri anlamaq qüdrətindən çox-çox uzaq idilər...

Günortaya yaxın poçtalyon Nüsrətgilə bir teleqram gətirdi.

Teleqram Qazaxıstandan vurulmuşdu: Bəhluldan idi. Zümrüd qulaqlarına inanmaq istəmədi, teleqramın o üz- bu üzünə diqqətlə baxdı. Savadı olmadığı üçün heç nə oxuya bilməyib sarımtıl kağız parçasını sinəsinə basdı. Sanki uzun illərdən bəri çəkdiyi qardaş həsrətinin məlhəmini daddı, için-için ağladı, əllərini göyə qaldırıb:

- İlahi, sənin böyüklüyünə şükür!- dedi.

Bəhlulun gəlişi əsl toy-bayrama çevrildi. Zümrüd pərvanə kimi qardaşının dörd dövrəsində hərlənir, gözaydınlığına gələn qonşuları, qohumları özü qarşılıyır, dil-ağız edirdi. O sanki on il cavanlaşmış, qara libasını da dəyişmişdi. Tünd-göy rəngli güllü parçadan tikilmiş paltarları ona çox yaraşırdı. Günortadan gəlsələr də, Zümrüd nə qardaşı, nə də qardaşı arvadı ilə rahatca söhbət edə bilmişdi. Amma buna darılmırdı da: o qədər söhbət etməyə vaxtları olacaqdı ki...

Bəhlul evin sonbeşiyi idi. Ata yurdunda da o qalmışdı. Sürgünə göndərilərkən evdən heç nəyi tərpətməmişdilər. Ev müsadirə olunanda Zümrüd anası Xumarın min bir əziyyətlə saldıqı yorğan-döşəkdən yalnız dörd dəstini götürdü və onları heç vaxt işlətmədi, əziz bir yadigar kimi saxladı: hər bayramda günə verdi, çırpdı, yenə də yük yerinə qoydu, doğmalarının ətrini bu yorğan-döşəkdən aldı. Ata yurdunun gözləri qarşısında sökülməsi, içindəkilərin sorğu-sualsız aparılması qızını itirən Zümrüdün dərdinin üstünə bir dərd də qoydu. Ağlayanda yalnız qızı üçün yox, yerlə-yeksan edilmiş ata yurdu üçün də göz yaş tökdü. Bəzən ona elə gəldi ki, bütün bunlar bir yuxudur, nə zamansa bitəcək. İndi yuxu bitmiş, qardaşı sağ-salamat geri dönmüşdü.

Sürgündə keçən illər Bəhlulu da dəyişdirmişdi: xeyli yaşlanmış, qara saçları çallaşmış, baxışlarında sürgün həyatının acıları iz buraxmış, bir qədər də qaradınmaz olmuşdu. Mükəmməl dini təhsil alması onu el-obaya sevdirsə də, hökumətin gözündən salmış, qismətinə uzaq Qazaxıstan çöllərini yazmışdı. Dəfələrlə bir məkandan başqasına

köçürülmək, vaqonlarda günlərlə yol getmək, ac-susuz uşaqlarının imdad diləyən baxışlarını əzabla seyr etmək, hər dayanacaqda nəzarətçilərin kobud rəftarına dözmək onu ömrünün axırına qədər unuda bilməyəcəyi xatirələrə qonaq etmişdi. Bəhlul danışıqca Zümrüd göz yaşlarını saxlaya bilmir, qardaşı arvadı da ona qoşulurdu.

Gecə keçirdi. Bacı-qardaşın uzun ayrılıqdan sonra bir-birinə deyəcəkləri o qədər sözləri vardı ki. Nüsrət onları seyr etdikcə qəlbində bir rahatlıq duyurdu. Asi öləndən sonra ilk dəfə idi ki, Zümrüdü bu qədər xoşbəxt görürdü. Qonaqlar yorğun olsalar da, dillənmir, bu xoşbəxtliyin bitməsinə istəmirdi. Ağrıları da azalmışdı: üzündə gümrahlıq duyulurdu. Arabir söhbətə də qoşulurdu.

Zümrüd birdən ayıldı:

- Canım ölsün, ay qardaş, mənim sözüüm bitən deyil.
Gecə yarı olub. Bir az dincəlin.

Cavan vaxtlarında olduğu kimi cəld yerindən qalxdı. İndiyə qədər əzizlədiyi, heç bir qonaq üçün açmadığı yorğan-döşəyi yük yerindən götürəndə qardaşının diqqətlə baxdığını görüb doluxsundu:

- Sənin bəylik yorğan-döşəyindir. Mən onu heç kəsə verə bilməzdim, - dedi.

Bəhlul çətin günlərində belə onu düşünən bacısına deməyə söz tapmayıb kövrəldi. Bəlkə də, düşdüyü çətinliklər onu bu qədər kövrəltməmişdi. Özünü hönkürməkdən güclə saxladı. Boğazına tıxanan qəhəri boğaraq zorla eşidiləcək bir səsle bunları deyə bildi:

- Mənim vəfalı bacım.

Evə yenidən səssizlik çökmüşdü: yolçular da, ev adamları da şirin yuxuda idilər. Nüsrət də gözlərini yummuşdu: kənardan baxan elə zənn edərdi ki, dərin yuxudadır. Amma gözləri yumulu olsa da, oyaq idi: olub-keçənlər bir- bir göz önündən keçir, sanki məndən vaz keçə bilməzsən deyirdi.

Nüsrət Bəhlulun xatirini çox istəyirdi. Gənc yaşlarından ədəbi, savadı ilə hamının hörmətini qazanan Bəhlulun da taleyində acı küləklər əsmişdi. O, yeni doğulmuş oğlu ilə çox çətinliklərdən adlamışdı. Həyat yoldaşını itirəndən sonra uzun müddət özünə gələ bilməmiş, evlənməmişdi. Çox sonralar qonşu kənddən Səfurə adlı bir qızla ailə qurmuşdu. Səfurə oğulluğunu doğma övladlarından ayırmamış, həmişə onunla evin böyük oğlu kimi davranmış, yüksək tutmuşdu.

Bəhlulun danışdığı ibrətamiz hədislər, quranı xüsusi avazla oxuması hamının xoşuna gələr, vaxtın necə ötüb-keçməsi bilinməzdi. Ona görə də ətraf kəndlərdən də onun olduğu məclisə çoxları təşrif buyurardı.

Başqa ruhanilərdən fərqli olaraq Bəhlul saqqal saxlamağı da xoşlamır, üzünü ülgüclə təmiz tərəş edirdi. Səliqə ilə düzəldilmiş qara bıqları ona çox yaraşır, hündür boy-buxunu qeyri-adi bir görkəm verirdi. Danışanda tələsmir, sakit və təmkinli danışığı dinləyənləri yormur, üzündə həmişə xoş bir ifadə olurdu...

Bəhlulla son görüşü xatıradı: kameranın dəmir qapısı şaqqıltı ilə açıldı:

-Vətəndaş Həsənov, görüşünüzə gəliblər, durun, - sözlərini eşidəndə qulaqlarına inanmadı. Çünki tutulanda tapşırırmışdı ki, arxasınca heç kim gəlməsin. İkinci çağırışdan sonra bunun həqiqət olduğuna şübhə etməyən Nüsrət ağır-ağır yerindən qalxıb qapıya yaxınlaşdı.

Görüş otağında ondan başqa heç kim yox idi. “Görəsən, gələn kimdir?” “Niyə gəlib?” sualları qəlbini oynadarkən ağır addım səsləri eşidən Nüsrət başını qaldırdı: Bəhlul idi. Əl görüşdülər, bir müddət hər ikisi susdu, sanki sözlər də qəhətə çıxdı. Məclislərdə söz üçün gəzməyən Bəhlulun dilindən niyə qıfil asılmışdı, gözləri nə üçün səqfə zillənmişdi? Onun bu halı Nüsrətə qərribə gəldi. Görəsən, nə olub? Bu susqunluq nə üçündür? Sükut sanki onların arasına buzdan bir pərdə çəkdi: pərdə Nüsrəti üşütdü, ondan qaçmaq, qurtarmaq istədi.

- Bizimkilər necədir?- sorğusu ilə otağa bir həlimlik, hərarət doldu, buz pərdə əridi. Yalnız bundan sonra Bəhlul oturduğu yerdə iki əlini yanlara açaraq:

- Necə olacaqlar?- dedi və dərindən köks ötürdü. Nüsrət bu köks ötürmənin səbəbini çox-çox sonralar – bəraət alıb evinə döndüyü zaman başa düşdü... O, fikir, xəyal içində nə vaxt yuxuya getdiyini bilmədi...

Qatarın yeknəsəq taqqıltıları sürgünə göndərilənlərə sanki əbədiyyət nəğməsi oxuyurdu. Elə bil nə bu nəğmə bitəcəkdə, nə də sonu bilinməz yollar. Yük vaqonlarına doldurulmuş insanlar taleləri ilə barışmışdılar. Stansiyadan stansiyaya on dəqiqəlik fasilə yaşamaq üçün verilən ən böyük sədəqə idi. Nüsrət də vaqonda idi: Bəhlulla yanaşı oturmuşdu. Bir-birinə qısılib yatan körpələrin mışılıtsı aydın eşidilirdi. Görəsən, bunların günahı nədir? Sualına cavab tapmadı. Bir az əvvəl sudan ötrü ağlayan üç yaşlı körpə də başını anasının çiyinə qoyub mürgülüyüdü. Növbəti stansiyaya nə vaxt çatacaqdılar, bir udumluq su götürəcəkdilər, ağlayan körpəni sakitləşdirəcəkdilər?

Qatar birdən uzun-uzadı fit verdi, körpə diksinib ayıldı, su istəyib ağlamağa başladı. Fit səsi isə susmaq bilmədi. Bir azdan fit səsinə su şırıltısı əvəz etdi. Nüsrət gözlərini açdı: Zümrüd nəvəsi üçün dolçadan su töküdü.

Su şırıltısı kəsilincə Nüsrəti yenə huş apardı...

Fit səsi relslərin taqqıltısına, relslərin taqqıltısı su istəyən uşağın hıçqırığına çevrildi. Qatar sonuncu dəfə tükürpədicə fit verib dayananda içeridəkilər nə olduğunu anlamadılar. Ara-sıra eşidilən anlaşılmaz səslərdən də heç nə başa düşülmür, dəqiqələr süründükcə səbirlər tükənirdi. Nəhayət, vaqonun qapısı açıldı: ucu-bucağı görünməyən səhra yolçularının son dayanacağı idi. Yaşam üçün adi ehtiyacların olmadığı boz çöllər nəhəng ağzını açıb qurbanlıq istəyirdi. Nüsrət üz-gözündən əzab yağan körpələrə nəzər saldı: ilk qurbanlıq kim olacaqdı?

Su istəyən körpəyə baxdı: dodaqları qıpıquru idi, rəngi də boğulmuşdu. İmdad diləyən baxışları bir-bir hamının üzündə gəzdi, taqətsiz barmaqları ilə anasının yaxasını didişdirmək istəsə də, bacarmadı. Zəif səslə bir qədər ağlayandan sonra sustaldı, anasının qollarından asıldı.

Ağır idi: sözlə ifadə edilə bilməyəcək qədər təsirli bir səhnə yaranmışdı. Hamı susurdu: səssiz-səmirsiz acı göz yaşları ilə körpəsinin cansız bədənini yuyan anaya təskinlik verməyə heç kimin qüdrəti çatmırdı. Nüsrət dillənmək, təsəlli üçün nəsə demək istədi, amma sözlər boğazında düyünləndi. Daşbulağın büllur suyu və suyun üzündə üzükoylu qalan Nuru gözlərinin qabağına gəldi...

Camaatın bir yerə toplaşdığını görən nəzarətçilər dağılışmağı əmr edərək nə ölən körpəyə, nə də anaya əhəmiyyət verdilər.

Bir azdan torpaq yolda maşınlar göründü: hamı ümid dolu baxışlarını yola dikdi. Maşınlar yüklü idi. Nəzarətçilər maşınları boşaltmağı əmr etdilər. Aclıqdan taqəti tükənən kişilər əmri yerinə yetirmək üçün maşınlarla doğru yollandılar.

Axşama yaxın daldalanmaq üçün tikilən uzun baraklar hazır idi. Boşaldılan maşınlar çoxdan getmiş, sürgünlərin son ümidləri də maşınlarla birgə yoxa çıxmışdı. Artıq heç kim sabah barədə düşünmür, bu uzun barakları son məkanları – məzarları zənn edirdilər. Motor gurultusu Nüsrəti səksəndirdi. Əvvəlcə elə zənn etdi ki, qulağına səs gəlir. Səs yaxınlaşdıqca yanıldığını duydu: Bəhlulla bərabər barakdan çıxanda əhalinin növbəyə durduğunu gördü.

Ağ xalatlı ucaboy, arıq bir rusun balaca dəmir nimçələrə tökdüyü bir çömçə sıyıq Nüsrətə həyatın başlanğıcı kimi göründü. Bir dilim qara çörəklə suda bişmiş sıyıq indi dünyanın ən ləziz neməti idi. Qoşqu ilə gətirilən dəmir su çənləri nəzarətçilərə tapşırılmışdı: sudan qənaətlə istifadə edilməli idi.

Gələnlər nədənsə getmək üçün tələsirdilər. Su və ərzaq gətirən maşınlar gözdən itənə qədər hamı onların arxasınca

baxdı: gözlərdə közərən ümid şölələri yenidən kül altında gizləndi.

Birdən-birə göyün üzü bozardı. Sərin meh güclü küləklə əvəz olundu. Küləyin hardansa yığıb gətirdiyi tozdan göz açmaq mümkün olmadı. Barakın dəmir divarları külək əsdikcə bir-birinə dəyir, şaqqıltı səsi körpələri vahimələndirirdi. Divar boyu bir-birinə qısılib qorxudan kəriyən körpələrin iztirablı baxışlarını ala-qaranlıqda görmək elə də çətin deyildi. Nüsrət bir neçə gün ərzində aclıqdan, sıxıntıdan sınıxan, boğazları armud saplağı kimi nazilən uşaqlara təsəlli verə bilmədi. Daha doğrusu, verməyə ehtiyac duymadı. Elə zənn etdi ki, qarşıdakı divara söykənən bu körpələr illərin ağır sınaqlarından çıxan yüz yaşlı qocalardır. Zəmanənin qart küləkləri onları gənclik dövrünün bəhərini dadmadan aqilləşdirmişdir. Nə çaxan ıldırım, nə də barakların üstünü döyəcəyən iri dolu dənələri onları qorxutmur. O, az qalırdı ki, körpəliyi yetim qalan bu “ağıl”lərə lap “qibtə” eləsin.

Nüsrət güclü şaqqıltıdan səksəndi, üzünə düşən işıqdan yarıyuxulu gözləri qamaşdı. Gördüyü yuxunun təsirindən qurtarmaq üçün dolçadan bir stəkan su töküb birnəfəsə başına çəkdi. Çöldən gələn səsə diqqət yetirdi: iri yağış damcılarını getdikcə güclənir, qarışıq səslər mövqeyini qoyub qaçan nizamsız ordunun ayaq tappılıtlarını xatırladırdı. Özünü qaçan ordunun sərkərdəsi sanan Nüsrət sıxıldı; doğma yurdu tərək etdikləri gün çəkdiyi iztirablar, yurddan ayrılmaq istəməyən Bozdarın sədaqəti kino lenti kimi gözlərinin önündən keçdi. Qeyri-ixtiyari sinəsindən bir “ah” nidası qopdu...

Təbiət füsunkarlığı ilə insan qəlbinə meydan oxuyur, onu öz əsirinə çevirirdi. Dağların zirvəsinə doğru uzanan göylük yaşıl dənizi andırır, rəngarəng dağ çiçəklərinin ətri meh əsdikcə ətrafa yayılırdı. Quşların civiltisi bir-birinə qarışır, dəstə-dəstə uçduqca qanadları dalğalanan zəminin sinəsini yalayırdı. Bəzən yaşıl otların arasında yoxa çıxır, səs eşitdikdə pırlıltı ilə göyə millənirdilər. Nüsrət belə anlarda təbiəti seyr etməkdən xüsusi

zövq alırdı. Qaranquşları daha çox sevir, eyvanda yuva quran qaranquşların qüsursuz işinə həmişə mat qalırdı. Körpələrinə cidd-cəhdlə qulluq edən bu quşların bala məhəbbəti onu həmişə düşündürür, heyran edirdi.

Qaranquşlar yenə də gəlmiş, bala çıxarmışdılar: yuvada beş dənə ətcə bala vardı. Onların səsi yalnız gecələr kəsilirdi. Səhər tezdən yorulmadan balalarına yem daşıyan qaranquşlara, ağızlarını geniş açaraq analarından pay uman balalara baxmaq bir tamaşa idi. Yemi balanın ağzına verən kimi qaranquşlar sürətlə yuvadan uzaqlaşır, çox keçmədən geri qayıdırdılar.

Bir səhər beş yaşlı oğlu quşların işini asanlaşdırmaq üçün çörək ovuntularını bir nəlbəkiddə eyvana qoydu, amma qaranquşlar qoyulan ovuntuları sanki görmədilər. Yemi görəndə boz sərçələr nəlbəkiddəki ovuntuları dimdikləməyə başladılar. Oğlu onları qovmaq istəsə də, sərçələr imkan tapan kimi nəlbəkiyə cumurdular. Bu hadisəni bir qədər seyr etdikdən sonra Nüsrət gülə-gülə oğlunu yanına çağırdı, başını tumarlayıb dedi:

- Oğul, özünü yorma. Qaranquşlar heç vaxt hazır yeməyə alışmayıblar.

Nüsrət sözünü bitirib işinin arxasınca getdi. Bir də gün əyləndə geri qayıtdı. Həyəətə girəndə oğlunun hıçqırıqlarını eşitdi: Zümrüd onu nə qədər dilə tutsa da, uşaq ovunmurdu. Gördüyü mənzərə Nüsrətin ürəyini sıxdı: qanına bulaşmış beş ətcə bala çoxdan ölmüşdü. Başını qaldırıb yuvaya baxdı, yuva yerində idi.

-Bala qaranquşlar nə üçün yerə düşüb ölüblər?- sualına aldığı cavab onu heyrətləndirdi...

Qaranquşlar yem dalınca getdikdən sonra boz sərçələr yuvaya hücum edib yuvadakı balaları dimdikləməyə başlayır: analar gələndə qədər iki balanı öldürüb yuvadan yerə atırlar. Geri qayıdan qaranquşlarla sərçələrin döyüşü xeyli çəkir. Qeyri-bərabər döyüşdə analar balaları bir-bir itirirlər. Hadisədən xəbər tutan Zümrüd qaranquşlara kömək etmək istəsə də, yuva çox hündür yerdə qurulduğu üçün əlindən bir iş

gəlmir. Sərçələrdən biri gözünü itirəndən sonra döyüş qurtarır və rəqiblər yuvanı tərk edirlər.

Ana qaranquşlar yuvanın kənarına qonmuşdular: çox məhzun görkəmləri vardı. Quşlardan biri arabir zəif səslə cikkildəyir, sanki nə isə demək istəyir, digər quş isə lal heykələ bənzəyirdi: nə səslənir, nə də qımıldanırdı. Amma birdən heykəl hərəkətə gəldi, yuvadan aralandı, Nüsrətginin başı üstündə dövrə vurdu. Heç nədən çəkinmədən cəsədlərin yanında yerə qondu, qanadlarını geniş açaraq balalarının üstünə sərđi və cingiltili səslə fəryad qopardı. Aman Allah, bu səsdə nələr yox idi? Bir azdan ana qaranquş boğazını irəli uzatdı, başını astaca yerə qoyub balaları ağışunda birdəfəlik susdu.

Hamı sarsılmışdı. Zümrüd göz yaşlarını saxlaya bilmədi, hıçqırığı kəsməyən oğlunu bağına basdı.

Bu hadisədən sonra çox illər keçdi. Hər yaz qaranquşlar yuvalarına geri döndülər. Təzə yuvalar qurub bala da çıxartdılar, amma həmin yuva həmişə boş qaldı. Boş yuvanı uçurtmağa Nüsrətin əli gəlmədi. Ömür keçdikcə baxımsızlıq ucbatından yuva da ildən-ilə əriyir, isti nəfəsə həsrət qalan ev kimi addım-addım məhvə sürüklənirdi.

Kənd köçürüləndən sonra Nüsrət bu əhvalatı tez-tez xatırlayır, boş qalmış yurdlar taleyin ümidinə buraxılan qaranquş yuvası kimi xəyalında yavaş-yavaş əriyir, kiçilirdi. Ancaq kiçilən, əriyən yalnız evlər deyildi, həm də Nüsrətin ümidləri, həyata olan inamı, dibi görünməyən, çıxışı bəlli olmayan bir dünyaya etimad idi.

Bir həftə idi ki, Bəhlul burada idi. Onun gəlişi evdəki ab-havanı da dəyişmişdi: hamıda şən əhvali-ruhiyyə vardı. Nüsrətin bir qədər dirçəldiyini görəən Zümrüd zarafatından qalmadı:

-Qardaşımın ayağı sayalı oldu, şükür Allaha ki, yaxşılaşırsan.

Nüsrət gülümsündü:

-Düz deyirsən, özümü çox yaxşı hiss edirəm.

Səhər yeməyi bitəndən sonra Bəhlul bayaqdan dilinə gətirə bilmədiyi istəyini açıqladı:

-Kəndə getmək istəyirəm, - deyib gözlərini Nüsrətin gözüne dikdi. Hər ikisi susdu, amma sussalar da, ürəklərində eyni sualı təkrarladılar: “Görəsən, kəndin daş üstdə daşı qalıbmi?”

Bəhlulun istəyi Zümrüdün də ürəyincə oldu:

-Get, qardaş. Neçə vaxtdır ki, ata-anamızın qəbri od tutub yanır. Qoy gəlişini duyub rahatlansınlar.

Bəhlul Eçaraya tərəf yol aldı. Onun gedişi hamıya bir süslük gətirdi, Nüsrət yenidən rəngi saralmış xatirələri vərəqlədi...

Müharibə idi. Kəndin əli silah tutan say-seçmə oğulları cəbhədə idi. Bütün təsərrüfat işlərinə qadınlar baxırdılar. Amma nə qədər səy göstərsələr də, əvvəlki illərlə müqayisədə elə də çox məhsul toplanmadı. Fondun taxılı təhvil verildikdən sonra qalan taxıl əməkünü hesabı ilə kolxozçular arasında bölünəndə illik taxılını əvvəlcədən tədarük edən eçaralılar ilk dəfə idi ki, acliğin bir addımlıqda olduğunu hiss etdilər. Çünki verilən taxıl illik ruzini ödəmirdi. Meydanlarda igidlərin səsi kəsiləndən sonra ilk dəfə idi ki, Eçara qadınları tənha olduqlarını bu qədər yaxından duydular. Onların ailələrini nə gözləyirdi? Vaxtilə başqa ərazilərdə çörək qıtlığı olanda çoxları bu “çörəkli” kəndə pənah gətirmiş, gəldiyi vaxtdan köçünü bu kəndə salanlar da az olmamışdı. İndi isə kənd özü “çörək” imtahanı ilə üz-üzə qalmışdı.

Yaşı ötdüyü üçün Nüsrəti müharibəyə aparmadılar: təsərrüfatın ağırlığını çiyində daşıyanlardan biri də o oldu. Günlər keçdikcə kənddə qara örpəklərin sayı artdı: elə bir ev qalmadı ki, acı xəbər qapısını döyməsin. Eldən-obadan uzaq kəfənsiz, quransız dəfn edilən əzizlərinin ağrı-acısı bitməmiş ac körpələrinin sızılması analara dərd üstündən dərd gətirdi. Gözlər hər gün poçtalyonun əlinə dikildi: qara kağız alanlar da ümidlərini üzmədilər: “İtkin düşüb” ifadəsini heç kim qəbul etmək istəmədi. Gözləri dörd tərəfdə itkin düşənləri axtaran

anaların, bacıların, gəlinlərin acısını təsvir etməkdə hər şey aciz idi.

Süfrələrin açılması ilə yığılması uzun çəkmədi: uzun qış gecələrində bir ovuc unu ya suda, ya ayranda, ya da süddə horra edib hər gün uşaqların qabağına qoymaq bütün ailələrə nəsb olmadı: ailələrin çoxu səbirsizliklə yazın gəlişini gözlədi. Yazın gəlişi yaşamağa olan ümdü artırdı. Uşaqlar dəstə-dəstə dağ döşünə yayılır, quşəppəyi, yemlik, cincilimlə qarınlarını doyurur, evə gələndə torbalarını yağlıtərə, quzuqulağı və başqa tərələrlə doldururdular. Süfrədə hər uşağa ayrılan bir parça çörək əvəzsiz nemət idi. Bu çörəyi tələsə-tələsə yeyən uşaqları seyr etmək nə qədər ağır idi. Yaşca daha kiçik olanların yenidən çörək istəməsi hər ananı gündə neçə dəfə öldürüb-dirildirdi. Mühəribənin yazılmayan qanunları anaların bir gözünü güldürdü, digər gözündən yaş axıtdı: amma nə gülüş, nə də göz yaşı körpələrin qarnını doyurmadı.

Al-yaşıl geyimlər də kənd qızlarından, gəlinlərindən qaçaq düşdü: sabun qəhətə çıxdı. Ümid çoğan kollarına idi, lakin onun da kötüyünü çıxartmaq asan deyildi. Bəzən kolların dibində kündə vuran ilanlar lap təhlükəli olur, ona görə də heç kim çoğan çıxartmağa tək getmirdi.

Paltar-palazı yumağa bulaq başına gələndə də danışmağa bir mövzu vardı: mühəribə. Arxa cəbhədə olsalar da, mühəribənin ağrı-acısını heç kim ön cəbhədəkilərdən az dadmadı. Yollara dikilən gözlərin cavabsız suallarından sanki yollar da xəcalət çəkdi, arxasında gizlənmək üçün ot-ələf bitirdi. Amma bitən ot-ələf də hər enişdə, yoxuşda, döngədə xatirəsi qalan doğmaların izini örtə bilmədi: ağzını əjdaha kimi açan mühəribə igidləri udduqca izlərin sayı da artdı.

Çətin günlər, doğrudan da, camaatı bir-birinə çox yaxınlaşdırmışdı. Bütün incikliklər, umu-küsülər ümumi kədərin içərisində yoxa çıxmışdı. Bir qədər vəziyyəti yaxşı olanlar evində qazan qaynamayan ailələrin əlindən tutur, dədə-baba adətlərini unutmurdular. Başsız qalan ailələrin sayı bir

deyildi, iki deyildi. Sıxıntıdan yanaqları solan, gözləri çuxura düşən gəlinlərin rəngi də dəyişmişdi: qışın soyuğunda, yayın istisində, payızın çiskinində səhərdən axşama qədər torpaqla əlləşən bu qadınların sonuncu dəfə nə zaman ürəkdən güldüyünü hamı, hətta özləri də unutmuşdu. Uşaqlıq dünyası çalınan körpələrin simasında yaşlarına uyuşmayan bir ciddiyyət vardı. İllərdən bəri ata sığalına həsrət qalan uşaqların gözlərində bir nisgil kök atmışdı: gülüşə həsrət bir nisgil...

Atası müharibəyə gedən uşaqlara görə Nüsrət yeganə oğlunu əzizləmədi, yetim qalan ürəklərin qırılmasına razı olmadı: bacardıqca bu uşaqların qayğısına qaldı, bir şirin sözlə onların qəlbini ovutmağa çalışdı. Buna görə uşaqlar da onu çox sevdilər, bir sözünü iki etmədilər, özlərini evin kişisi zənn edib bacardıqları işin qulpundan yapışdılar. Müharibənin çətinliyinə baxmayaraq məktəbdən də yayınmadılar, daha səylə oxudular.

Yaxın dostu, qonşusu Qələmmirzə də cəbhəyə gedəndə kiçik qardaşı İxtiyarın yeganə yadigarını və öz qızlarını Nüsrətə tapşırırdı. İxtiyar ordu sıralarına müharibədən əvvəl çağırılmışdı. Müharibə başlayanda Belorusiyada hərbi xidmətdə idi. Son məktubunda mühasirədə olduqlarını yazmışdı. Yeganə övladı da həmin ərəfədə doğulmuşdu. Qələmmirzə öldüsü-qaldısı bilinməyən qardaşının iyini bu körpədən alırdı. 1943-cü ilin yazında onu da cəbhəyə çağırdılar. Gedərkən tez-tez məktub yazacağını vəd etsə də, yalnız bir məktubu gəlib çıxdı: ikinci məktub cəbhə komandirindən idi...

Bir-birindən yaşca çox fərqlənməyən, bəzən qonşuların belə dəyişik saldığı bu qızların qara yaylığı Nüsrətin qəlbinə ox kimi sancıldı, işıqlı dünyası qaraldı, üzünü qızların anasına tutaraq:

- Körpələrin qara yaylıq bağlamasına izin vermə, - dedi.

Doğrudan da, bir neçə gündən sonra qızlar qara örpəklərini açdılar; oğulsuz analarına yalnız övlad olmadılar, ən çətin işlərdə oğul qeyrəti göstərdilər, atalarının vaxtında olduğu kimi, evində bir urvalıq unu olmayanlar süfrə başında onlarla bərabər əyləşdilər.

Müharibə isə hələ də uzanırdı: qoşunlarımız irəliləsə də, son akkordun nə zaman vurulacağı bəlli deyildi. Əldən-ələ keçən şəhərlər, kəndlər haqqında məlumatlar yayıldıqca hamı kimi Nüsrət də özünü döyüşən əsgərlərlə bir sırada görürdü, haqq-ədalət savaşında əlində üçrəngli bayraq tutan Əlinin ardınca o da irəliləyir, mərmilərin vıyılması, topların gurultusundan qorxmurdu. “Mama!”- deyərək dərə aşağı yumalanan əsgərlərun fəryadı belə Nüsrəti rəhmə gətirmir: “Başqasının torpağına göz dikənin aqbəti ölümdür!” - deyə-deyə daha cəsarətlə döyüşürdü. Komanda verən isə Qulam bəy idi. Belə anlarda Nüsrətin qəlbində yanan işığın parıltısı gözlərindən süzülür, amma bu da keçici – müvəqqəti olurdu.

Xəyallardan ayrılan kimi o, yenidən arxa cəbhənin problemləri ilə üz-üzə dayanmalı olurdu. Bu problem yalnız qıtlıqdan əzab çəkənlərlə bağlı deyildi: əli silah tutan hər kəs müharibəyə aparıldığı üçün kənddə dünyasını dəyişənləri dəfn etmək də çətinləşmişdi. Daha ölənləri Abuzərdə türbəsinin ətrafında torpağa tapşırmaq mümkün deyildi. Kəndin ayağındakı köhnə qəbiristanlıqda təzə qəbirlər sıralanmışdı: iki körpəsini ümidlər ümidinə buraxıb gedən gözəl Ərkinazın da məzarı sıralanan qəbirlər arasında idi. Ata sığalı görməyən Ərkinazın körpələri həm ata, həm də ana sığalına həsrət qaldılar: atalarını qanlı müharibə, analarını isə qara torpaq uddu.

Qələbə soracağı ildırım sürətilə hər tərəfə yayıldı. Gözlər yenidən El yoluna dikildi; hamının qəlbində bir ümid işığı yandı, “qara kağız” alanların da gözləri yollardan yığılmadı: bir möcüzə olacağına, itkinlərin geri dönəcəyinə qəlbən inandılar. İlk əsgərin gəlişi kənddə toy-bayrama çevrildi: bütün kənd bir istiqamətə axışdı. Məşinin çoxdan isti nəfəsə həsrət qalan evinin çırağı yenidən yandı. Nüsrət sözünün ağası olan, heç nədən qorxmayan həmkəndlisini çox gözəl tanıyırdı. Kollektiv təsərrüfat yaradılanda kəndin digər say-seçmə oğulları kimi Məşini də “kulak” adlandırdılar: həbs olunmaq, tanımadığı yerlərə sürgün edilmək təhlükəsi elə də uzaqda

deyildi. Bunları çox gözəl anlayan Məşi dağlarda fəaliyyət göstərən qaçaqlara qoşuldu. Sovet hökumətindən narazı düşənlərə boyları kiçik olduğu üçün el arasında “Güdələr” adı ilə tanınan iki qardaş : Cankişi və Xankişi başçılıq edirdi. Əslən Honuba kəndindən olan qardaşlar vaxtilə Türkiyədən AXC-yə köməyə gələn Nuru paşanın dəstəsində erməni-rus hərbi birləşmələrinə qarşı cəsarətlə vuruşmuş, Nuru paşanın rəğbətini qazanmışdılar. “Güdələr”in – bibisi oğlanlarının yanına gedən Məşinin günü uzun müddət dağlarda keçdi: həftələrlə ev üzü görmədi, isti xörəyə, rahat yatağa, körpə qızına, ailəsinə həsrət qaldı, amma yolundan dönmədi. Qaçıqlıq dövründən yadda qalan çox xatirələri olsa da, bu xatirələrdən çox xəsisliklə danışırdı. Amma bir əhvalatı heç vaxt gizlətməzdi:

-Bərk yorğun idim. Sığınağa tez çatmaq, bir hovur dincəlmək istəyirdim. Qulağıma qarışıq səslər dəydi. Atın başını çəkdim. Hava aydın olsa da, heç nə görmədim. Cəld atdan endim. Payız olduğu üçün xəzəllər ayağımın altında qaldıqca xışıltı səsləri aydın eşitməyimə mane olurdu. Dayandım. Səs dərədən gəlirdi. Asta-asta aşağı endim. İranlı qaçaqlar idilər: bir dəstə bolşeviki tərksilah etmişdilər. Müxtəlif millətlərdən olan bu şəxslər astanada ölümlə üz bəzən dayanmışdılar: bəzisinin üzündə qorxu qarışıq əzab ifadəsi vardı, bəzisinin rəngi saralmış xəzəllərə bənzəyirdi. Tüfəngi üzünə qaldıran qaçaqlar başçının işarəsini gözləyirdilər. Başçını tanıdım: vaxtilə Güdələrin yanında görmüşdüm. Salamlaşdıqdan sonra soruşdum:

-Bunlar kimdir?

Başçı mənə zənlə baxdı: yəqin ki, xatırlamağa çalışdı. Bir azdan üzündə xoş ifadə yarandı, özündən razı halda:

-Bolşeviklərdir, - dedi.

-Günahları nədir? – sualıma gülərək:

- Bolşevik olmaları bəs deyilmi?- söylədi.

Düzü, bu adamlara yazığım gəldi: onları xilas etmək fikrinə düşdüm:

- Sizə güllə atıblarmı? – soruşdum.

- Qətiyyə, - deyə cavab verdi.

- Onda niyə ödürürsünüz? Günaha batmayın, - dedim.

Əvvəlcə razılaşımaq istəmədilər, lakin mənim ötkəm danışığım, deyəsən, kim olduğumu başçının yadına saldı. Bir xeyli fikirləşəndən sonra:

- Qurban olsunlar Güdələrə,- söyləyərək əli ilə işarə verdi. Tüfənglər bir göz qırpımında aşağı endi. Qaçaqqlar atlara mindilər. Atın belinə qalxan başçı:

- Bunlara çox da bel bağlama. Əllərinə düşsən, səni uf demədən öldürərlər, - dedi və atına möhkəm bir qamçı vurub dəstəsi ilə uzaqlaşdı.

Bolşeviklər gördüklərinə, eşitdiklərinə inana bilmirdilər. Bayaqdan zorla ayaq üstə dayanmaq məcburiyyətində olan əsirlərdən bir qismi diz üstə yerə çöküb dərinədən nəfəs aldı. Hava sərin olsa da, alınlarında puçurlanan təri şəhadət barmaqları ilə sildilər. Onlara Masallıya gedən kəsə yolu göstərərək bir qədər aralanmışdım ki, məni arxadan səslədilər. Geri döndüm: hər ehtimala qarşı atı bir qədər kənardə saxladım. Ucaboşlu sarışın bir bolşevik mənə yaxınlaşdı. Qısaca minnətdarlığını bildirib adım, atamın adını, fəmiliamı soruşdu. Mənim təəccüblə baxdığımı görüb:

- Bəlkə də, nə vaxtsa görüşə bilərik,- dedi.

Bu əhvalatdan sonra da mən bir müddət qaçaqçılıq etdim: vəziyyət gərgin olduğu üçün həftələrlə evə gedə bilmədim, qızımdan, ailəmdən başqa adamlar vasitəsilə xəbər tutdum. Qış idi: bərk qar yağmış, yol-riz tamam itmişdi. Mənə xəbər çatdı ki, qızımın anası vəfat edib: kənd mollası sürgünə göndərildiyi üçün meyit ortada qalmış, qonşu kəndin mollası da qorxusundan dəfnə gəlməmişdi. Mən gizlənə bilməzdim. Əliabad kəndinə gedib mollanı zorla evindən çıxardım. Səhərə yaxın kəndə çatdım. Dəfn bitməmiş məni həbs elədilər. Bir müddət Lənkəranda saxladılar: hədələdilər, qorxutdular, lərikli Məhəmməd bəyi gözümün qarşısında qılıncdan keçirdilər, amma məndən söz ala bilmədilər. Bakıda güllələnməyə

məhkum edilənlərlə eyni kameraya salındım: düz iyirmi üç nəfər idik. Bir gün bizi dar, uzun koridorla gətirib kiçik bir otağa saldılar. Otağın pəncərəsi yox idi; giriş qapısı da elə kip bağlanmışdı ki, sanki məzar idi. Hər on dəqiqədən bir qapı açılır, adı çəkilən adam otağı tərk etməli olurdu. Otaqda tək qalmışdım. Məni heç nə demədən kameraya qayıtdılar. Kamerada təzə dustaqlar yerləşdirilmişdi, əvvəlkilərdən heç bir xəbər yox idi. Özümə də qərribə gəlirdi: məni niyə güllələmədilər? Məhkəmənin qərarı ilə 12 il həbs cəzası aldım və dustaq həyatını Sibirdə yaşamalı oldum. Lakin gözlənilmədən haqqımda olan cinayət işi yenidən məhkəməyə qaytarıldı; Rusiya Federasiyası Ali məhkəməsinin qərarı ilə 12 illik həbs altı ilə endirildi. Həbs cəzasını da Azərbaycanda çəkdim. Çox sonralar öyrəndim ki, xilaskarım vaxtilə meşədə qaçaqların əlindən qurtardığım Məmmədov familiarı sarışın bolşevik imiş. DTK-da yüksək vəzifə tutan bu şəxs adım rastına çıxanda tərəddüd etmədən məni xilas etməyə çalışmışdı...

Dustaq həyatını Azərbaycanda yaşasa da, Məşiyə doğma yurda dönmək qadağan edildi. Bu səbəbdən o, hərbi xidmətə də qonşu rayondan getdi və Berlinə qədər şərəfli döyüş yolu keçdi.

Məşi müharibə illərindən çox bəhs edərdi. Rus dilini bilməyən soydaşlarımıza rus-erməni cütlüyünün tutduğu divanı isə ağrısız dinləmək olmurdu. O danışdıqca müharibə meydanı Nüsrətin gözü qarşısında canlanırdı...

Döyüş səngimişdi. Dəstəmiş yanmış taxıl zəmisini ilə irəliləyirdi. Artilleriya zərbəsindən sonra tərk edilmiş düşmənin səngəri lap yaxınlıqda idi. Mənimlə yanaşı Qafar və Hüseyn adlı iki azərbaycanlı da sürünürdü. Torpağın üstünə səpələnən yarı yanmış sünbüllər istər-istəməz Qafarın diqqətini cəlb etdi; bir neçəsini ovcunda ovxaladı, ala-yanıq buğdaları ləzzətlə çeynəyəndə Hüseyn də ondan geri qalmadı. Mən onları:

-Yubanmaq olmaz, geri qalmayın,- deyər tələsdirdim.

Qarabağ ermənisi Ovanes Qafarla Hüseynə ötəri nəzər salıb sürünə-sürünə irəli keçdi. Artıq hamı səngərdə idi: mövqelər tezliklə möhkəmləndirildi. Əgər düşmən əks-hücuma keçsə idi, layiqli cavabını alacaqdı. Hər gün olduğu kimi yenə də hissənin siyasi rəhbəri və komandir əsgərlər arasında təbliğata başladılar. Sovet döyüşçüsünə yaraşmayan hərəkətlərinə görə Qafarla Hüseyn cərgədən önə çıxarıldı və buğda yediklərinə görə ittiham olundular. Qərar acımasız idi: “Sovet əsgəri aclıq çəkir” imicini formalaşdıran hər iki əsgər güllələnməli idi.

Bütün əsgərlərin üstünə sanki su səpildi. Heç kim eşitdiyinə inanmaq istəmədi. Beş-altı yanıq sünbül yeməyin siyasi səhv adlandırılması, düşmən dəyirmanına su tökmək kimi qiymətləndirilməsi çoxlarını dəhşətə gətirdi. Amma hərbin də hər b qanunları var: etiraz özü bir cinayət idi. Qafarla Hüseynə xəndək qazmaq əmr olundu. Hələ də eşitdiklərinə inanmayan gənclər beli götürdülər. Xəndək hazır olanda komandir hökmü icra etmək üçün əsgərlərə müraciət etdi. Müxtəlif millətlərin nümayəndələri daş kimi susdular: heç biri yerindən tərpənmədi. Komandir ikinci dəfə səsini qaldıranda Ovanes sakitcə irəli çıxdı: komandirin uzatdığı tütəngi əlinə almağı ilə atəş açmağı ani oldu. Xəndəyin kənarında dayanan Qafar arxası üstə məzara yığıldı, ikinci atəş isə Hüseyni yerə sərdi...

Səhəri gün şiddətli döyüş başladı: düşmən itirilmiş mövqelərini geri qaytarmaq üçün hücumla keçdi. Hücum dayandırıldıktan sonra əsgərlərə əks-hücuma keçmək tapşırığı verildi: “ura!” sədaları bir-birinə qarışdı. Mən Ovaneslə yanaşı yürüyürdüm: birdən-birə onun yoxluğunu duydum, vurulduğunu düşünərək geri boylandım: Ovanes mərmilərin açdığı çuxurda daldalanmağa çalışırdı. Silah yoldaşlarını çuğullayan və uf demədən güllələyən bu erməniyə bütün əsgərlərdə nifrət yaranmışdı. Döyüş zamanı kol-kos dibində başını gizləyən fərarinin cəzasını verməyin vaxtı çatmışdı: tütəngi üzümə qaldırdım, Ovanesi düz başından nişan aldım.

Döyüş bitdi: hücum zamanı həlak olanların cəsədləri bir yerə toplandı. Cəsədlərin içərisində Ovanesin meyitini görə bir əsgər ikrahla tüpürdü.

-Uzun müddət bu hadisəni unuda bilmədim,-deyə Məşi köksünü ötürüb sözünə davam etdi, - rus dilini bilməyən həmvətənlərimiz addımbaşı təhqir olunur, tapşırığı yerinə yetirməkdən imtina adı ilə güllələnirdilər.

-Bəs sonu necə oldu? – sualına Məşi bir müddət cavab vermədi. Demisini doldurdu. Bir-iki qullab vurandan sonra sözünə davam etdi:

- Hissəməizə çörək gətirmək növbəsi mənim idi. Arabanın arxasında oturub atları sürən əsgərlə arabir dərdləşirdim. Yolda tibb məntəqəsindən hissəyə qayıdan bir əsgər dayanmışdı: yorğun olduğu üzündən bəlli idi. O, yanından keçən hərbi maşına əl elədi. Sürücü maşını saxladı, amma əsgərin azərbaycanlı olduğunu bilən kimi ağır bir söyüş söyüb tüpürdü və xəstə əsgəri götürmədən yoluna davam etdi. Bu hadisə mənə də, yol yoldaşıma da çox pis təsir etdi. Bir qədər susduq. Elə bu vaxt arabanın yanından köhnə bir "Villis" ötdü. Arabaçı diksindi, çaşqın halda əvvəlcə nə edəcəyini bilmədi. Sonra yerə tullanaraq maşının arxasınca qaçdı, əlini yelləderək: “Yoldaş, yoldaş!” - deyə qışqırdı. Maşın yüz metr aralıda dayandı. İçindən gözü eynəkli, əsgər şineli geymiş bir şəxs düşdü. Yoldaşım çatan kimi diz üstə çöküb həmin şəxsin ayaqlarını qucaqladı, ağlaya-ağlaya: “Bizə kömək elə, rus dilini bilməyənləri almanlardan çox özümüzkülər qırır”, - dedi. Mən də özümdən ixtiyarsız onlara tərəf yürüdüm, tanımadığım şəxsin ayaqlarını qucaqladım. O, bizi ayağa qaldırdı, alnımızdan öpdü: hissədə baş verənlər haqqında ətraflı məlumat topladı. Biz yolumuza davam etdik. Sakitliyi mən pozdum:

-O, kimdir?

Arabaçı dillənməyəndə sualımı bir də təkrarladım. Dilini sürüyə-sürüyə:

-Rəhbər işçilərdən biridir, - dedi.

-Səhv etmirsən ki?

İnamsızlığımı hiss edib sözünü yekunlaşdırdı:

-Mən məşhur neft ustası maşağalı Məhəmmədəm. Onu mədəndə çox görmüşəm.

Hər ikimiz susduq, amma: “Bu adam kimdir?” - sualı hissəyə qayıdana kimi mənə rahatlıq vermədi.

Hissəyə axşamüstü çatdıq. Hər tərəfdə səliqə-sahman vardı: hamı sıraya düzülmüşdü, yüksək rütbəli zabitlər farağat vəziyyətində dayanıb kimdənsə əmr gözləyən əsgərə bənzəyirdilər. Düzü, çaşıb qalmışdım: nə baş vermişdi, bilmirdim. Sakitcə gəlib sırada dayandım. Bir azdan yüksək hərbi çinli eynəkli bir şəxs hamının diqqətini cəlb etdi: bu, adi əsgər şinelində gördüyüm şəxs idi. Ordu rəhbərləri sanki cansız heykəl idilər. O, aramla danışdı. Müharibədə iştirak edən müxtəlif millətlərin bir amala xidmət etməsindən söz açdıqdan sonra üzünü rəhbərlərə tutdu:

-Bəs əvəzində siz həmin millətlərin nümayəndələrinə, xüsusən mənim xalqıma necə münasibət bəslədiniz?- deyərək qəzəbləndi.

Adətən, döyüşdən əvvəl həmişə sakitlik olardı: onun sakit danışığının arxasında ağır ittiham, qəzəb qarışıq nifrət açıq-aydın görünürdü. Heç kim yerindən tərpənmirdi: vaxtilə əlçatmaz yüksəklikdə dayanan rütbəlilər sanki lal olmuşdular. Eynəkli adam zabitlərə yaxınlaşdı, çiyinlərindən hərbi rütbələrini göstərən çinləri bir-bir qopararaq ayaq altına atdı. Hamı heyrət içində idi. Yaralı əsgəri yolda qoyan sürücünü isə daha ağır cəza – hərbi tribunal gözləyirdi.

Eynəkli şəxs Mircəfər Bağırov idi. Onun sayəsində ilk dəfə azərbaycanlılardan ibarət 416-cı Taqanroq diviziyası yarandı. Rus dilini bilməyən bütün həmvətənlərimiz həmin diviziyada birləşdilər və Berlinə qədər böyük bir tarix yazdılar...

Yaxınlarından xəbər tutmaq istəyənlər Məşinin qapısını tez-tez döyür, sona qədər ruslarla birlikdə xidmət edən bu döyüşçüdən doğmaları haqqında xəbər almayınca naümid geri qayıdırdılar. Cəbhədən gələnlərin sayı getdikcə artır, hər əsgərin dönüşü əsl bayrama çevrilirdi. İtkin düşünlərdənsə hələ də bir xəbər yox idi. Evlərin çoxunda gözləri məchulluğa zillənən gələnlərin, ata sığalına tamarzı uşaqların kədərli baxışı hamının qəlbini göynədirdi. Təsəlli vermək istəyənlər bu nisgilli baxışların altında əzilir, deməyə söz tapmırdılar. Ümidini üzməyənlər də az deyildi. İtkin düşünlər sırasında adı çəkilən Sarxanın dönüşü bu ümidi daha da artırdı. Bacısı oğlunun sağ-salamat qayıtması Nüsrətin çoxdan gülüşə həsrət üzünə sevinc toxumu səpdi. 18 yaşından müharibənin ağır qanunlarını yşayan Sarxanın simasındakı əzab diqqətindən yayınmadı. Hamı çəkiləndən sonra bacısı oğlu ilə üz-üzə oturdu. Sarxan danışdıqca Nüsrət onun üzündəki əzabın əsl mahiyyətini anladı, dəhşətli müharibə səhnələri gözünün qarşısında canlandı...

- Bir həftə idi ki, diviziyamız mühasirədə idi: əsas qüvvələrlə yalnız hava yolu ilə əlaqə saxlamaq mümkün idi. Təyyarələr gecələr ordunun yerləşdiyi yerə ərzaq və sursat atır, geri dönürdü. Hamı göndəriləcək köməyi səbirsizliklə gözləyir, amma günlər keçsə də, kömək gəlmirdi. Mühasirə halqası getdikcə daralır, bizzə alman təyyarələrinin yaydığı təbliğat vərəqlərinə, susmayan reproduktorların vədlərinə uymur, silahı yerə qoymurduq. Səkkizinci gecə qərargahın yanında yerə enən kiçik təyyarə hamıya sonsuz ümid mənbəyi kimi göründü, amma tezliklə bu ümid mənbəyi də bir xəyala çevrildi. Təyyarə ordu generalı Voroşilovu aparmaq üçün göndərilmişdi. Qarşımızda çıxış edən Voroşilov son sözünü belə yekunlaşdırdı:

-Möhkəm durun, oğullarım! Böyük qüvvə ilə köməyinizə gələcəyəm.

Bu sözləri deyərkən ağılımıza belə gətirmədik ki, general verdiyi vədə özü də inanmır: çünki taleyin ümidinə buraxdığı əsgərlərin faciəsi bir addımlıqda idi.

General geri baxmadan təyyarəyə tərəf addımlayanda bu addımlarda bir qətiyyətsizlik, inamsızlıq aydın duyulurdu. Bir azdan təyyarə havaya qalxdı, gecənin qaranlığı təyyarənin öləziyən işığını da uddu: hər tərəfə ölüm sükutu çökdü, ümidlər də generalla birlikdə gecənin qaranlığına gömüldü.

Sarxan danışdıqca səsi titrəyir, həmin anların əzabını Nüsrət də onunla birgə yaşayır, baş verənlər gözü qarşısında canlanırdı...

Günəş üfüqdən yenicə boylanırdı. Yuxusu ərşə çəkilən əsgərlər doğan günəşin gözəlliyini seyr etmək iqtidarında deyildilər. Səngərə, elə bil ki, əbədi sükut hakim kəsilmişdi: ara-sıra yerində qurcalanan əsgərlər bu sükuta nöqtə qoysalar da, səssizlik yenidən öz taxtına sahib çıxırdı. Hamının üzündə heç kimin anlaya bilməyəcəyi bir ifadə vardı. Açılan səhər də səngərlər kimi susurdu: bu susqunluq, görəsən, nə vədə edirdi? Bunu anlamaq o qədər də çətin deyildi. Neçə gün idi ki, həyat eyni ssenari ilə başlayır, axşamlar eyni ssenari ilə bitirdi: bir azdan yenə silahlar od püskürəcək, bir anın içində neçə həyat sönəcəkdə. Bu anı hər gün yaşayan əsgərlər üçün ölüm də adılmışdı.

Gözəlliyinin fərqlində olmasalar da, səhər bütün əsrarəngiz sehri ilə təbiəti oyadırdı: geniş mavi üfüqlər üzə gülür, topa-topa ağ buludlar asta-asta hərəkət edir, gah bükülür, gah açılır, təbiətin harmoniyasına uyğun rəqs edirdi. Arabir qımıldanan külək güllə yağışına hədəf olmayan bitkilərə sığal çəkməyi də unutmurdu. Bitkilər bu sığaldan qopmaq istəmir, boğazlarını meh əsən tərəfə uzadır, az qala: “Məni də özünlə apar”- deyə küləyə yalvarırdı. Külək isə sanki tələsirdi. Kim bilir, bəlkə də, bir azdan baş verəcək cinayətə şahid olmamaq üçün geri boylanmır, əsgərlərin yuxusuz gözlərini öpərək mümkün qədər tez uzaqlaşmağa cəhd edirdi.

Sükut hələ də davam edirdi: səhəri atəş səsləri ilə açmağa adət edən əsgərlər vaxtdan xeyli keçməsinə baxmayaraq, bu gün bir dənə də güllə atmamışdılar. Sarxan birdən-birə yaxınlıqda arı vızılısı duydu. Arı lap qulağının dibində vızıldayanda əlini fırladıb onu qovmaq istədi. Yox, deyəsən, arı indi də qulağının içinə girmişdi, səsləndikcə Sarxanın əsəbləri tarıma çəkilirdi. O, vızılıtdan yaxasını qurtarmağa imkan tapmadı: göyün üzünü qara qarğalar bürüdü; göz açmaq, silah götürmək, nişan almaq nağıla çevrildi. Başlarına yağın bombaların gurultusu son eşitdiyi səs oldu....

Böyrünə dəyən təpikdən bütün bədəni silkələyəndə elə bildi ki, bədəninə elektrik cərəyanı buraxdılar. Ağrıdan qıvrıldı. Daşlaşmış göz qapaqlarını açmaq istədi, bacarmadı. Arı vızılısı yenidən beynini oydu. Bu səsdən qaçmaq, xilas olmaq istədi. Böyrünə dəyən ikinci zərbədən gözləri tam açıldı. Bir müddət harada olduğunu dərk etmədi. Anlamadığı yad səsləri eşitdikdə olub-keçənləri xatırlamağa çalışdı: bomba gurultusundan başqa yadında heç nə qalmamışdı.

Ayağa durdu. Ətrafda hər şey dağıdılmışdı; toplar arxası üstə çevrilmiş, səngərlər yoxa çıxmışdı. Ölənlərin sayı-hesabı yox idi. Yaralılar yerindəcə güllələyir, sağ qalanlar bir yerə toplanırdı. Əsgərlərin içərisində həmkəndlilərini: Abasalını, Hətəmxanı, Ruşanı görəndə bir qədər ürəkləndi: Sarxan onlardan yaşca xeyli kiçik idi və həmkəndliləri çətin anlarda onu çox qorumuşdular.

Həmin gün bütün əsirlər ac qaldılar: tutularkən almanlar onların üstündə olan hər şeyi götürmüşdülər. Əsirlər yük vaqonları ilə naməlum istiqamətə göndəriləndə Sarxan hər şeyin bitdiyini zənn etdi. Stansiyalarda edilən qısa fasilələrdə də əsirlərin olduğu vaqonların qapısı açılmır, üfunətdən nəfəs almaq çətinləşirdi.

Üç gündən sonra əsirləri tanımadıqları bir şəhərdə vaqonlardan endirib şəhər kənarında salınan düşərgəyə gətirdilər. Əsl əzab da bundan sonra başladı: səhərdən axşama kimi ağır əmək şəraiti əsirlərin qüvvəsini tükədir, verilən

yemək heç kimi doyurmurdu. Düşərgənin aşpazı rus idi. Əsirlərin içində kefi kök olanlardan biri də o idi: hərdənbir əsirlərlə məzələnməyi də unutmurdu. Əsirlərin çoxu ondan heyif çıxmaq üçün girəvə axtarsa da, imkan tapmırdı...

Növbəti iş günü bitmiş, əsirlər yemək almaq növbəsinə durmuşdular. Bir çömçə suda bişirilən sıyıq və bir dilim qara çörəyini alan əsirlər öz yerlərinə keçdilər.

--Kim doymasa, əlavə yemək veriləcək,- deyə aşpaz bərkdən səsləndi və sırtıq-sırtıq irişdi. Əsirlərin əksəriyyəti onun sözlərinə inanmadı. Bir neçə adamın əlavə yemək aldığını görən Sarxan da kiçik nimçəsini götürüb aşpaza yaxınlaşdı. Aşpaz nimçəni alanda qaşığı yerə düşdü. Sarxan qaşığı götürmək üçün aşağı əyildi. Birdən ilan vurmuş kimi dik atıldı. Aşpaz bir çömçə qaynar sıyığı köynəyinin boynundan içəri tökmüşdü. Köynəyini çıxarınca Sarxanın kürəyi əməllicə yanmışdı. Göynərtidən səsi çıxmasa da, gözlərindən yaş gələn Sarxana baxan aşpaz və əli avtomatlı alman qəh-qəhə ilə gülürdülər.

Əzablı günlər bir-birini əvəz edir, əsirlər hər gün dəfələrlə ölüb-dirilirdilər. Almanların əsirlərin arasında “yəhudi ovu”na çıxması daha dəhşətli idi. Zahirı görkəminə görə yəhudu adlandırıb əzabla öldürdükleri o qədər qeyri millətlərin nümayəndələri vardı ki. Növbənin bir gün onlara da çatacağına Sarxan tam əmin idi, lakin bir təsadüf onları xilas etdi.

Düşərgəyə yenicə qayıtmışdılar; ağır işdən sonra hamı ayaqlarını uzadıb bir az da olsa, dincəlməyə macal axtarırdı. Amma gecə ilə əsirlər yenidən cərgəyə düzdürüldü. Şıq geyimli bir neçə alman zabiti cərgənin önündə iki dəfə o baş bu başa getdi. Zabitlərdən biri almanlara bənzəmirdi: qara saçlı, ucaboylu, sərt baxışlı bu gənc Sarxana o qədər doğma göründü ki, cərgə boyu yeridikcə gözünü ondan çəkə bilmədi. Onun baxışları alman zabitinin də nəzərindən yayınmadı: Sarxanın qarşısında durub barmağı ilə cərgədən çıxmasını əmr etdi. Əsirlikdə olduqları iki ay müddətində almanca bəzi sözləri

öyrənən Sarxan iki addım qabağa çıxdı. Zabit barmağı ilə onun sinəsini döyəcləyib:

-Yəhudi?- deyə soruşdu.

Hər şeyi göz altına alan Sarxan:

-Yox!- deyə almanca cavab verdi.

Qara saçlı zabit də bayaqdan gözünü ondan ayırmırdı. Təmiz alman dilində Sarxana müraciət etdi:

-Hardansınız?

-Azərbaycandanam,- sözünü eşitdikdə astadan yanındakı zabitə nə isə dedi. Zabitlər getdilər. Bir azdan Sarxanı da haraya isə apardılar: hamı onun da gedər-gəlməzə aparıldığına inandı. Sarxanı səliqə ilə döşənmiş bir otağa gətirdilər. Zabitlər yumşaq kreslolarda ayaqlarını bir-birinin üstünə aşıraraq oturmuşdular. Sarxanı ilk görən də qara saçlı zabit oldu. Təmiz türk dilində:

-Yaxın gəl, - deyə ona müraciət etdikdə Sarxan əsl həqiqəti başa düşdü. Aparılan təbliğata baxmayaraq, o, Sovet ordusuna qarşı döyüşmək üçün əsirlərdən təşkil olunmuş Azərbaycan legionuna daxil olmaq təklifindən tam imtina etdi, lakin həmin gündən türk zabit azərbaycanlı əsirlərin yəhudi kimi güllələnməsinin qarşısını aldı...

Sarxanın yarası getdikcə yaxşılaşırdı. İndi əsirlərin əksəriyyətini qaçmaq daha çox maraqlandırır: hansı yolla olursa-olsun, bu cəhənnəm əzabından qurtarmaq lazım idi. Artıq Yuqoslaviya meşələrində alman ordusuna qarşı vuruşan partizanlarla da əlaqə yaradılmışdı. Əli avtomatlı alman əsgərlərinin qarşısından qaçmaq isə asan deyildi.

Payızın çiskinli günlərindən biri idi: beş addım kənarı güclə seçmək olurdu. Səhərin gözü açılar-açılmaz əsirlər mühafizəçi əsgərlərin nəzarəti altında mədənə tərəf yollandılar. Əslində burada mədəndən əsər-əlamət yox idi. Müharibə zamanı düşmən əlinə keçməməsi üçün böyük əhəmiyyəti olan bu mədəni yerli hökumət özü patrlatdırmışdı. Əsirlər mədənə gedən yolları açırdılar: partlayış nəticəsində dağdan laylanan iri daş, qaya parçalarını yerindən tərpətmək o qədər də asan

deyildi. Çox vaxt külüng də bu layların qarşısında aciz qalırdı: almanlarsa mədəni işə salmaqda qərarlı idilər. Yorulduğunu bürüzə vermək, dayanmaq ölümə bərabər idi. Ağır iş zəif qidalanan əsirləri tamamilə üzürdü.

Çiskin getdikcə qatılışdı. Əsirlərin qaçmaması üçün mühafizəçilərin sayı artırılmışdı. İki gün əvvəl iki əsirin yoxa çıxması bir qədər qalmaqla səbəb olmuş, hətta bir neçə əsir cəzalandırılmışdı. Lakin Sarxangil qram-qram əriməkdənsə, birdəfəlik ölməyi, ya da xilas olmağı, partizanlara qoşulmağı qət etmişdilər. Qaçan iki əsir (onlar rus idilər) bu gün məqam düşən kimi işarə verməli, qaçışa kömək etməli idi. Mədənin meşə kənarında olması da işi asanlaşdırırdı.

Əsirlərin iş başladıqlarını görənlər alman əsgərləri bir qədər dik yerdə dayanıb işə nəzarət edirdilər: əslində buna nəzarət də demək olmazdı, çünki çiskin qatılışdıqca ətrafı görmək də çətinləşirdi, ona görə də həmişəkindən fərqli olaraq almanlar iki-bir, üç-bir bir yerə toplaşmışdılar: bəlkə də, əsirlərdən qorunmaq üçün bu addımı atmışdılar. Günorta yeməyinin vaxtı çatanda əsirlər bel və külünləri yerə qoydular, hərə bir daşın üstündə oturub bir parça çörəyini əlinə aldı. Soyuq su ilə ötürülən bu quru qara çörək əsirlər üçün tükənməz enerji mənbəyi idi. Sarxan və həmkəndliləri iri bir daşın axasında əyləşmişdilər: qaçış vaxtı yaxınlaşdıqca hər birinin həyəcanı da artırdı. Dəqiqələrsə uzanır, sanki geriyyə sayırdı. Sarxanın səbri tükənirdi. Onun darıxdığını görənlər Abasalı:

-Əmioğlu, səbirli ol, - dedi.

Elə bu vaxt haradansa bayquş səsi eşidildi. Bu, signal idi. Beş əsir daşların arxasına sinə-sinə meşəyə tərəf götürüldü. İstirahət vaxtı bitəndə Sarxangil meşənin dərinliklərinə doğru irəliləyirdilər.

Partizan düşərgəsinə çatanda günün hansı saatının olduğunu demək çətin idi: hava çiskinli olduğu üçün vaxtı saatla müəyyənləşdirmək mümkün idi. Üzünü tük basmış, üst-başları palçığa bulaşmış, arıqladıqları üçün zolaqlı əsir paltarları

əynindən tökülən bu şəxslərə partizanlar zənlə baxırdılar. Bu baxışların altında Sarxan çox sıxılırdı. Bir azdan qaçanları komandirin yanına apardılar. Milliyyətçə rus olmasa da, komandir rus dilində sərbəst danışdı. (Sarxan sonralar bildi ki, zahiri görkəminə görə onlara çox bənzəyən bu orta yaşlı şəxs italyan imiş). Komandir çox sorğu-suala çəkmədi, qısa tanışlıqdan sonra onları Mikola adlı bir partizana tapşırırdı. Mikola rus dilində çox çətin danışsa da, yeni partizanlara fikrini çatdırı bilirdi.

Üstü xəzəllə örtülü qazma rütubətli, lakin isti idi. Hisdən qaralmış lampanın zəif şöləsi içərini tam işıqlandırmırdı. Yarıqaranlıq qazmada gah əyilən, gah uzanan insan siluətləri döşəmədən tutmuş tavana qədər qəribə mənzərə yaradırdı. Sarxan bir xeyili bu kölgələrə tamaşa etdi: son döyüşdən əvvəl seyr etdiyi buludlar yadına düşdü. O buludlar kimi bu kölgələrə də heç kim göstəriş verə bilmirdi. Onda sərbəst olduğu üçün buludlara həsəd aparmışdı, amma bu kölgələrə baxanda ürəyi sıxılırdı. İstədiyi kimi bükülüb-açılsa da, lampanın kor işığından asılı kölgələrdə öz taleyini gördü. Partizan həyatı nə vəd edirdi? İndi onları düşündürən yalnız bu idi.

Sarxan iki ildən çox partizanların içində oldu. Əfsanəvi Mehдинin adını da burada eşitdi. Mehдинi bircə dəfə uzaqdan görmək qisməti oldu. Başqa partizan dəstəsində vuruşsa da, Mehдинin adı hər yerdə ehtiramla çəkilir, kim ondan danışsa, Sarxan özündən asılı olmadan qürur hissi keçirirdi. Mehдинin ölüm xəbəri bütün partizanları, o cümlədən Sarxanı çox sarsıtdı: o, uzun müddət bu sarsıntıdan xilas ola bilmədi.

Qələbə sorağını eşidəndə Sarxangil İtaliya meşələrində idilər. Partizanların sevinci hədsiz idi: bu sevincdə Sarxangilin də payı vardı.

Geri dönmək o qədər də asan olmadı: döyüşən orduda olmadıqları üçün Sarxangil evə çatana qədər uzun bir yol qət etdilər; gah gəmi ilə gələn qaçqınlara qoşuldular, gah piyada gedərək yollara yorğan saldılar, gah da rəhmi gələn hansısa bir sürücü onları maşına götürdü. Sovet ərazisinə keçdikdən sonra

eşitdiklərinə heç biri inanmaq istəmədi: əsir düşən sovet əsgəri düşərgədən qaçıb partizan dəstəsində vuruşsa da, cəza almalı idi, çünki əsir düşmək sovet əsgərinin adına ləkə sayılırdı.

Bayaqdan Sarxanı diqqətlə dinləyən Nüsrət onun gözlərindəki kədəri, sonu görünməyən inamsızlığı indi anladı. Sarxan əzab çəkirdi. Əsir düşsə belə, satqın adlandırılmasını heç cür qəbul etmək istəmir, illərlə həsrətində olduğu doğma yurdda barmaqla göstərilib "qorxaq", "satqın" damğasını daşımaq ona ölümdən ağır gəlirdi. Nüsrət ona təskinlik verdi: Sarxan qismən sakitləşdi...

Evlərinə qayıtdıqdan bir həftə sonra Sarxanı DTK-nın rayon şöbəsinə çağırıldı: oraya çağırılanları uzaq Sibir çölləri gözləyirdi. Sarxan etmədiyi cinayətin cəzasını çəkmək istəmədi: çıxış yolunu kəndirdə tapdı. Amma nə yaxşı ki, əmisi qızı müharibə başladığı üçün tikilişi başa çatmayan evdə Sarxanın hərəkətlərini görmüş, hay salmışdı. Onu son nəfəsində xilas edə bildilər...

Sarxanın hədəqədən çıxmış gözləri Nüsrətin xəyalında canlandı: gecənin qaranlığında iki damla yaş gözlərindən qulağına tərəf süzüldü.

Müharibənin fəsadları qurtarmaq bilmir, çörək qıtlığı hələ də davam edirdi. Dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək asan deyildi. Təsərrüfat kimi kəndin yaşayış düzəni də pozulmuşdu: uşaqların cırıq ayaqqabıdan görünən yalın ayaqları, dizi yamaqlı şalvarları, bər-bəzəkdən məhrum gəlinlərin ağ cunadan başlarına örtüyü örpəklər, yuyulmaqdan tabı getmiş paltarlar yoxsulluğun son həddə çatdığından xəbər verirdi.

İnsanların yaşayışı kimi təbiət də şuxluğunu itirmişdi: nə dağ döşünə yayılan rəngbərəng çiçəklərin, nə kol dibindən pırıltı ilə qalxan quşların, nə dərələrdən süzülən çayların, nə də Daşbulağın əvvəlki ləzzəti qalmışdı, çünki gündəlik qayğılarla yüklənmiş kəndin bu gözəlliyi duymağa nə həvəsi, nə də vaxtı vardı.

Müharibə bitsə də, üstündən aylar keçsə də, gözlər yenə də yollarda idi. Gözü yollardan yığılmayanlardan biri də Zümrüd idi: çox sevdiyi qardaşı oğlundan hələ də bir xəbər yox idi. Müharibə başlayanda Nəriman təzə doğulmuş qızını və ömür-gün yoldaşını onlara əmanət etmişdi. Beş ilin ağrı-acısını onlar da digərləri kimi yaşamış, ürək səksəkədə, gözlər intizarda poçtalyonun əlinə o qədər baxmışdılar ki...

Hamının əl üzünü bir vaxtda Nəriman gəlib çıxdı. El yoluna tərəf axışan kənd camaatını görəndə əvvəlcə duruxdu, çiyindəki əsgər çantası qeyri-ixtiyari yerə düşdü. Hamı elə zənn etdi ki, o, yaxınlarına tərəf qaçacaq, çoxdanın həsrətliləri bir-birinə sarılacaqlar, amma Nəriman sanki heykələ dönmüşdü: nə irəli, nə də geri addım ata bilirdi. O, birdən-birə üzünü qapadı. Fəryad qarışıq bir hönkürtü gələnlərin üstünə su ələdi. Onun hönkürtüsü çoxlarını ağlatdı, amma Nərimanın nə üçün ağladığını çoxları anlamadı.

Beş il müddətində müharibənin hər üzünü görəndə, Avropanın müxtəlif şəhərlərində olan Nərimanı ağladan qadınların layiq olmadıqları bir duruma düşməsi, kişilərin əvəzinə ağır işlərdə çalışa-çalışa “kişiləşən” anaların yoxsul görünüşü, əlləri həna əvəzinə dəryaza, orağa əmanət edilən qızların, gəlinlərin acı taleyi idi. Nəriman hönkürtüsünün səbəbini çox-çox sonralar etiraf etdi. Amma o bilmədi ki, onun çox sonralar duyduqlarını müharibəyə aparılmayan kənd ağsaqqalları müharibə boyu hər gün yaşamışdılar...

Səhərin ilk işartıları seziləndə Nüsrət yenə oyaq idi. Bir azdan Zümrüd səhər namazına duracaqdı: iş nə qədər çox olsa da, heç biri namazını ötürməzdi. Yatağa düşəndən sonra namaz qılmaq Nüsrət üçün çətinləşmişdi. Əyilib-qalxanda sinəsində başlayan göynərti onu tənəffüs etdiyi üçün ələcsizlikdən namazını oturduğu yerdə qılır:

-Allah günahımı bağışlasın, - deyirdi.

Payız günəşinin sarı telləri pəncərədən süzüləndə hamı ayaq üstə idi. Nüsrət birinci sinifdə oxuyan böyük nəvəsini baxışları ilə məktəbə yola saldı. Xəyalları ilə nə qədər əlbəyaxa olsa da,

onun məktəbdən qayıtmasını səbirsizliklə gözlədi: evə gələn kimi yazılarını, aldığı qiymətləri sevinclə göstərən nəvəsi ilə fərəhləndi. Özü təhsil almasa da, həmişə təhsil tərəfdarı olmuşdu. Oğlunun birinci sinfə getdiyi günü xatırladı; əyninə xüsusi paltar tikdirmiş, dəftər-kitabını da əvvəlcədən almışdı. Zümrüdün sarımtıl rəngli qalın parçadan tikdiyi heybəni çiyinə aşıranda oğlunu seyr etməkdən doymadı. Yanına salıb birinci gün özü məktəbə aparmaq istədisə də, bacarmadı...

Yeni hökumət rayonda ilk məktəbi Eçarada açdı. Məktəbdən ötrü ayrıca bina tikməyə də ehtiyac duyulmadı: Qulam bəyin ikimərtəbəli malikanəsi məktəb üçün tam yararlı idi.

Sovet hökuməti qurulandan sonra malikanənin üstündə oraq-çəkicli qırmızı bayrağı görməyə çoxları öyrəşə bilmədi: elə o vaxtdan Nüsrət də bu hündəvərlərə gəlməyi tərgitdi. O, oğlunun ilk hərfləri yazmasını, höccələyə-höccələyə kitab oxumasını xatırlayıb qımışdı, üzündə xoş bir ifadə yarandı. Bayaقدan onu seyr edən Zümrüd:

-Deyəsən, halın yaxşıdır,- dedi.

Nüsrət gülümsündü:

- Hə, ötüb-keçənlər yadıma düşdü.

-Nə?- Zümrüd maraqla onu süzdü.

- Həsənin uşaqlığı.

Zümrüd susdu. Sonbeşiyinin körpəliyi gözünün qabağına gəldi. Dilinin altından günlərlə yemək keçməyən körpənin saralmış bənizini xatırlayanda həmişə olduğu kimi yenə də qəhərləndi. Özündən ixtiyarsız dilləndi:

-Böyüklüyünə şükür, İlahi!

Kələğayısının ucu ilə nəmli gözlərini quruladı. Oğlunun ağzı bağlı bal küplərini əlindəki çubuqla döyəcəyərkən bal tələb etdiyi anları xatırlayanda isə dodağı qaçdı:

-Ay Nüsrət, kaş ki ötən günlərimiz olaydı, - dedi.

-Olacağa çarə yoxdur. Görünür, qismətimizdə yurd sıxıntısı da varmış. Ocağımızdan ayrılacaq da, yenə vətəndəyik, şükür, qürbətə sürülmədik.

Nüsrət susdu. Dediklərinə - Vətəndən vətənə sürgün edilən halı ilə barışdığına inanmaq istəmədi. Azadlıqda ikən məhkum halına acıdı: yolun ortasına uzadılan dama-dama sərhəd çatının hökmü qarşısındakı acizliyi göynəyən sinəsinə sanki duz basdı. Sinəsi körük kimi qalxıb-endi, rəngi boğuldu. Zümrüd cəld su gətirdi, ona içirmək istəyəndə Nüsrət əli əsə-əsə stəkanı aldı. Çalxalanan su yaxasına dağılsa da, bir qurtum içib stəkanı Zümrüdə uzatdı.

- Deyəsən, Daşbulağın suyundan içmək bir də mənə qismət olmayacaq,- dedi.

- Nə danışırsan? İnşallah, ayağa durarsan, oralara bir də gedərik,- deyə Zümrüd etiraz etsə də, bunun yalnız bir xəyal, baş aldadan təsəlli olduğuna tam əmin olan Nüsrət arvadının sözünə nə "hə", nə də "yox" dedi. Yenidən xəyallar aləmi onu qoynuna aldı...

Payız idi. Günəşin al şəfəqləri yeri isitməyə sanki xəsislik edir, hərərətdən məhrum olan bitkilər ana sığalı görməyən yetimə bənzəyirdi. Tez-tez yağan yağışlar torpağı soyutduqca yaşıllığa xal düşürdü. Tənha ağaclar arxasız adamlar kimi çoxdan ixtiyarı əldən vermişdi. Tez-tez əsən payız küləkləri nə qədər sığal çəksə də, körpəliyini itirmiş təbiətə əvvəlki tərəvətini qaytarmaqda aciz idi. Bir yaşında aqilləşən təbiətsə müdriklik dövrünü yaşayır, yarpaqları saralsa belə, iri palıd ağacları şahanə duruşu ilə sanki kimə isə meydan oxuyurdu. Yenidən doğulmaq, gəncləşmək həvəsi təbiəti könüllü şəkildə uzun sürən bir yuxuya sürükləyirdi.

Bəzən günlərlə davam edən çiskin göz açmağa imkan vermir, hər tərəfi bürüyən sazaq adamın lap iliyinə işləyirdi. Təbiətin bozarmış üzünü uzun-uzadı seyr etmək də ürəkaçan deyildi. Belə zamanlarda kənddə səs-küy də az olur, enişlərdə, yoxuşlarda həyat əlaməti görünmür, yollar da gediş-gəliş olmadığı üçün sanki sısqalırdı. Payızın zəhməri hər tərəfi bürüdükcə dağlar da kimsəsizləşir, xınalı kəkliklərin, çil-çil turacların, bildirçinlərin səsi eşidilmirdi. Dəstə-dəstə taxıl əkilən sahələrin üstündə fırlanan sığırcınlar, sərçələr imkan

tapan kimi əkilən arpanı, buğdanı çırpışdırır, çox vaxt toyuq-cücəyə səpilən dənə də şərək çıxırdılar. Belə günlərdən birində Nüsrətgil qəribə bir hadisənin şahidi oldular. Taxıl əkininin qızğın vaxtı idi. Hərə bir işlə məşğul idi: kimi taxıl daşıyır, kimi belinə bağladığı kiçik torbadakı dənə torpağa səpirdi. Taxıl kisələri ilə dolu arabalar sahənin kənarında idi. Arabadan açılan atlar bir qədər aralıda hörüklənmişdi. Elə bu vaxt bir qonur ayı əkinçilərin diqqətini cəlb etdi. Düzdür, vaxtilə bu meşələrdə müxtəlif vəhşi heyvanlar, xüsusən də ayı, pələng çox olmuşdu, amma uzun illər idi ki, nə ayı, nə də pələng heç kimin gözünə dəymirdi. İndi birdən-birə qonur ayının peyda olması hamını çaşdırdı. Ayı atlara tərəf gedirdi: bir azdan lap birinci hörüklənən boz kəhər, yaqın ki, ayının qurbanı olacaqdı. Atlar da ayını görmüşdülər; vahimə ilə dartınır, fınxırır, hörükləndikləri ipdən xilas olmağa çalışırdılar. Boz kəhər birdən dal ayaqları üstə şahə qalxdı, bərkdən kişnədi, gözlənilmədən qabaq ayaqları ilə ayıya bir zərbə endirdi. Zərbənin təsirindən ayı səndələdi, yerə yumalandı. Bayaqdan vahimə içində olan kəndlilər yalnız indi ayıldılar, hay-küy salaraq ayıya tərəf qaçdılar. Yediyi zərbədən özünə gəlməyən ayı səs-küyü eşidincə asta-asta yerindən qalxdı, yaxınlaşan kəndlilər yalnız indi ayının yaralı olduğunu gördülər. Ayı səndələyə-səndələyə meşəyə üz tutdu.

Dünəni ilə müqayisədə bugünü Nüsrətə çox kiçik göründü. Yalın əllə vəhşini qovan kənd sındırılan, pərən-pərən salınan, “ayı”lara qismət olan kənddən çox fərqlənirdi.

İki həftə idi ki, Bəhlul doğma yurda getmişdi. Nə vaxt dönəcəyi bəlli deyildi. Gedəcəyi yerlər çox idi: sürgündə olanlardan yaxınlarına xəbər gətirmişdi, üstəlik bəzi əmanətləri də çatdırmalı idi. Bəhlulun yubanması Nüsrəti daha çox darıxdırırdı. Hərdən səbirsizlənib ürəyində Bəhlulun qarəsınca gileylənsə də, səsini çıxarmır, Zümrüdün xətrinə dəymək istəmirdi.

Gün günortadan keçmiş, nəvəsi məktəbdən gəlmiş, sevincini onunla bölüşmüşdü. Otağın bir küncündə qoyulmuş stolun arxasında cidd-cəhdlə dərslərini hazırlayırdı. Həyətdən öskürək səsi eşidiləndə Nüsrətin qırışığı açıldı. Gələn Bəhlul idi: gəlişini bildirmək üçün həmişə bir-iki dəfə öskürərdi. Nüsrət yerindən qalxıb pəncərənin ağzına qoyulmuş kətildə oturdu. Həyətdə iş görən Zümrüdlə bərabər içəri girən Bəhlul Nüsrəti yataqda görməyəndə gəncliyində olduğu kimi qımışdı:

-Hə, ağsaqqal, nə var, nə yox?- dedi.

Nüsrət sakitcə hər iki əlini yanlara açıb cavab verdi:

-Görürsən də, qalxmışam.

Zümrüd əl-ayaq edib tez süfrə açdı: təzə bişirdiyi təndir çörəyini, motal pendirini süfrəyə qoydu. Bilirdi ki, qardaşının da, Nüsrətin də isti çörəklə pendir yeməkdən xoşu gəlir. Xüsusi zövqlə dəmlədiyi çayı süfrəyə gətirəndə otağa xoş ətir yayıldı. Bəhlul çayın ətrini sinəsinə çəkdi, həsrətlə:

-İllərlə bu ətrə tamarzı qalmışam,- dedi.

Ortaya çökən sükutu pozmağa heç kimin cəsarəti çatmadı: süfrə yığışdırılana qədər bir kəlmə də danışmadılar.

Zümrüd süfrəni yığışdırandan sonra da sükut davam etdi. Doğrusu, buna sükut da demək olmazdı, çünki danışan duyğular, ürəklər, gözlər idi.

-Doğma yurda getdinmi?

-Getdim, amma kaş getməyəydim.

-Nə gördün?

-Dağıdılmış evlər, viran qalmış bağlar, qanqal bitirən yollar, bayquş ulayan yurdlar, həsrətdən qara kösövə dönmüş ocaqlar qarşılıdı məni.

-Daşbulaqdan içdinmi?

-İçdim. Əvvəlki dadından əsər yox. Yetimləşib Daşbulaq. Gözünü ot-ələf tutub. Hansı səmtə axdığından xəbəri yox.

-Mahmudbulaq, Əmirbulaq, Alçabulaq səsinə səs verdimi?

- Hardan versin? Xaraba yurdun yetim uşaqlarına bənzəyir bütün bulaqlar.

-Kövşənlərdə kəklik ayağının altından pırıltı ilə uçdumu? Çil turaclar sıralanıb yolun üstə qaçdımı?

- Kövşənlərdə qanqal, pıtraq ayaq tutub yeriyyir. Dağ yalını qarğa-quzğun qara rəngə bürüyür.

-Dərələrdən axan çaylar salamını aldımı? Zirvələrdən doğan günəş yurda şəfəq saldımı?

-Çaylar susub, eşidilmir gur səsi, günəşin də yurduмуza çatmır isti nəfəsi.

-Ağ dumanlar sürünürmü gədiklərdən yuxarı?

-Ağ dumandan bir əsər yox. Bomboz duman tutub bütün yolları.

Nüsrət baxışlarını endirdi. Bəhlulun ağı deyən , danışan gözlərinə baxmaq ona ölüm qədər çətin gəldi.

Hava yavaş-yavaş qaralırdı. Axşam küləyi asta-asta saralmış yarpaqları ütüləyir, sanki qırıqlarını açmağa çalışırdı. Qaynar suya salınmış paltara bənzəyən yarpaqlarsa bu təmasdan bir-bir budaqdan qopur, pərakəndə halda ətrafa səpələnirdi. Arabir budağından ayrı düşən yarpaqlar güclənən küləyə sarmaşıb bir qədər yuxarı qalxır, qopduğu budağa sonuncu dəfə toxunmaq istəsə də, küləyin çapdığı istiqamətə tərəf sürüklənirdi.

Küləkdən canını qurtaran bəzi yarpaqlar isə daldanacaq gəzən xəyallar kimi divarların dibinə qısıılır, qopardığı yarpaqlardan əl çəkmək istəməyən küləksə qəzəblə divarlara çırpılır, qıraqda qalan yarpaqları “sığınacaq”dan ayırana qədər tinləri yalayır.

Nüsrət payızın bu anını seyr edəndə həmişə qəlbində qəribə hislər yaranmış, təbiətin bu möcüzəsini çözməyə çalışsa da, xoş duyğular buna imkan verməmişdi. Gözünün qarşısında qarlı qış fəsli, güllü yaz, barlı-bəhərli yay kino lenti kimi canlanmış, onu həyata bağlamışdı. İndi isə budağından qopan, küləkdən qaçmağa çalışan hər yarpaqda öz taleyini gördü. Yalnız öz taleyini mi? Yox, bütövlükdə didərgin salınmış insanlığın faciəsini duyan, yaşayan Nüsrət getdikcə uzanan payız gecələrini necə yola salacağını düşündü.

Müşkülü xatırladı. Bu yeniyetməyə nədənsə həmişə yazığı gəlir, Zümrədə dönə-dönə tapşırırdı ki, ona yaxşı baxsın. Yağmurlu bir payız günü əyin-başı tökülmüş Müşkülə bulaq başında rast gəlmiş, islanmamaq üçün hələ də sıx yarpaqlarını tökməyən nil ağaclarına sığınan bu qəribi evə gətirmiş, ondan haradan gəldiyini də soruşmamışdı: görkəmindən cənublu olduğunu bilmişdi. Mehribanlıq görən Müşkül də onlara tez isnişdi: evin böyük oğlu kimi bacardığı işin qulpundan yapışdı, arabir Nüsrətlə yola da çıxdı. Növbəti yolçuluq xeyli çəkdi: ev üçün lazım olan hər şey alan Nüsrət Müşkülü də unutmadı: ona bir dəst xoşagələn paltar aldı. Amma qəribə bir mənzərə ilə qarşılaşdı: Uzun-uzadı susan, gözləri yol çəkən Müşkül nə sevindi, nə də təşəkkür etdi.

-Xoşuna gəlmədimi? – sualı onu xəyaldan ayırdı, səhvini düzəltməyə çalışan adamlar kimi üzrxahlıq etdi:

-Bağışla, Nüsrət əmi, bir az özümü unuttum. Çox xoşuma gəldi,- dedi.

Nüsrət gülümsündü. Gənclik dövrünə qədəm qoyan Müşkülü gözəl anladı. Yol boyu Müşkül çox az danışdı: bəzən fikirli olduğu üçün suallarına belə cavab verməyəndə Nüsrət də susmağı lazım bildi. Evə gələndən sonra da Müşküldə bir dəyişiklik olmadı. Adətən, gördüyü hər yer haqqında danışmağı xoşlayan Müşkülün qaradınməzliyi Zümrüdü çox darıxdırdı. Üzünü Nüsrətə tutdu:

-Soruş, gör nə dərdi var?

-Nə soruşum axı? Yəqin ki, özü dillənəcək,- deyərək Nüsrət susmağı üstün bildi.

Gecə idi. Arabir küləyin canavar ulartısını andıran səsi eşidilirdi. Müşkül yenə fikirli idi: sözlü adam kimi gah Nüsrətin, gah da Zümrüdün üzünə baxdı, barmaqlarının ucu ilə xalçanın saçaqlarını asta-asta daradı, baxışlarını yerə dikib köksünü ötürdü. Bayaقدan onu müşahidə edən Nüsrət mülayim səslə:

-Nəyin var, bala?- soruşdu.

-Getmək istəyirəm, əmi.

Müşkülün səsində elə bir ahəng vardı ki, bunun yalvarışını, yazıqlıqını olduğunu ayırd etmək çətin idi.

-Haraya?

-Evimizə,- Müşkül susdu. Sözlünün davamını gətirə bilmədi, qara gözlərində yaş parıldadı. Nüsrət ona təskinlik verdi, hətta bir balaca məzəmmət də etdi:

-Kişi ağlamaz. Ürəyindəkiləri gizlətmə, de.

Müşkül ürəkləndi:

-Ədəbil bazarında qardaşıma bənzəyən əyin-başı tökülmüş bir uşaq gördüm: buraya gəldiyim gün yadıma düşdü. Onda mən də köməksiz idim. Nə yaxşı ki, sizə rast gəldim. Ölümə tərək edilmişkən həyata yenidən döndüm. Artıq böyümüşəm. Qardaşımı axtaracağam. Onu dolandırmağa gücüm çatar.

Nüsrət də, Zümrüd də kövrəlmişdilər. Bir qədər sükutdan sonra Nüsrət dilə gəldi:

-Get, bala,- dedi, -ananın südü sənə halal olsun!

Müşkül dərinədən nəfəs aldı, sanki üstündən ağır yük götürüldü.

Səhər havada yüngül sazaq vardı. Zümrüd axşamdan hazırladığı yeməyi, Müşkülün paltarlarını xurcuna yığdı. Nüsrətin verdiyi pulu da paltarların içində gizlətdi. Ayrılıq anı çatsa da, Müşkül yerindən tərpənmədi: iztirab dolu baxışlarla gah Nüsrətin, gah da Zümrüdü üzünə baxdı. Nüsrət başa düşdü ki, Müşkül halallıq istəyir. Ona yaxınlaşıb alnından öpdü:

-Narahat olma, halallığı sənə çoxdan vermişik,- dedi.

Müşkülün gözlərində parlayan yaş yanaqlarına toxunmadan paltarına süzüldü. O, Nüsrətin əlini öpəndə Zümrüdü yanaqları göz yaşından islanmıdı.

Müşkül getdi. Axşamdan başlayan payız küləyi isə Nüsrətin xəyal dünyasını budağından qopan yarpaqlar kimi otərəf-butərəfə çırpıdı.

Zümrüd özünə yer tapa bilmirdi: bəzən əlindəki işi unudur, xəyala dalırdı. Bəhlulla olan sonuncu söhbət onu tam ümitsizləşdirdi.

-Qardaş, şükür Allaha, indi vəziyyət yaxşıdır. Geri qayıt. Yenə hamımız bir yerdə olaq, gözüm dağınıq qalmasın,-deyə söhbətə başladı. Bəhluldan:

-Yox, qayıda bilmərəm. Birinci sürgün həyatına zorla öyrəmişəm. İkincisinə tablaşmaram. İyirmi il əvvəlki çətinlikləri təkrar yaşamaq istəmirəm. Məni bağışla, - cavabını eşidəndə Zümrüdün gücü yalnız göz yaşlarına çatdı.

Getmək vaxtı yaxınlaşdıqca Zümrüd hövüllənir, sinəsi ürəyinə darlıq edir, aradır özünə təsəlli vermək istəsə də, özünü danlasa da, ayrılıq dəmi yaxınlaşdıca gizlinə düşən kimi gözünün yaşını axıdır, heç kimlə danışmaq istəmədi. Bunun səbəbini gözəl anlayan Nüsrət də Zümrüdə təsəlli verməyə çətinlik çəkirdi. Bəhlul yola düşən gün Zümrüd özünü saxlaya bilmədi:

Ay qardaş, mələyimsən,
Duzumsan, çörəyimsən,
Həm atamın oğlusan,

Həm də öz gərəyimsən,- deyə ucadan bir ağı dedi. Onun bu bayatısı kənddən köçdükləri günü Nüsrətin yadına saldı. Zümrüdün səsi sanki dağlarda əks-səda verdi, onu ağışuna aldı...

Axşamüstü sonbeşiyi ilə dağlarda gəzib-dolaşmağı çox xoşlayan Nüsrət keçdiyi hər bulaq, kövşən, dərə, çay haqqında oğluna məlumat verər, oğlunun diqqətlə qulaq asdığını görəndə isə fərəhlənərdi. Bir dəfə Quru dərədən üzüyuxarı qalxanda oğlu maraqla soruşdu:

-Baba, bu dərəyə nə üçün Quru dərə deyirlər?

- Yay olanda bu dərədən axan kiçik çay tez quruyur, susuz qaldığı üçün də ot-ələf məhv olur.

-Bəs ağaclar niyə qurumur?

-Çünki onların kökü çox dərinədir. Quraqlıq da onlara təsir etmir.

Hər ikisi susdu. Bir azdan dərədən dağın döşünə qalxıb dərə boyu irəlilədilər. Qarşıda sıldırım qaya vardı. Bu qayanın üstündə dyanıb batan günəşi seyr etməyi Nüsrət çox sevir, oğlunun da bu gözəlliyi duymasını istəyirdi. O, əlini günəşə doğru uzatdı:

-Görürsənmi?

Elə bil kimsə onu yamsıladı: “Görürsənmi?”

Oğlu duruxdu. Onun göstərdiyi səmtə baxmaqdan, bir qədər vahimələnmiş halda soruşdu:

-Baba, burada bizdən başqa kim var?

-Heç kim.

-Bəs sənin sözlərini yenidən deyən kim idi?

-Buna əks-səda deyirlər.

-Əks-səda nədir?

-Oğul, əks-səda səsimizin özümüzə qayıtmasıdır.

-Mənim də səsim özümə qayıdarmı?

-Əlbəttə. Bərkdən çağır.

Oğlu bərkdən:

-Ehey! – qışqırdı.

Dərənin o üzündən də kimsə onu təkrarladı.

-Baba, eşidirsən, mənim də səsim özümə qayıtdı. Bəs bu, necə olur?

-Görürsən uçurumu, boşluğu? Qarşı tərəf də qayalıqdır. Bax səsimiz bu boşluğa yayılır, sonra isə divara dəyən daş kimi geri qayıdır. Başa düşdünmü?

-Başa düşdüm, baba. Bəs hər şey insana yenidən qayıdırmı?

-Yox, oğul, hər şey yarandığına, öz kökünə qayıtsa da, insan itirdiyini hər zaman geri qaytara bilmir.

-Niyə?

-Çünki bu, həyatdır. Onu hələ çox öyrənməlisən. İndi sən balacasan. Böyüyəndə dediklərimi anlarsan.

İndi oğlu böyümüş, ata olmuş, həyatın da çox üzünü görmüşdü. Nüsrət öz-özünə:

-Allah axırını xeyir eləsin,- deyəndə Zümrüd bir qədər toxtamışdı.

Bəhlul gedəndən sonra bir müddət Zümrüdün eyni açılmadı; hamı çəkilincə çərçivəyə salınmış şəklin qabağında dayanıb şəkillə söhbətləşdi. Qardaşının birinci məktubu gələndən sonra Zümrüdün ovunması Nüsrəti sevindirdi, zarafatından da qalmadı:

-Deyəsən, bizim də evimizdə günəş doğur. Qara buludlar əriyir.

Zümrüd gülümsündü:

-Hələ sən yaxşılaş, onda qara buludlar tamam yox olacaq, - dedi.

Nüsrət köksünü ötürdü:

-Allah məsləhət bilsə...

Sözünün dalını gətrmədi. Gözləri yol çəkdi...

Bir ay idi ki, doğma yurddan uzaq düşmüşdülər. Aranın daşı çatlardan istisi dağ adamlarının kələyini kəsir, il boyu xəstəliyin nə olduğunu bilməyən, bütün həyatını dağda-daşda keçirən, dağ havası, bulaq suyu ilə bəslənən insanların cəhənnəmi andıran aran səhrasına sürgün edilməsi hamının həyatını alt-üst edirdi. Aranın istisinə uyuşmayan təkə yaşlılar deyildi: uşaqlar da əziyyət çəkirdilər. Qızdırma geniş yayılmışdı. Tibb məntəqəsində həkim olmadığı üçün uşaqlar arasında ölüm sayı getdikcə artır, yurddan didərgin düşmək acısına övlad dağı qarışan ata-anaların halına yanan bir kimsə tapılmırdı. Nisbətən dözümlü gənclərin dağ lələsinə bənzər yanaqlarına bir solğunluq çökmüşdü. Sürünə-sürünə yaşamaq çoxuna mənəvi əzab verirdi. Axşamüstü bir yerə toplaşmağı, müxtəlif oyunlarla əylənməyi tamam unutmuşdular. Hamilə qadınların vəziyyəti də dözülməz idi: istiyə davam gətirmək hər qadının hünəri deyildi.

Gün günorta yerinə qalxanda yenə də aranın nəfəs kəsən istisi at oynatmağa başladı. Belə bir vaxtda qonşu qadın Kübra Zümrüdü səslədi. Kübra Eçərə kəndində də onlarla qonşu idi: çox danışmaz, dava-dalaşla işi olmaz, hər yerə Zümrüdlə birgə gedərdi. Zümrüd həyəcanla:

-Günün belə istisində xeyir ola, a Kübra? - soruşdu.

-Lənət şərə. Dəli Bilqeyisin qızının halı yaxşı deyil. Hamı onlardadır. Gəl biz də gedək,- deyəndə Zümrüd ikiəlli dizlərinə çırpdı, vaysındı:

-Mən onu bir həftə bundan əvvəl gördüm. Gözləri alacalanmışdı, rəngi də solmuşdu, elə bil zəfəran çəkmişdin. Dedim, a bala, nəyin var? Dedi ki, tez-tez halsız oluram. Təsəlli verdim ki, ikicanlısan, yəqin ondandır. Yeməyinə fikir ver, həkimə get. Heç nə demədi, çiyinlərini çəkib əlini yellədi.

Zümrüd kəlağayısını başına örtüdü. Bir neçə ev aralıda olan Bilqeyisgilə çatanda meh əsməyə başladı. Dənizdən əsən meh bir qədər sərinlik gətirdi. Kübra:

-Oxay!-deyib kəlağayısının uclarını əllərində tutdu. Meh əsdikcə Kübranın başındakı kəlağayı şar kimi köpdü.

Otaq adamlarla dolu idi. Həmayilin çöhrəsini bir sarılıq bürümüşdü: gözlərinin ağı narıncı rəngdə idi. Əri əsgərlikdə olduğu üçün vaxtında xəstəxanaya getmək üçün cəhd etməmişdi. Qızının ağrıları artanda Bilqeyis qonşusuna yalvarmış, o da xəstəxanaya aparmışdı. Xəstəni yoxlayandan sonra həkim başını bulamış:

-Çox gecdir, qara ciyər tamam sıradan çıxıb- desə də, davadərman vermiş, amma evə aparmağı məsləhət görmüşdü. Həmayilin halına hamı acıyırdı, amma heç kim ağlamırdı. Xəstə son anlarını yaşasa da, huşu başında idi: arabir gözlərini dolandırıb bir-bir evdəkilərin üzünə baxır, nəşə demək istəyir, amma sözlər dilinin ucunda düyünlənir, danışmağa imkan vermirdi. Zümrüd özünü saxlaya bilmədi:

-Kaş Bilqeyis öləydi, ay bala, səni belə görməyəydi,- deyib alnında əcəl təri puçurlanan Həmayilin alnını sildi, qapqara, şövə saçlarını tumarladı. Həmayilin dilindəki qıfıl birdən-birə götürüldü, zəif səslə:

-Elə demə, Zümrüd xala, o, mənim anamdır. Allah məsləhət bilsəydi, onu öldürərdi. Görünür, bala dağı yaşamaq da taleyində varmış, onu sizə tapşırıram, - dedi.

Həmayil gözlərini yumdu və o qara gözlərə təkə anası yox, gündüzlər günəş, gecələrsə ay həsrət qaldı. Bilqeyis də uzun yaşamadı. Hamıdan əvvəl həyət-bacada dolaşan Bilqeyisi görməyən qonşular evə daxil olanda qadın dünyasını çoxdan dəyişmişdi.

Evdə səssizlik hakim idi: nə bir tərپəniş, nə də hənərti duyulurdu. Otağın küçəyə baxan yeganə pəncərəsi qalın pərdə ilə örtüldüyündən yuxudan ayılan Nüsrət elə zənn etdi ki, gecədir: səhər açılmadığı üçün hamı yuxudadır. Qonşu otaqdan körpənin qığıltısı eşidiləndə bu qığıltıya da əhəmiyyət verən olmadı. Zümrüdü səsləsə də, cavab gəlmədi. Öz-özünə xoflandı, yataqdan qalxıb bir-iki ağız öskürdü. Qonşu otaqdan səs gəlmədiyini görüb içəri keçdi. Körpə beşikdə əl-ayağını oynadır, arabir baş barmağını ağızına salıb sorurdu. Nüsrəti görəndə gözlərini ondan ayırmadı, barmağını sormağ da yadından çıxdı. Uşağın zil qara gözlərindəki məsumluq, yalvarış onu kövrəltədi, özünü uşaqla müqayisə edib:

-Köməyə möhtac olan hər bir insan bu uşaq qədər acizdir,- dedi. Aşağı əyilib körpəni götürdü, bir xeyli üzünə baxaraq tanış cizgilər axtardı. Böyük qardaşının adını uşağa qoyanda elə zənn etmişdi ki, böyüdükcə qardaşının bütün cizgilərini bu körpədə tapacaq. Amma sinəsində qopan ağrı onu ümidsizləşdirdi.

-Eh, gör mən nə düşünürəm,-deyib kətilin üstündə oturdu, uşağın toppuş əlini öpdü. Öz uşaqlarını xatırladı: vaxtından tez böyüyən, körpəliyində qocalıb məzara tələsən övladlarına görə ah çəkdi:

-Görəsən, sən taleyin hansı zərbəsini dadacaqsan?-dedi. Dünyadan xəbərsiz körpənin gözləri güldü, yenə də qığıldadı: deyəsən, Nüsrətin danışığı körpənin xoşuna gəlmişdi.

-Hə, balaca, bu dəqiqə dünyanın ən məsum mələyi sənsən. Üşüyən qəblərə gülüşündən hərarət gəlir. Yoxsul komaların varı-dövləti, ömür bağının barı-bəhəri, qaranlıq gecələrin ayı, ulduzu, ümidsizlərin ümid çırağı səndədir.

Körpənin siması qəfildən ciddiləşdi, gözlərindəki gülüş yoxa çıxdı. Nüsrətin birdən-birə susması onu duruxdurdu: qara gözlərini geniş açıb diqqətlə onunla danışan qocaya baxdı. Birdən-birə dodaqlarını büzüb ağlamağa başladı. Hər gözündə bir damla yaş parıldadı. Bu damlalar da körpənin özü qədər məsum, o qədər şəffaf və parlaq idi ki... Nüsrətin damlalara yazdığı gəldi. Bir azdan bu damlalar da doğulmağına peşman olacaqdı: dünyanın hissi-pası onu da ağışuna alacaq, bulandıracaqdı.

Körpənin səsi getdikcə güclənirdi: bu, nəyə etiraz idi? Nüsrətin ömrünü bitirmiş düşüncələrinəmi? Yox, bu düşüncələrin ömrü bitə bilməzdi! Bəlkə, kirli dünyanın hisinə, pasına qarşı üsyan idi?

-Kaş danışa biləydin, bu ağlartının səbəbini yanıqlı səslə yox, müdriklərin düşüncəsinə xas ustalılıqla ifadə edəydin,- deyər pıçıldadı. Körpəni bağına basdı: isti nəfəsdən körpə yavaş-yavaş ovundu.

Qapı astaca cırıldadı. Nüsrət çiyini üstədən qapıya tərəf baxdı: gələn böyük oğul nəvəsi Yusif idi. Üç yaşlı Yusif də Nüsrətin qucağına dırmandı. Balaca əlləri ilə körpənin yanaqlarından yapışdı, güldü.

-Deyəsən, payını istəyirsən?- deyib Nüsrət əlini cibinə saldı. Nəvəsinə həmişəkəndən fərqli olaraq iki konfet verdi.

Yusif uşaq şıltaqlığı ilə:

-Baba, biyi mənim, bəs biyi çimindi? – soruşdu.

Nüsrət gülümsündü:

-Birini də qardaşının əvəzinə yeyərsən,-dedi.

- Özü yiyə bilmir?

Nəvəsinin şirin danışığı Nüsrətin eynini açdı:

-Yox, bacarmır.

-Niyə?

-Hələ dişləri çıxmayıb.

-Mən dişimin biyini veyim?-sualını eşidəndə Nüsrət:

-Ver,-dedi.

Yusif balaca ağızını açdı, qabaq dişlərini göstərdi:

-Hansını veyim?

Nüsrət qabaq dişini göstərdi. Yusif çıxartmağa səy etdi, bacarmayanda məyus-məyus:

-Çıxmıy axı,-dedi.

Nüsrət güldü, nəvəsinin başını tumarladı:

-Sən onu çıxara bilməzsən. Çünki onu Allah yalnız sənə verib.

-Qaydaşıma da veyəcəy?

-Əlbəttə.

Yusif sevindi, Zümrüdə tərəf qaçdı:

-Nənə, Allah qaydaşıma da diş veyəcəy, - deyə-deyə atılıb-düşdü.

Payızın soyuq nəfəsi təbiətə yeni libas biçirdi. Qızıllı, qəhvəyi, qırmızımtıl yarpaqlar sərin meh dəydikcə hələ də yaşıl yarpaqlarına güvənən budaqlarda sırga kimi yellənir, ara-sıra saplağı quruyan yarpaqlar ləngər vura-vura müvazinətini itirən yaralı quş kimi yerə enirdi. Tut ağaclarının altına döşənən bozarmış yarpaqlar rəngini itirmiş xalıya bənzəyirdi. Sərin meh dəydikcə xalının ucu qatlanır, bəzi yerlərində bürüşüklər əmələ gəlirdi. Çox keçmədən meh bürüşüklərə sığal çəkir, xalının əvvəlki görünüşünü özünə qaytarırdı. Təbiətin hər anında gözəllik axtaran Nüsrət xeyli vaxt idi ki, gözünü pəncərədən ayırmır, ahıllıq dövrünə qədəm qoyan təbiətdə bir qeyri-adilik tapmağa çalışırdı. Göyün bozarmış üzünü bu qeyri-adiliyi duymağa nə qədər əngəl olsa da, həyatın axarını dəyişməkdə aciz idi. Nüsrətin kənarlarını qırıqlar bürümüş gözlərində bir istehza duyuldu; gücü rəngini itirmiş xalıya çatan bu bozluğa acıdı, öz-özünə: "Ruhu çalınmış cəsədi övkələməyə nə var ki!"-dedi. Silahı yerə qoyduqları gün kino lenti kimi gözlərinin önündə canlandı...

Güclü yağış yağdı. Bayırda heç kim görünmürdü. Sonuncu döyüşdən sonra böyük itki verən tərəflər zahirən sakit görünsələr də, növbəti gün üçün plan cızırdılar. Növbəti gün necə başlayacaqdı, necə bitəcəkdə? Bunu heç kim bilmirdi.

Qulam bəyin də üzü bahar buludu kimi tutqun idi: sabah üçün hansı qərarı verəcəyi bəlli deyildi: sıralar seyrəlmiş, say-seçmə oğullar bir-bir torpağa verilmişdi. Övladlarını itirən anaların ahı yerə-göyə sığmırdı. Bəlkə də, bu leysan anaların səsində səs verən göylərin göz yaşı idi? Qulam bəyin siması birdən-birə aydınlaşdı: kənd ağsaqqallarının iştirakı ilə yığıncaq keçirməyə qərar verdi.

Çox keçmədən bütün tayfa ağsaqqalları Qulam bəyin qərargahına yığıldı. Ortaya dərin bir sükut çökmüşdü; heç kim dinib-danışmasa da, baxışlarda bir ümitsizlik dilə gəlirdi. Bu ümitsizliyi oxumaq Qulam bəy üçün çox ağır idi. Apardıqları azadlıq savaşında ümidini itirməyən, ölümü gülə-gülə qəbul edən döyüşçülər bir-bir gözünün qarşısında canlandı: danışmaqda, qərar verməkdə çətinlik çəkdi. Məğlubiyyəti qəbul etməyi silahdaşlarının ruhuna xəyanət sandı. Digər tərəfdən, balasına məzar başında layla çalan analar, saçını yolan bacılar, həyadan səsini çıxarmadan göz yaşı sinəsini dağlayan gəlinlər yolunu kəsdilər. İntizar dolu baxışları üzərində hiss etdikcə əzildiyini duydu, aramla sözə başladı:

-Bura nə üçün çağırdığımı yəqin ki, hamınız bilirsiniz. Son döyüşdə tələfatımız da bəllidir. Heç yerdən kömək gözləmirik. Ya son nəfərimizə kimi bu savaşda ölməliyik, ya da... Sözüünün davamını gətirməyə çətinlik çəkdi. Ağsaqqallar Qulam bəyin nə demək istədiyini anladılar. Nəzərlər yaşca hamıdan böyük olan el ağsaqqalına dikildi. Ağ saqqalı sinəsinə qədər enən bu nurani qocanın nə deyəcəyi hamını düşündürdü. Qoca ağır-ağır sözə başladı:

- Sabaha yol görünmür, Qulam. Uduzmuşuq. Növbəti qanların tökülməsi heç nəyi dəyişməyəcək. Silahları yerə qoyun.

Digər tayfa başçıları da bu fikri dəstəklədilər...

Bu qərarı eşidəndə döyüşçülər qulaqlarına inanmaq istəmədilər, amma reallıqdan qaçmaq mümkün deyildi...

- Hə, bax onda - döyüş əzmissizi itirəndə döyüşkən ruhumuz da bizi tərək etdi, özümüzlə yalnız yağışın, çiskinin, dolunun

döydüyü cismimizi daşdıq, bu xalı kimi gah bürüşdük, gah qatlandıq, gah hamarlandıq, heç özümüz olmadıq, - deyə Nüsrət astadan pıçıldadı.

Gün batmaq üzrə idi: bir azdan son şüalar da sönəcək, hər tərəf zülmət qaranlığa qərq olacaqdı. Ulduzlar haradasa gizlənəcək, Ayın solğun qövsü payız küləyinin üzəngisindən asılan buludların arasında gah görünəcək, gah da yoxa çıxacaqdı. Nüsrət aranın payızını da xoşlamazdı: gün ərzində dəfələrlə dəyişən hava kimliyi bilinməyən adamlar kimi onu çox sıxırdı. Gecədən yağan şəh səhər açılar-açılmaz ölümə məhkum sarımtıl yarpaqlardan süzülməyə macal tapmamış günəşin isti şüalarına əsir düşür, havaya buxarlanırdı. Rütubət artdıqca havada bir ağırlıq duyulur, bürküdən Nüsrətin nəfəsi tənği yirdi. Günortadan sonra başlayan meh bürkünü qovduqca nəfəs almaq asanlaşırdı. Günün dar vaxtında meh küləklə əvəz olunur, külək gücü çatan hər şeyi yerdən qoparmayınca səngimək bilmirdi. Tirlərdə ləngiyən axşam küləyi arabir fit çalır, soyuq nəfəsi ilə torpağı üşüdüdü.

Uzun payız gecələrini yola vermək o qədər də asan deyildi. “Bu gecələrin ağırlığını, görəsən, mənim qədər duyan varmı?”- deyərək Nüsrət dərindən köks ötürdü. Bayaقدan onu seyr edən Zümrüd nəvazişlə:

-Nə olub, niyə ah çəkdin?- deyib narahatlığını bildirdi.

Qəlbindəkini açmaq istəməyən Nüsrət:

-Heç,-deyə cavab verdi.

Xasiyyətini yaxşı bildiyi üçün Zümrüd ərinin sözünü çevirmədi. Hazırladığı yeməyi kiçik məcməyidə yatağın yanındakı kətilin üstünə qoydu, bir stəkan çay süzüb gətirdi. Nüsrətin adəti idi: yeməkdən əvvəl həmişə çay içərdi. Çayın xoş ətrini sinəsinə çəkən Nüsrət nədənsə stəkanı nəlbəkiyə qoydu: gözləri məchulluğa dikildi. Zümrüdün:

-Deyəsən, sabah qonağımız gələcək, ay Nüsrət,- deməyi onu xəyaldan ayırırdı. Gülümsünərək:

-Nədən bilirsən?- soruşdu.

-Neçə dəfə sınaşam: nə vaxt süfrə başında gözlərin yol çəksə, qonağımız gəlir. Bax görərsən, sabah günortaya kimsə gələcək.

Zümrüdün israrla dediyi sözlərin həqiqət olmasını elə Nüsrət özü də arzulayırdı. Bayaقدan bəri bacısı Qarabirçək heç xəyalından çıxmırdı: kənd köçəndən onu görməmişdi. Elə qəribsəmişdi ki...

Qarabirçək evin sonbeşiyi idi. Bəstə boyu vardı. Anasına çox bənzəyirdi. Badamı gözləri, sıx qara kirpikləri, kamana bənzər qaşları, lalə kimi al dodaqları girdə ağ sifətinə xüsusi gözəllik verirdi. Yaraşılıq kiçik burnunun sol tərəfindəki qara xal bu gözəlliklə həmahəng idi. Möhsün adlı şəxsi Birəmətə kəndindən bu qapıya gətirən də Qarabirçəyin gözəlliyi olmuşdu.

Birdən-birə at belində gəlin köçən bacısı xəyalına gəldi. İndi də elə zənn etdi ki, doğma ocaqdadır. Ata-ana sığılından uzun zaman məhrum olan Qarabirçəyə qardaş xeyir-duası verir...

Onda da payız fəslə idi; dağlar sarı don geymiş, bağlarda meyvələr sovuşmuşdu. Neçə gün idi ki, evdə canlanma vardı: Zümrüd böyük baldızı ilə Qarabirçəyin cehizlərini hazırlayırdı. Eldən elə köçən gəlinin cehizləri vaxtında hazır olmalı idi. O, tez-tez cehizləri nəzərdən keçirir, unudulan nə varsa, dərhal gətirirdi. Bacısı ilə Zümrüdün canfəşanlığını seyr edən Nüsrət anasını yada saldı: dərindən köks ötürdü. Bu, bacısının nəzərindən yayınmadı:

-Bir sıxıntınmı var?

Nüsrətin danışmadığını görüb sözünü tamamladı:

-Hər şey yerində olacaq. Qarabirçəyi analı qızlardan da layiqli yola salacağıq.

“Analı qızlar” ifadəsi Nüsrətin ürəyini sıxdı. Yetimliyin əzabı üstünə çökdü. Belə gündə Qarabirçəyin bu ifadənin ağırlığı

altında əzildiyini görmək istəmədi. Astaca yerindən qalxdı. Ağır addımlarla qapıya tərəf yönəldi. Bacısının dediği:

-Ay qardaş, hara gedirsən? Bir azdan oğlan adamları gələcəklər,- sözünə əlini yelləməklə cavab verdi. İndi o, tək qalmaq, qəlbi ilə danışmaq, heç kimə deyə bilməyəcəklərini özü ilə bölüşmək istəyirdi. Addımları evdən çıxanda nə qədər ağır idisə, indi bir o qədər yüngülləşmişdi. Ayaqlarının altında qalan xəzəllərin xışıltsını, həyata əlvida deməyə hazırlaşan saralmış otların üzülən ümidini duymadan addımlarını yeyinlətdi. Kənardan baxan onun vacib bir iş üçün tələşdiyini, haraya isə tələsdiyini düşünərdi. Onun iri addımları birdən-birə yavaşdı: bir müddət dinməzəcə durduqdan sonra dizləri üstə saralmış otların üstünə düşdü. Barmaqlarının ucu ilə otları asta-asta daradı. Nə qədər bu vəziyyətdə qaldığından xəbəri olmadı. Birdən-birə sanki kimsə onu silkələdi: yalnız indi anasının qəbrini ziyarətə gəldiyini xatırladı...

Qarabirçəyin səkkiz yaşı olanda Təbərrik xəstələndi. Uzun müddət gözlərini evdəkilərin üzündən çəkməsə də, dillənmədi. Onun dilsiz baxışlarından nələri oxumaq olmurdu ki? Yusub kişi ona tərəf əyilib:

-Gözün arxada qalmasın,- deyəndə hər gözünün bulağında bir damcı yaş göründü, Yaş süzülməyə macal tapmamış göz qapaqları birdəfəlik endi.

O vaxtdan xeyli keçsə də, qəhərlənəndə Nüsrət bu məzarı ziyarət edə, bir müddət susar, sonra qəbir daşını silib geri qayıdardı. Başdaşını öpməyi heç xoşlamazdı. İndi də adətinə xilaf çıxmadı: əlindəki dəsmalla daşın üzərindəki narın tozu sildi, kiminsə eşidəcəyindən çəkinirmiş kimi astadan pıçıldadı:

- Qarabirçək böyüyüb, gəlin köçməyə hazırlaşır. Xeyir-dua ver, ana...

Nüsrətə elə gəldi ki, səsini ətrafda olan hər şey duydu, eşitdi. Xəfif mehdən qəbrin üstündəki otlar titrəşəndə anasının xeyir-dua verdiyini zənn etdi. Asta-asta yerindən tərpəndi, evə çatmağa tələsdi.

Kəndin qız-gəlinləri dəstə-dəstə onlara axışdırdılar. Bir azdan qara zurnanın zil səsi ətrafı bürüyəcək, uşaqlar sevincək orabura qaçışacaq, ata evinə vida deməyə hazırlaşan bacısının yanaqları göz yaşından islanacaqdı. Qız-gəlinin halay səsi qarı dağlarda əks-səda verəcək, yüklü atlar yoxuşla ağır-ağır yeni ailənin köçünü cəkəcəkdi. Ertədən başlayan sərin meh də qafılənin qabağınca qaçacaq, gəlinin qədəmlərini uğurlayacaqdı.

Nüsrət ilk dəfə xeyir-dua verəcəkdi. Üzərinə düşən yükün məsuliyyətindən qorxmasa da, həlledici anda kövrələcəyindən, səsinin titrəyəcəyindən, gözlərinin yaşaracağından ehtiyat edirdi. Boğazına tıxanan qəhər ona heç rahatlıq vermirdi. Həlledici an gəlib çatdı: evin böyüyü kimi son söz Nüsrətin idi. Ağır-ağır bacısına yaxınlaşdı, çiynlərindən yapışib alınından öpdü. Zərif duvaqlı bacısının üzünü görməsə də, ağladığını duydu. Bir an nə edəcəyini bilməyib duruxdu. Hamının ona baxdığını görəndə özünü ələ aldı: Qarabirçəklə birgə yanan lampanın başına hərləndi. Qapıdan çıxanda kimsə isti təndir çörəyini gəlinin başı üzərində iki bölüb Allahdan yeni ailəyə ruzi, bərəkət dilədi. Bu ayınların hər biri Nüsrətə il qədər uzun göründü. Gəlini bəzədilmiş ata mindirdilər. Ani olaraq nədənsə hamı dayandı. Üzü duvaqlı Qarabirçək son dəfə qanırılıb ata evinə baxanda Nüsrət qəlbindən bir sızıltı keçdiyini hiss etdi, gözləri qeyri-ixtiyari Zümrüdə zilləndi. Zümrüd ağlayırdı: gözünün yaşını qurulasa da, gizlətməyi bacarmırdı...

Xoruzun ilk ban səsi eşidiləndə Nüsrət şirin yuxuda idi. Gecələr həmişə ayıq yatan Zümrüd xırıltı səsinə oyandı. Əvvəlcə heç nə başa düşmədi. Tam ayılandan sonra başa düşdü ki, xırıldayan Nüsrətdir. Özünü sakitləşdirib yatağa yaxınlaşdı: Nüsrət yuxu görür, kiminləsə əlbəyaxa döyüşürdü. Arabir bir əli ilə öz yaxasından tutur, xırıltılı səslə nə isə deyirdi. Amma dedikləri anlaşılmaz idi. Zümrüd nə qədər qulaq versə də, onun danışığından bir şey başa düşmədi. Nüsrəti oyatmaq istədi, amma qıymadı. Bilirdi ki, ayılsa, səhərə qədər yerin içində

otərəf-butərəfə çevriləcək, səhərə qədər yatmayacaq. Bir azdan Nüsrətin əli boşaldı, aramla nəfəs almağa başladı. Zümrüd lampanın zəif işığında onun solğun bənizinə xeyli baxdı. Son bir neçə ayda Nüsrət çox sınıxmışdı. Ovurduları çökəyə düşmüş, alınıdakı qırışlar dərinləşmişdi. Həyatın bütün ağrı-acısına dözməyi bacaran, təmkinini pozmayan Nüsrətin birdən-birə düşkünləşməsini, yatağa düşməsini heç cür qəbul etmək istəmədi: “Əgər yurdumuzda olsaydıq, bu günə düşməzdin, ay Nüsrət”, - deyərək doluxsundu. Birdən-birə canına üşütmə düşdü, yorğanı başına çəkdi, bədəni isininə yuxuya getdi.

Zümrüd yuxudan ayılında səhər təzəcə açılırdı. Namazını qılan kimi badyanı götürdü, tövləyə tərəf yollandı. Çox keçmədən geri döndü: əlindəki badya boş idi. Astadan:

-Bu gün uşağa nə verəcəyəm? - dedi.

- Nə olub?- sualından diksindi. Başını qaldıranda qonşu Kübranı yanında gördü.

- Elə bil inəyi məndən əvvəl kimsə sağıb. Heç süd vermədi. Uşaq ac qalacaq, anasının südü doyurmur.

- Yəqin ki, kirpinin işidir. İki gün bundan əvvəl tövlənin həndəvərində kirpi görmüşəm. Bu gün südü bizdən apararsan,- Kübra qonşusuna təsəlli verdi.

- Allah köməyin olsun, əvəzini birə-min versin, deyən Zümrüd badyaya tökülən süd köpüklərinə baxdıqca ötən günlərə qayıtdı...

Havaların dönən vaxtı idi. Axşamüstü bağın ayaq tərəfindən Bozdarın səsi eşidildi. İti nə qədər səsləsə də, Bozdar həyatə gəlmədi, daha bərkdən hürməyə başladı. Zümrüdü maraqlı bürüdü, öz-özünə: ”Bu it nəyə hürür?”- deyərək bağın ayağına yollandı. Ətrafa boylandı, heç nə görmədi. Zümrüdü görəndə kimi irəli cuman Bozdar iri qoz ağacının altında üstünü xəzəllər örtmüş bir qədər dik yeri qabaq ayaqları ilə eşməyə başladı. İtin eşdiyi yerdən torpaq əvəzinə bir-birinə sanki calaqlanmış çör-çöp çıxmağa başlayanda Zümrüd bildi ki, bu bir yuvadır, amma Bozdarı sakitləşdirə bilmədi. Komanın üstü açılında “otaq”da bir ana, iki bala kirpinin yumağa döndüyünü

gördü. Ana kirpi yuvasının içini çox səliqəli şəkildə hamarlamışdı. Üstünü necə örtmüşdüsə, yağan yağışlar yuvanı islatmamışdı. Yuvası dağılmış kirpiyə ürəyi ağrıdı, vaxtında Bozdara mane ola bilmədiyi üçün özünü danladı, yumağa dönən ana kirpi və balalarını isə uzun müddət unutmadı. Zümrüdün birdən-birə özünə yazığı gəldi: dağıdılmış evi, talanmış bağı gözünün qabağında canlandı. Hiss etdi ki, müvazinətini itirir, yavaşca divara söykəndi. Divarın soyuğu canına təsir etdikcə büzüşdü: elə bildi ki, o da kirpi kimi yumağa dönür. Zümrüdün halı Kübranın gözündən yayınmadı, qolundan yapışıb pilləkəndə oturdu. Su ilə dolu stəkani dodağına yaxınlaşdıranda Zümrüd istəmədi. Astaca ayağa durdu, səndələməmək üçün məhəccərdən tuta-tuta içəri daxil oldu.

Günorta idi. Zümrüdün qırışığı hələ də açılmamışdı. Başını körpə nəvəsi ilə qataraq səhər yeməyini də Nüsrətə özü aparmadı: gəlininin sual dolu baxışlarını da görməzliyə vurdu. İndi Zümrüd tək qalmaq, doyunca ağlamaq, ürəyini boşaltmaq istəyirdi. Amma bu gen dünyada ağlamaq üçün bir bucaq, gizlin yer sanki qəhətə çıxmışdı. Belə anlarda o, Nüsrətin gözünə görünmək, üzülən ürəyini daha da üzmək istəmirdi. Bilirdi ki, onu görən kimi kövrələcək, göz yaşlarını saxlaya bilməyəcək. Qonşuya gedib baş girləmək də ona yad idi. Amma indi tay-tuşlarından, yaxınlarından kimi isə görməyə, dərdləşməyə, ötənləri xatırlamağa çox ehtiyac duyurdu. Hər gün ayaqüstü qapını döyən qardaşı arvadı da bu gün həndəvərdə yox idi. Başı nəvələrinə qarışan Nüsrət də, deyəsən, onu unutmuşdu. “Elə çağırmasa, yaxşıdır”,- deyərək özünə təsəlli verdi. Bu vaxt qulağına səs gəldi. Səsdəki həlimlikdən səksəndi. “Aman Allah, bu ki Qarabirçəyin səsidir!”- deməyi ilə yerindən qalxmağı bir oldu. Qapıdan necə çıxdığını bilmədi: bəstəboylu Qarabirçək qarşısında dayanmışdı. Qara badamı gözlərində sanki yaş gilələnmişdi. Amma Qarabirçək ağlamır, əzizini tapmış itkinlər kimi

sevinirdi. Zümrüd qollarını açıb bir ana şəfqəti ilə baldızını bağına basdı. Elə zənn etdi ki, Qarabirçək yenə səkkiz yaşındadır, ana sığalına ehtiyacı olduğu üçün ona sığınıb. Gözü Qarabirçəyin oğluna sataşanda xəyaldan ayrıldı. Ona tərəf bir addım atdı, arıq, qonur gözlü baldızı oğlunda Qarabirçəyin üz cizgilərini axtardı, tapmayanda məyuslaşdı. Yad bir adamla görüşürmüş kimi: "Xoş gəldin, bala", - dedi. Gəlin köçəndən sonra Qarabirçək ata evinə çox nadir hallarda gələr, elə gəldiyi gün də geri qayırdadı. Nüsrətin də kürəkəni ilə münasibəti nədənsə çox soyuq idi: amma bu soyuqluğun səbəbini heç kim bilmirdi. Bacısına aldığı hədiyyələri bayram günlərində Zümrüdlə göndərərdi. "Ay Nüsrət, el var, gün var. Görənlər nə deyər? Adam da bacısının qapısını açmazmı?" - sualına da Zümrüd bir cavab ala bilməzdi. Əlacsızlıqdan ya qızı ilə, ya da tək qonşu kəndə yol alardı. Qarabirçək onu görəndə özünə yer tapmaz, başına pərvanə kimi dolanardı. Evə dönmək zamanı gələndə isə uzun müddət Zümrüdün əllərini buraxmaz, yalvarış dolu gözləri sanki "məni də özünlə apar" deyərdi. Zümrüd bu yalvarışları anlayar, Qarabirçəyin bu ocağa yovuşmazlığının səbəbini övladının olmaması ilə əlaqələndirərdi. Dili: "Qismətdən artıq yemək olmaz", - desə də, ürəyi dilinin dediyini həzm edə bilməz, bəzən olanların üstündən xətt çəkib Qarabirçəyi özü ilə geri gətirmək də xəyalından keçərdi. Amma mümkünsüz olanı mümkün edən Allahın yazdığı qədərə kim əl uzada bilərdi? Evə çatandan sonra da uzun müddət Qarabirçəyin sulu badamı gözlərini unutmaz, yalvararaq Nüsrəti, heç olmasa, bir dəfə bacısının evinə getmək üçün razı salmağa çalışar, soyuqluğun səbəbini axtarardı. Amma Nüsrət daş heykəl kimi susar, bir kəlmə dillənməzdi. Uzun illərdən sonra Qarabirçəyin ana olmaq xəbərini eşidəndə Zümrüdün sevinci yerə-göyə sığmadı, Nüsrəti muştuluqladı da. Onun gözlərində sevinci işartısını görəndə ümidləndi:

- Ay Nüsrət, uşağı görməyə nə vaxt gedək?- dedi.

Nüsrətdən səs çıxmadığını görüb sözlərini bir də təkrarladı.

-Uşağı görməyə Minə ilə gedərsən,-cavabını eşidəndə susdu: cəhdi bəhrə vermədiyi üçün qaşqabağını tökdü.

İndi o illər çoxdan arxada qalmışdı: körpə böyümüşdü. Zaman Qarabirçəyin üzünə narın qırıqlar salsa da, dik yanaqları, incə, zərif dodaqları, girdə sifəti gənclik tərəvətini qoruyub saxlamışdı.

Həyətdən gələn səslər evdəkilərin də bayıra çıxmasına səbəb oldu. Qardaşı nəvələri ilk dəfə gördükləri Qarabirçəyə əvvəlcə yaxınlaşmadılar, amma bu soyuqluq çox çəkmədi: Nüsrətin boynunu qucaqlayıb ağlayan qadına tezliklə isnişdilər, demək olar ki, yanından əl çəkmədilər.

- Bilirdim ki, gələcəksən.

-Ürəyinə dammışdımı?

-Yox, yuxuda görmüşdüm.

- Nə görmüştün?- Qarabirçək bir az da qardaşına yaxın oturub yerini rahatladı. Ata evində olduğu kimi gözlərini diqqətlə Nüsrətin gözlərinə zillədi. Bu gözlərdəki nur anasını Nüsrətin yadına saldı: ilk dəfə görmüş kimi Qarabirçəyi diqqətlə süzdü. Öz-özünə: “Torpağı sanı yaşasın, anama nə qədər də çox bənzəyir”,- dedi. Nüsrətin susduğunu gören Qarabirçək ərköyün uşaqlar kimi təkid etdi:

-Hə, nə görmüştün?

-Yuxuda mənə su verirdin.

-Su aydınlıqdır. Yəqin ki, yataqdan da qalxacaqsan.

Bacı-qardaşın söhbətinə qulaq asan Zümrüd Nüsrətin gecəki halını xatırladı. Gülə-gülə söhbətə qarışdı:

-Yuxuda kiminlə əlbəyaxa olmuşdun?

Zümrüdü sözləri Nüsrəti diksindirirdi. Amma tez özünü ələ aldı. Astadan:

-Heç kimlə, - dedi.

Zümrüd başa düşdü ki, ehtiyatsızlıq edib. Nüsrət yuxuda olarkən baş verənləri xatırlatmağı sevməzdi. Ortaya sükut çökdü: Nüsrətin gözləri yol çəkdi.

Bir payız günü kürəkəni qonaq gəlmişdi. Qarabirçək əl-ayağa düşən Zümrədə kömək edirdi. Nüsrət kürəkəni ilə bağda dolaşırdı. Orda-burda ağaclardan enən təkəm-seyrək yarpaqlar ətrafı bürüyən süstlüyü poza bilmirdi. Bəlkə, bu süstlük də həyatdan gəlirdi? Sualına cavab vermək çətin idi. Sabahın necə açılacağını heç kim bilmirdi. Hamı səksəkədə idi: Qulam bəyin dəstəsinin tərksilah edilməsi, özünün həbs olunması çoxlarını sındırmışdı. Gözlənilmədən kimlərsə tutulur, bir gecənin içində evindən aparılır, aqibəti bəlli olmurdu. Elə bil yerin də qulağı vardı: danışmaq qorxulu idi. Kürəkəni gözlənilmədən bu mövzuya toxundu.

-Nüsrət, bəlkə, özümüzü qorumaq üçün bir tədbir görək? - deyib zənlə qaynına baxdı. Onun müəmmalı baxışları Nüsrətə xoş gəlmədi. Qətiyyətlə:

-Fikrini açıq söylə,- dedi.

-Qərargaha gedək, buyruq qulu olduğumuzu deyək. Axı bizim nə günahımız var? Niyə, nəyin naminə qurban getməliyik? Mən nə ölmək, nə də sürgünlərdə çürümək istəyirəm.

Nüsrət qulaqlarına inanmaq istəmədi: Qulam bəyin üzünə durmağı aqlının ucundan belə keçirmədiyi halda, eşitdiyi təklifdən sarsıldı. Qeyri-ixtiyari kürəkənin yaxasından yapışdı:

-Sən məni nə hesab edirsən? Mənim nəslimdən nə qorxaq, nə də satqın çıxmayıb. Yaşayanda da kişi kimi yaşamış, öləndə də kişi kimi ölmüşük, - deməyi ilə əlini qaldırmağı bir oldu. Elə bu vaxt atası Yusubun səsi qulaqlarında cingildədi:

-Evinə gələnə hörmət elə, qayğı göstər.

Qolu boşaldı, yuxarı qalxan əli yanına düşdü. Kürəkənin yaxasını buraxıb bağın aşağısında kəsilmiş ağac kötüyünün üstündə oturdu. Başını əlləri arasına alıb bir müddət səssizcə qaldı. Kürəkəni də dediyinə peşman adamlar kimi susurdu: Daha doğrusu, susmağa məcbur idi. Onsuz da ürəyindən keçənləri demiş, yüngülləşmişdi: bundan sonra Nüsrətin onu necə qəbul edəcəyinin elə də önəmi yox idi. Onda Qarabirçək

bir il idi ki, gəlin köçmüşdü. Söhbət evdən kənar olduğu üçün heç kim olanlardan xəbər tutmadı, Nüsrətın bacısı evindən qaçaq düşməsi də hər kəs üçün illər uzununu sırr olaraq qaldı.

Nüsrət xəyaldan ayrıldı: Zümrüdün sözləri yadına düşdü. Üzündə təəssüf qarışıq bir ifadə göründü. Yuxuda kürəkəni ilə əlbəyaxa olduğunu xatırladı, amma susdu. Çünki köhnə palan içi tökməyi heç xoşlamazdı. Bacısına yazdığı gəldi: “Ömrünü gör kiminlə çürütməsinə razı oldum”, - deyib özünü qınadı.

Qarabirçək getməyə hazırlaşırı. Gəlin köçəndən bəri ilk dəfə idi ki, evindən bir neçə gün ayrı qalırdı. Nüsrət ilk dəfə görürdü ki, bacısı evinə dönməyə tələsir. Qarabirçəyin tələsməyindən alınsa da, özünü tox tutdu. Kənd yadına düşdü: ayaqlarını sürüyə-sürüyə tez-tez geri boylanın gənc bacısı ilə son söhbətini xatırladı.

Yayın ortaları idi. Səhərin sərin küləyi günəşin istisindən sinəsi cadar-cadar olan dağlara sığal çəksə də, yağışın həsrətində olan torpaq qımıldanmır, məlhəmini gözləyirdi. Bir azdan meh dayanacaq, günəşin yandırıcı şüaları hər tərəfi qarsacaq, bütün canlılar daldalanmaq üçün yer gəzəcəkdilər. İş dalınca gedənlər ertədən yola çıxmışdılar. Bir neçə saatdan sonra mal-qaranı səhər tezdən örüşə aparınların hay-küyü ətrafı bürüyəcək, evdəkilər əl-ayağa düşəcək, süfrəyə digər təamlarla yanaşı sərin ayrıanı qoymağı da unutmayacaqdılar: isti yay günlərində ayrıanın öz gə ləzzəti vardı. Evə qayıdanda Nüsrət acqarına bir kasa sərin ayrıanı başına çəkər, sonra nahar edərđi. Bu dəfə də elə oldu: mal-qaranı kölgəliyə çəkəndən sonra həyətlərindən axan Mahmudbulağının suyunda yuyunub həyətdəki iri qoz ağacının altında açılmış süfrəyə yaxınlaşdı. Süfrədə ayrıan görməyəndə təəccüblə Zümrüdün üzünə baxdı, amma dillənməyə macal tapmadı.

-Sənin üçün ayrıanı bu gün mən hazırlamışam, qardaş, - sözlərini eşidəndə səs gələn tərəfə qanırdı. Qarabirçək anasının ən çox xoşladığı, yalnız qonaqlar gələndə taxçadan götürdüğü güllü kasanı ona uzatdı. Ana yadigarı olan bu

kasaları Zümrüd də qayınanası kimi çox əzizlərdi: bayram günlərində bu qablar zövqlə açılmış süfrəyə ayrı gözəllik verərdi. Nüsrət kasanı alıb ayrınlı ləzzətlə başına çəkdi. Qarabirçək körpə uşaqlar kimi tərifi gözlədi. “Sağ ol, bacım”, - sözlərini eşidəndə gözləri güldü:

-Bundan sonra hər gün sənin üçün ayanı özüm hazırlayacam,- dedi.

Nüsrət əvvəlcə onun nə demək istədiyinə fikir vermədi, amma bacısının üzünə zillənmiş gözlərini görəndə birdən-birə ayıldı; iri, ala gözləri qıyıldı, ağ bənizinə boğuş bir rəng çökdü, üzünün mülayim cizgiləri bu rəngin içində itib-batdı. Bayağı nəşə uzun sürən sıxıcı bir sükutla əvəz olundu: bu sükutu pozmağa heç kimin cəsəreti çatmadı. Nüsrət ağır-ağır əlini süfrəyə uzatdı, isti təndir çörəyini “bismillah” deyib iki böldü, süfrəyə qoydu. Ağırılığı aradan qaldırmaq üçün:

-Niyə kənardan baxırsız, çörəyinizi yeyin, - dedi.

Əllər süfrəyə uzandı. Qarabirçək narahət idi: görəsən, qardaşının qərarı nə olacaqdı? Fikirləşdikcə çörək ağzında kələfçələnilir, udmağa çətinlik çəkirdi. Bunu duyan Zümrüd saxsı dolçadan bir stəkan su töküb ona uzatdı.

Süfrə arxasındakı hər dəqiqə Qarabirçəyə saat qədər uzun göründü: yemək bitənə qədər gözləmək qəlbini sıxsa da, susmağa məcbur idi.

Çay süfrəsində də heç kim dinib-danışmadı. Yad adamlar kimi hərə qarşısındakı çayın soyumasını gözləyirdi. Hay-küylə yuxudan oyanan körpə oğlu da böyüklərin üzündəki ifadəni görüb səsini uddu, Zümrüdü böyrünə qısıldı. Nahardan sonra, adəti üzrə, Nüsrət otağa keçdi, bir qədər uzanıb dincəlmək istədisə də, qarma-qarışıq fikirlər beynini oydu: Qarabirçəyin nə üçün belə qərar verdiyini anlaya bilmədi. “Bəlkə, övladı olmadığı üçün incidirlər?”- deyə düşündü. Amma bu fikri də yaxın buraxmaq istəmədi. “Bəs səbəb nədir?”sualına da cavab tapa bilmədi. Fikir içərisində göz qapaqlarının ağırlaşdığından, mürgülədiyindən də xəbəri olmadı. Qarşısında sonu görünməyən bir boşluq vardı. Hara getdiyini, niyə getdiyini

anlamadan onu çəkən boşluqla addımlayır, aydınlığa çıxmaq üçün yol arayırdı. Nəfəsi tənqışir, boşluqsa bitmək bilmirdi. Birdən şimşək çaxdı, şimşəyin ani nurunda gözləri qarşısında nurani bir sima canlandı. Bu sima ona nə qədər tanış görünsə də, kimliyini yadına sala bilmədi. Şimşəklə bərabər nurlu sima da yoxa çıxdı. Haradansa qəh-qəhə yüksəldi. Bir azdan bu qəh-qəhə gurultuya çevrildi, nəsə şaqqıldadı. Nüsrət şaqqıltı səsinə oyandı: Qarabirçək peşman-peşman əlindən düşən güllü kasanın qırıqlarına baxırdı. Yuxunun təsirindən ayılan Nüsrət yalnız indi qocanın kim olduğunu xatırladı: babası idi. Çətinlik çəkənlərə öyüd verər, ədavət edənlərə doğru yol göstərirdi. Bir sözü isə uşaqlıqdan yaddaşına həkk olmuşdu: “Ev yıxmaq hünər deyil”. Nüsrət dərindən nəfəs aldı, üstünə çökən ağırlıq da tamamilə yoxa çıxdı. Bayaqdan onu seyr edən bacısını da sanki indi gördü. Yanına çağırıb alnından öpdü. İlk dəfə bacısını sorğu-sual etdi:

-Səni incidiblərimi?

-Yox.

- Bəs niyə getmək istəmirsən?

Qarabirçək dillənmədi. O evə yovuşa bilmədiyini, qardaşına olan soyuq münasibəti qəbul etmədiyini dilinə gətirməyə çətinlik çəkdi. Bacısının dillənmədiyini görəndə Nüsrət:

-Daş düşdüyü yerdə ağır olar, bacım. Ev yıxmaq asan deyil,- dedi.

Üstü açıq QAZ-53 markalı maşın həyətdə dayanmışdı. Qarabirçək birdəfəlik ayrılırmış kimi qardaşının boynuna sarıldı, kövrəlsə də, hönkürmədi. Yanağında düymələnən iki damlanı barmaqlarının ucu ilə sildi. Bacı-qardaşın vida görüşü Bəhlulla son görüşünü Zümrüdün yadına saldı. Gözləri yaşardı. Qarabirçək də maşına qalxıb oğlunun yanında dayandı. Nüsrət kürəkəninə bənzəyən bacısı oğluna qanının qaynamadığını indi hiss etdi. İçindən bir təəssüf hissi keçdi, amma yenə özünü qınadı: “Mən də qəribə adamam: oğul ataya bənzəyər də”. Zümrüd pilləkəndə qoyduğu içi dolu sarı həsir zənbili götürüb

baldızı oğluna uzatdı: Qarabirçəyi sovqatsız yola salmağa öyrəşməyən Zümrüd bu çətin zamanda yenə boğçasının ağzını açmışdı.

Maşının motoru guruldadı, ani ləngərdən sonra asta-asta həyətdən uzaqlaşdı. Qarabirçək maşın tini burulana qədər üzünü çevirmədi. O ağlayırdı. Nüsrətin də gözlərində donuq bir ifadə vardı. Maşın gözdən itənə qədər gözlərini qırpmadı: bəstə boylu bacısını bir də görməyəcəkmiş kimi əksini birdəfəlik gözlərinə köçürmək istədi. Birdən canını üşütmə aldı. Oturduğu kətillə yatağını sanki bir illik məsafə ayırdı. Özünü birtəhər yatağa çatdırıb yorğanı başına çəkdi. Əlləri, ayaqları quzey qarı kimi soyuq idi. Yorğanın altında əllərini ovxaladı: barmaqlarının keyi açılsa da, canındakı üşütmə davam etdi. Zümrüdü səsləmək istədi, amma çağırmadı. İndi nə təsəlli, nə də isti yorğan onu isidə bilərdi. Sanki Qarabirçək dağların ətrini, doğma ocağın hərarətini özü ilə aparmış, Nüsrətin xəyalını, ruhunu da doğma ocağa, sirli qayalara, dibi görünməyən yarğanlara, ağ nərgizlərin meydan oxuduğu güllü təpəyə, qoşa nil ağaclarının koğuşuna sığınan Daşbulağa, müjdə xəbər carçısı El yoluna sürükləmişdi. Nüsrət birdən-birə yetimləşdiyini dərk etdi. Anasını itirəndə özünü heç bu qədər tənha sanmamışdı. Təmkinlə gələn qonaqları qarşılımış, atası Yusub kişinin yanında dayanmış, qocaların dediyi kimi: "Heç gözünün altı tərləməmişdi də". Amma elə deyildi. Nüsrətin o qədər anasının həlim səsinə, asta sığalına ehtiyac duyduğu anlar olmuşdu ki... Amma bunu bürüzə verməmişdi. Qəhərlənib darıxanda vəfalı atı onu kənddən xeyli aralı Abuzərdə türbəsinin yanında dəfn olunmuş anasının məzarına götürmüş, çox dərdləşmişdi anasının məzarı ilə. Toxunmuşdu qəbirə. Torpaqda anasının hərarətini duymuşdu. Gözlərindən axan yaş yanaqlarını yalayanda xəyaldan ayılmış, məzarla vidalaşib geri qayıtmışdı. Belə vaxtlarda Nüsrət saatlarla düşüncəli olar, bunun səbəbini heç kim, hətta Zümrüd də bilməzdi.

Qapı cırıltı ilə açılarda Nüsrət halından kimsənin xəbər tutmaması üçün gözlərini yumdu, özünü yatmış kimi göstərdi. Gələnin Zümrüd olduğunu bilsə də, çıxıb getməsinə gözlədi. İndi o, heç kimlə danışmaq, suallarına cavab vermək istəmirdi. Zümrüd isə, deyəsən, getmək fikrində deyildi. Nüsrətin səssiz-səmirsiz uzanmasını xeyirliyə yozmadı, bu tezlikdə yuxuya getməsinə də inanmadı. Öz-özünə: “Yaman kövrəkləşib. Yəqin ki, bacısının getməsinə üzülüb”, - dedi. Nüsrətin “oyanmasını” gözləməyi qərara aldı. Nüsrəti isə ötən günlərin xəyalı yenidən ağuşuna almışdı. Dərədə bildirçin ötürdü.

Yazın son ayı olsa da, dağlarda, dərələrdə yayın nəfəsi duyulmurdu. Buğda dənələri iriləşdikcə sünbüllər torpağa baş əyirdi. Yol kənarında başını günəşə doğru qaldıraraq boy-boya düzülən qanqallar qollarını yanlara açıb son rəqsini bitirməyə çalışan qoca rəqqası xatırladırdı. Dərələrə enən cığırlarda ömrünün son anlarını yaşayan otların ümitsizliyi daha aydın duyulurdu. Dərədə isə tamam başqa bir həyat vardı. Suyu azalsa da, yaxınlıqdakı bitkilərə can verən kiçik dağ çayı səxavətindən qalmırdı. Dərə boyunca müxtəlif yabanı kollar, palıd və qarağaclar bir-birini əvəz edirdi. Arabir cır əzgil, armud, alma, alça ağacları da gözə dəyirdi. Dərədəki otlar da yamaçdakılardan tamamilə fərqlənirdi: Hələ də yamyaşıl idi. Arabir otları yara-yara qaçan boz dovşanlar şaqqıltı eşidən kimi kolların arasında yoxa çıxırdı. Quşların səsi dərəni başına götürmüşdü. Bəhsə girmiş kimi bir-biri ilə ötüşən quşların cəh-cəhi xoş ovqat yaradırdı.

Nüsrət oğlu ilə dərəyə endi. Adəti idi: hər gün dərədən körpə quzular üçün ot biçirdi. Oğlu da yanından əl çəkmi, uşaq marağı ilə sualları bir-birinin ardınca yağıdırırdı. Nüsrət bu suallara aramla cavab verirdi.

Onların gəlişi ilə hər şey birdən susdu: quşların cəh-cəhindən əsər qalmadı. Dərəyə çökən lal sükutu asta əsən sərin meh pozdu. Buna bənd imiş kimi bir quş aramla cikkildədi. Səs yaxınlıqdakı kolluqdan gəlirdi. Oğlu uşaq marağı ilə kolluğa

tərəf addımladı. Nüsrət özünü görməzliyə vurdu: heç nədən xəbəri yoxmuş kimi ot biçməyə başladı, amma oğlunu da gözdən qoymadı. Səs eşidilməsə də, Həsən isə geri dönmək fikrində deyildi: o, diqqətlə kolluğa baxırdı. Kolların arasında otlardan səbət kimi hörülmüş yuva vardı. Yuvada bir-birinə sığmış balaca cücələri görəndə Həsən aşağı əyildi: balaca, toppuş əllərini uzadıb hər əlinə bir quş götürdü. Sevinə-sevinə atasının yanına qayıtdı.

-Baba, bax cücə tapdım.

Nüsrət oğlunun əlində bala bildirçinləri görəndə heyrətləndi:

-Sən onu haradan tutdun?- soruşdu.

-Kolluqdan. Yenə də var. Baba, sən də özün üçün cücə tut da.

Nüsrət kolluğa yaxınlaşdı. Yuvada bir-birinə sığmayan ipək tüklü bildirçin balalarını gördü. "Bəs bunların anası hanı?"- fikirləşdi. Elə bu vaxt nə isə sürətlə yuvanın üstünə şığıdı. Hər şey elə ani oldu ki, Nüsrət diksindi. Şığıyan ana bildirçin idi. Balalarını kiçik qanadlarının altına alıb döyüşə hazır olan ananın fədakarlığı onu kövrəltdi. Geri döndü. Həsən körpə balaları əlində elə tutmuşdu ki, sanki qaçacaqdılar. Atasının əliboş döndüyünü görəndə yenə bir şey anlamadı.

-Baba, niyə cücə tutmadın?- deyib gözlərini Nüsrətin üzünə zillədi.

-Oğlum, onlar anasız qalmazlar. Ona görə tutmadım. Gəl sən də balaları analarına qaytar. Qoy sevinəsin. Axı onlar yumurtadan təzə çıxıblar.

Həsənin ala gözlərində yaş parıldadı. Cücələrdən heç cür vaz keçmək istəmədi. Ovcunun içindəki quşun məxmər tüklərinə, zolaqlı naxışlarına baxanda yumurtadan təzə çıxmış balalara yazığı gəldi. Elə bu vaxt qərrib, yanıqlı bir səs eşidildi. Ana bildirçin idi: həyəcanla balalarını səsləyirdi. Həsənin əlindəki balalar bu səsdən cana gəldilər. Zəif səslə civildədilər.

-Görürsənmi, analarının səsinə necə tanıdılar?

-Bəs onu yerinə necə qoyum?

-Mənimlə gəl.

Həsən atası ilə bərabər kolluğa tərəf yönəldi. O, yuvanın üstündə yatan ana bildirçini görəndə əvvəlcə duruxdu. Atasına baxdı. Atasının inamlı baxışları Həsəni ürəkləndirdi, əyilib körpə balaları astaca yerə qoydu. Balalarını görəndə ana tüklerinin qabartdı. Qabarmış qara zolaqlı boz tükələr ana bildirçini daha gözəl göstərirdi. Nüsrət Tanrının yaratdığı bu möcüzəni xeyli seyr etdi.

Bala bildirçinlər otlara ilişə-ilişə yuvaya çatdılar, analarının tükələri arasında gizləndilər. Nüsrət Həsənlə birlikdə kolluqdan aralananda şaqraq bir səs dərəni doldurdu: oxuyan ana bildirçin idi.

Payız can verir, lakin son günlərini yaşadığını dərk edən insanlar kimi həyata əlvəda deməyə tələsmir, ağaclarda, kollarda ilişib qalan təkəm-seyrək yarpaqları vıyılıt ilə havada fırladırdı. Günlər öz axarı ilə ötdükcə payız yerini ağ saçlı qocaya təslim edirdi. Səhər tezdən çılpaq budaqları, şam ağaclarının yaşıl yarpaqlarını örtən qırov qışın sərt keçəcəyindən xəbər verirdi. Havanın soyuqluğu həyatı da sütləşdirmişdi. Bəzən günün günorta vaxtı küçələr tamamilə sakitləşir, bacalardan çıxan tüstüdən bu kiçik yaşayış məntəqəsində həyatın davam etdiyi anlaşılırdı.

Otaqlar kiçik olduğu üçün evi qızdırmaq elə də çətin deyildi. Xüsusi kərpiclərdən hörülmüş alman sobası az odunla evi tam isidir, uzun müddət həmiri çəkilmirdi.

Nüsrət ilk dəfə idi ki, aranın sərt təbiəti ilə qarşılaşırdı: yayı olduqca isti, qışı mülayim keçən aranın sanki “gəlmə”lərə boz sifətini göstərməyə çalışırdı.

Dağların sərt qışında bərkliyən Nüsrətə aranın “boz” sifəti elə də qorxunc gəlmədi, üzündə qəribə bir istehza duyuldu. Üç ildən artıq müddətdə bu yerlərin qışına yaxşı bələd olmuşdu: bir neçə gün atını oynadandan sonra qışın sərtliyindən əsər qalmazdı. Qucağında bir neçə doğranmış odun içəri girən Zünrüd Nüsrəti düşüncələrindən ayırırdı, odunları yerə qoyaraq əllərini bir-birinə sürtüb:

-Bu qış ötən ildəkilərə oxşamır, ay Nüsrət. Çöldə dayanmaq mümkün deyil,- dedi və sobanın ağzını açıb odunları ocağın gözünə qoydu. Nüsrətin dinmədiyini görüb susdu. Qarabirçək gedəndən sonra daha da qaradınmaz olan ərinə diqqətlə baxdı, dərindən ah çəkdi, birdən-birə özünə sığmadı. Üsyan eləmək, içindəkiləri boşaltmaq da fikrindən keçdi, amma bacarmadı. Gözlərində son ümid şölələri yanan Nüsrəti xəyallarından ayırmaq istəmədi.

Nüsrət geri dönmək üçün oğluna məktub yazdırmış, Moskvaya göndərmişdi. Stalinin ölümündən sonra yaranan ab-hava onu ümidləndirmişdi. Son günlər yatağa daha çox məhkum olsa da, kəndə dönmək haqqında fərmanın veriləcəyi günü gözləyir, dilinə gətirməsə də, xəyallar qururdu; tez-tez doğma yurda gedir, möhrəsi qalmış evini necə tikəcəyini götür-qoy edirdi. Ağacları kəsilmiş bağ da sökülmüş ev kimi susurdu. Vaxtilə evin arxa tərəfində budaqları dərəyə sallanan göyəm ağaclarının dibindən qalxan pöhrələrsə sahibini səs-ləyirdi. Amma bunların heç biri Nüsrətin vecinə deyildi: o, əvvəlki evindən də gözəl ev tikəcək, bağ da salacaqdı.

Kiçik çillə var gücü ilə meydan sulayır, arana xas olmayan sərt qış sanki canlı-cansız nə varsa, dondurmağa çalışırdı. Üç gün idi ki, məktəblər də bağlanmışdı. Küçələrdə gediş-gəliş azalmış, quşların səsi kəsilmişdi. Hər qış qarı həsrətlə gözləyən aran uşaqları da bezərək evlərə çəkilmişdilər. Şaxtadan sular donmuşdu. Evlərin damından sallanan buzlar şiş uclu xəncərə bənzəyirdi. Qar arabir səngisə də, dayanmaq bilmir, kiçik çillə əlinə fürsət düşmüşkən sanki illərin əvəzini çıxırdı.

Sübh tezdən yuxudan oyanan Nüsrət pəncərədən çölə baxdı. Göz qamaşdıran bəyazlıqda ötənləri axtarsa da, heç nəyi yadına sala bilmədi. Bir anlıq elə zənn etdi ki, hər şey: bütün həyat, düşüncələri, xəyalları buz bağlayıb, ömrü bitib. Əllərini qaldırıb diqqətlə baxdı: barmaqları nazılmış, ovcundakı qabarlar yoxa çıxmışdı. Yumruğunu düyünlədi: əvvəlki gücü qalmadığını duydu. Gözü baxa-baxa, qəlbi duya-duya ölümə

məhkum olmağın ağırlığını xəyalından qovmaq istədisə də, bacarmadı. Bir anlıq özünü ölmüş sandı; gözlərini yuman kimi mavi bir boşluq onu ağışuna aldı, hara gedəcəyini kəsdirməyən yolçu kimi ənginliyə qarışdı, əllərinin, ayaqlarının soyuduğunu hiss etdi. Birdən-birə vahimələnib gözlərini açdı. Gözləri yağan qara sataşınca ölmədiyinə şükür etdi. Amma tezliklə bu şükranlığı peşmançılıq çulğadı. Ölümdən qorxmağı şəninə sığışdırmadı. Səngərlərdə can verən dostlarını xatırladı: üzündə təbəssüm son mənzilə yola düşənlərə qibtə elədi, onların məzarını son dəfə ziyarət etməyi arzuladı.

Nüsrət dodaqlarını bir-birinə sıxıb boğazına tıxanan qəhəri udmağa çalışdı. Gözucu qonşu otağa baxdı: səs-səmir yox idi. Hamı, hətta körpə nəvəsi də yuxuda idi. Nüsrət dərindən nəfəs aldı. Bir qədər yüngülləşdiyini hiss etdi. Öz-özünə:

-Yox, sənə can verməyəcəyəm, ölüm, - dedi.

Səsə oyanan Zümrüd Nüsrəti pəncərə qarşısında görəndə gözlərinə inanmadı.

-Kiminlə danışırısan? – soruşdu.

-Özümlə.

Zümrüd susdu: belə vaxtlarda Nüsrətin danışmağa həvəsi olmazdı. O da pəncərəyə yaxınlaşdı. Gözünə ilk sataşan həyətdəki tut ağacı oldu. İri budaqları qara təslim olan ağacın budağına sağsağan qonmuşdu. Boynunu qısıb gözlərini pəncərəyə zilləyən quş hərdən qəribə səs çıxarırdı.

-Allah özü xeyir eləsin.

-Nə olub?- Nüsrət çiyini üstədən Zümrüdə baxdı.

-Sağsağanı görmürsən?

-Görürəm.

-Xeyir xəbərli olsun, - deyib Zümrüd tabaqdan bir tikə çörək götürdü və sağsağana atmaq üçün bayıra çıxdı.

Nüsrət qadınların bu sınaqlarına heç vaxt əhəmiyyət verməz, mənasız sayardı. Bəzən ürəyində gülərdi də. Amma indi nədənsə qəlbində bir xeyir xəbər eşidəcəyinə ümid hissi baş qaldırdı. Sağsağana baxdı. Quş qarın üstündəki çörəyi

dimdikləyirdi. Sağsağan çörəyi dimdiklədikcə uzun zaman unuda bilmədiyi bir əhvalat gözlərinin qarşısında canlandı...

... Quşbaşı qar yağsa da, hava sakit idi. Təbiət dağlara, dərələrə, çılpaqlaşan ağaclara qardan libas toxuduqca budaqlar qarın ağırlığından əyilirdi. Hamı evlərə çəkilməmişdi. Tək-tək bacalardan tüstü çıxırdı. Qarın nə qədər yağacağı bəlli deyildi. Toyuq-cücə, mal-heyvan belə vaxtlarda yerində qalardı. Bəzən hinin qapısı açılarda özünü qaqqıltı ilə bayıra atan toyuqlardan başqa çöldə canlı görünməzdi. Yalnız səhər erkən uzun dimdikli sığırçınların qarma-qarışq ayaq izləri diqqəti cəlb edərdi. Heç nə tapmasalar da, qarı eşləməkdən yorulmaz, suya baş vurmuş kimi qarın içinə millənər, çox keçmədən başlarını qaldırıb kiçik qanadlarını çırpır, qardan silkinərdilər. Sığırçınların rəqsini seyr etməkdən Nüsrət xüsusi zövq alardı. Evin qapısı cırıldayanda sığırçınlar bir anda yox olar, həyət yenə boşalar, yağan qar sığırçınların zərif ayaq izlərini tezliklə silərdi. Amma silinən yalnız bu izlər olardı: sığırçınların hay-küyü uzun müddət Nüsrəti tərk etməzdi.

“Çağırılmamış qonaq”ları Bozdar heç xoşlamazdı. Səs-küyləri bir yana, üstəlik quşlar onun payına da şərik çıxardılar: yalaqda qalan çörək üstündə əsl mübarizə gedərdi. Sürətlə şığıyıb çörəyə bir dimdik vurmaq hər sığırçının işi deyildi. Bunu yalnız “təcrübə”si olan quşlar edə bilərdi. Bozdar belə vaxtlarda dövrədə fırlanar, bacardıqca quşları yaxına buraxmazdı.

Zümrüd səhər tezdən yenə Bozdarın yalağına bir parça çörək qoydu. Bozdar əvvəlcə ağzını çörəyə uzatdı, amma tez də çəkdi, dal ayaqları üstə oturub sahibinin üzünə baxdı. Bözdarın sakit baxışından Zümrüd heç nə anlamadı, yüngül addımlarla evə tərəf yönəldi. Çox keçmədən həyət sığırçınla doldu. Bozdar otərəf-butərəfə qaçaraq quşları qovmağa başladı. Çörəyə həvəslə “diş” vuran sığırçınlardan birinin quyruğu Bozdarın ağzında qalsa da, quşlar əl çəkmək istəmədilər. Növbəti “hücum” uğurlu alındı. Bozdar quşları qovarkən ayağı təsadüfən yalağın qırağına toxundu, çörək bir qədər qırağa

düşdü: bir anda sığırcınlar qarın üstünə düşən çörəyə hucum etdilər. Qəribə bir mənzərə yaranmışdı: bir-birinin üstünə qalanan sığırcınlar, görəsən, nəyi dimdikləyirdi? Çörək sığırcın topasının bir addımlığına olsa da, onu görən yox idi. Elə bu vaxt haradansa peyda olan sağsağan ehtiyatla çörəyin yanında qarın üstünə qonub tələm-tələsik çörəyi dimdikləməyə başladı. Sığırcınların mübarizəsi bitənə qədər sağsağan qalan çörəyi də götürüb həyətdən uzaqlaşdı. Sığırcınlar da heç nə olmayıbmiş kimi uçub getmişdilər. Qarın üstündə isə qanına bulanmış bir sığırcın cəsədi vardı...

Quşların qeyri-iradi, düşünülməmiş hərəkətləri o vaxt Nüsrəti çox düşündürsə də, bunu həyatın yazılmamış qanunlarından biri kimi mənalandırmışdı.

Zümrüd günortaya yaxın qarının taqqılıtısına yerindən qalxdı.

Poçtalyon idi, məktub gətirmişdi. Əvvəlki zərflərdən fərqli olaraq bu həm iri, həm də bir qədər qalın idi. Zümrüd məktubu Nüsrətə verdi. Nüsrətin ürəyi atlandı: məktubuna cavab gəlmişdi. “Görəsən, nə yazıblar? Geri dönməyə icazə verilibmi? Kaş verilə, günü sabah yola düşərəm. Bütün dərdim, bələm da yoxa çıxar”. Əlləri titrəsə, də zərfi səliqə ilə açdı. Rus dilində yazıldığı üçün heç nə başa düşmədi, oğlunun gəlişini gözlədi. Baxışlarında çoxdan sezilməyən bir ümid şölələndi, gözləri qarıya dikildi. Dəqiqələri saymağa başladı. Adətən, təmkinli olan Nüsrətdə təmkindən əsər qalmadı: içəri girən oğlunun salamını belə eşitmədi, əlindəki məktubu uzatdı:

-Hələ bunu oxu.

Səsindəki titrəyiş oğlunu kövrəltdi, məktub verən əli öpdü. Yazılanları səssizcə oxumağa başladı. Nüsrət gözlərini oğlundan ayırmır, üzünün ifadəsindən məktubda yazılanları duymaq istəyirdi. Nə qədər sezdirmək istəməsə də, oğlunun çatılan qaşlarından məsələni anladı. Dərindən ah çəkdi. İlahi, bu ahda nələr yox idi! Bu vaxta qədər aşkarda, arvad-uşaq yanında ağlamamışdı Nüsrət. Amma indi son ümidi daşlara

çırpılan çarəsiz insan kimi hönkürdü. Hönkürtüsünə digər otaqdan nəvələri gəldilər. Böyük nəvəsi ağlayaraq Zümrüdün qucağına qısıldı. Göz yaşları ovcunun içində olan Zümrüd isə nədənsə ağlamadı. Yarı məzəmmət, yarı ərklə:

-Ay kişi, uşaqların zəhrini yarma,- dedi.

Nüsrət ilk dəfə idi ki, aşkarda ağlayırdı. Əvvəlki vaxtlar olsa idi, bəlkə də, hönkürtüsündən utanar, üzünü gizləyərdi, amma indi onu ovundura biləcək bir qüvvə yox idi. Ağlayırdı Nüsrət. Bu hönkürtü tapdalanmış hüququna, endirilən qüruruna etiraz idi; zəiflik saysalar da, qınasalar da, dağıdılan yurduna, talanan evinə saxladığı yasın acısı idi.

Hamı susmuşdu, nəvəsi də kirmişdi. Arabir evi hıçqırıq səsi doldururdu. Zümrüd su dolu stəkanı dodaqlarına dayasa da, Nüsrət içmədi.

Bir azdan o da sakitləşdi: bayaqdan boğulan simasına bir aydınlıq gəldi: Xeyli yüngülləşmişdi. Evdəkiləri bir-bir süzüb böyük nəvəsini yanına çağırırdı. Nəvəsi çəkinə-çəkinə ona yaxınlaşdı. Nüsrət gülümsünüb qızcığazın başını tumarladı, alnından öpdü.

-Uşaqlara yaxşı baxın, - dedi, - korluq çəkməyə qoymayın. O gecəni oğlu ilə xeyli dərdləşdi Nüsrət. Oğlunun:

-Ay baba, bura da vətəndir. Özünü niyə qərib sayırsan? – sualına cavabı istehzal baxışı oldu.

-Məni burada dəfn etməzsən, - dedi,- qəbirm od tutub yanar.

Sınayıcı nəzərlərlə oğluna baxdı. Cavab gözlədi. Oğlu narahət baxışlarını gizlətməyə çalışdı, ağzını doldurub:

-Axı səndə nə var?- demək istədi. Amma Nüsrətin ümitsiz baxışları altında əzildi, dərindən köksünü ötürdü.

Hamı yerinə girsə də, uzun müddət heç biri yatmadı: uyuyan dünyadan bixəbər körpələr idi. Arabir sakitliyi Nüsrətin kəsik öskürək səsi pozurdu.

Səhər açıldı. Hava xeyli yumşalmışdı. Evlərin damından tappıltı ilə düşən su damcıları divar dibində buza dönmüş qar topalarını döyəcləyirdi. Zümrüd həyətdəki işlərini bitirib yuxarı çıxınca gəlini çayı dəmləmiş, süfrəni hazırlamışdı. Nüsrət üçün

sıyıq da bişirmişdi. Zümrüd məcməyidəki yeməyi götürüb otağa keçdi: yatağın içində oturan Nüsrət pəncərədən həyəətə baxırdı. Zümrüdü görəndə səssizcə yanına çağrdı. Əlindəki yeməyi stolun üstünə qoyan Zümrüd diqqətlə ona baxdı, amma bir şey anlamadı. Nüsrət həyəti göstərdi:

-Ora bax.

Zümrüd göstərilən tərəfə diqqətlə baxsa da, qardan başqa bir şey görmədi.

-Bax, mənim əkdiyim nərgizlərdir, gör nə gözəl açıb, lap ağ dənizə oxşayır.

Zümrüd bir anlıq nə edəcəyini bilmədi. Nüsrətin növbəti danışığı onu ayıltı:

-Durnaların səsini eşidirsənmi? Vətənlərinə qayıdırlar.

Zümrüd Nüsrətin sayıqladığını başa düşdü. Oğlunu səslədi.

Oğlu içəri girəndə atasının son sözlərini eşitdi:

-Əşhədü ənlə İlahə İlləllah! Əşhədü ənnə...

Nüsrəti həmin gün dəfn etmədilər. Səhəri gün qara bir maşın qar səhrası ilə doğma ellərə tərəf tənha bir köç aparırdı.

19.03.2017.

XATİRƏLƏR

VƏ

HEKAYƏLƏR

MƏNİM ANAM

Külfətimiz böyük idi. Süfrənin ayaq tərəfinə yemək çatana kimi baş tərəfdə oturanlar yeməklərini bitirərdilər. Anam özünə hamıdan sonra yemək çəkərdi. Özü də çox yox, bir uşaq payı qədər. Buna uşaqılıqdan alışdığım üçün elə zənn edirdim ki, analar az yeyirlər. Amma bu yemək də süfrədə qalıb soyuyardı. Yeməklərini bitirənlər çay gözləyərdilər...

Arada böyük bacım anama kömək edərdi. O, qabları yığırdı, hətta süfrəyə çay gətirməyə də cəhd göstərirdi. Anam qoymazdı.

- Özünü yandırarsan, a bala,- deyərdi.

Mənim başım oynamağa qarışardı. Bacımın düzəltdiyi gəlinciyi yatırtmaq ən sevimli əyləncəm idi. Gah dizimin üstündəki döşəkçədə, gah da qollarımın üstündə yırğalayardım "körpə"mi. Yatırınca başqa işlərin dalınca qaçardım anam kimi.

Evimiz qonaqlı-qaralı idi. Qonaqlar gələndə çox sevinərdik. Xüsusən də uşaq qonaqların gəlişi mənim üçün toy-bayram olardı. Belə günlərdə anam bizə heç hirsələnməzdi. Başı o qədər qarışardı ki...

Qonaqların şərəfinə süfrəmiz də zəngin olardı. Amma qonaqlarla bir süfrədə əyləşməzdik. Bu, ədəbdən kənar sayılırdı. Balaca bir otağımız vardı. Anam bizim üçün süfrəni orada açardı. Hamımıza pay çəkərdi. Özünə çatanda isə: "İştaham yoxdur",- deyərdi. Biz inanardıq.

Günlər elə bil ki, sürünürdü. Anam üçün günlərin nə üçün tez keçdiyini anlamırdım. Tez böyümək istəyirdim. Dərk etmirdim ki, mən böyüdükcə anam qocalır...

Məktəbə getdiyim gün anamın sevinci hədsiz idi.

Böyüyürdüm. Böyüdükcə anam yeməyimi də çoxaldırdı.

Özünə isə bir uşaq payı qədər yemək çəkirdi...

...Yazın ilk günləri idi. Məktəbə getməyə hazırlaşırıdım. Anam üstündə qar dənəcikləri olan yaşıl jaketimi də əynimə geyindirmişdi. Məni gözləyən yoldaşlarımı jaketsiz görəndə tez

jaketimi soyundum. Qapıdan çıxmaq istəyirdim ki, anam gördü. Məni geri qaytardı. Geyinməyimi tələb etdi. Ağladım, amma anamın ürəyi yumşalmadı. Məktəbə gecikirdim. Jaketimi geyib qızların arxasınca qaçdım.

Günortaya yaxın külək əsməyə başladı. Qızlar üşüdülər, amma mən üşümədim. Anamın jaketi təkidlə geyindirmək istəyini də başa düşmədim.

Dərslərimi yaxşı oxuyurdum. Bütün qiymətlərim beş idi. Sınıfın də, müəllimlərin də sevimlisi idim. Yaşca da hamıdan kiçik idim. Özümü çox güclü sanırdım. Elə zənn edirdim ki, hamı məndən qoxrur. Yoldaşlarım da elə düşünür, mənimlə dalaşmırdılar. Amma bir dəfə bu xəyalım alt-üst oldu. Hamıdan zəif oxuyan Şamama adlı bir qız qolumdan elə tutdu ki, əlindən çıxı bilmədim.

Gözəl xəttim vardı. Gələn qonaqlara bütün yazılarımı, qiymətlərimi göstərməyə tələsərdim. Təriflərdən yaman xoşlanardım.

Bir gün yenə də qonağımız gəlmişdi. Yemək vaxtı idi. Yazılarımı göstərməyə imkan gəzirdim. İstəyim oldu. Tez çantama tərəf cumdum. Anam mənə göz ağırttı. Əhəmiyyət vermədim. Dəftəri uzatmağımla kasadakı yeməyin içərisinə düşməyi bir oldu. Yemək dağılmadı. Amma dəftərim yağa bulandı. Ağlamağa başladım. Elə zənn etdim ki, müəllim mənə iki yazacaq.

Anam qonağın yeməyini dəyişdi. İlk dəfə həmin gecə böyük bacımla bir qabda yemək yedi. Sonra bu, adətə çevrildi. Böyük bacım yeməyi heç vaxt tək yemədi. Amma mən onun nə üçün belə etdiyini anlamadım...

Bir dəfə anam bərk xəstələnmişdi. Boğazından keçən nə varsa, geri qaytarırdı. Böyük bacım təlaş içində idi. Nənəm də əl-ayağa düşmüşdü. Nənəm anamı çox istəyər, əzizləyərdi. Onu qızı kimi sevərdi. Yaşı çox olsa da, bir işin qulpundan yapışar, anama kömək etməyə çalışardı.

Üç gün çəkən ağrı-acı getdikcə səngiyirdi. Nənəm sevindi. Anam üçün tez yemək gətirdi. Yeməyə baxan anam üz-gözünü

turşutdu. Nənəm bizim üçün qaynatdığı yumurtadan anama da verdi. Anam etiraz etmədi. Məni qərribə hiss bürüdü. İlk böyük kəşfimi etdim - anam yumurta yeyə bilirmiş. Amma bu vaxta qədər niyə yemədiyini anlamadım.

Arada xalam bizə baş çəkməyə gəlirdi. Gətirdiyi sovqatların içində saçaqlı konfetlər də olardı. Əlbəttə, xalamın gəlişinə sevinərdik. Amma xalam özünü qonaq kimi aparar, anam da onunla qonaq kimi davranar, digər qonaqlar kimi ona da qulluq edərdi. Gəlirdiyi günün səhəri xalam getməyə hazırlaşardı. Daxilimdə bir təəssüf hissi baş qaldırardı: xalam nə üçün tez gedir? Amma bu sualı heç vaxt dilimə gətirməzdim. Bir dəfə anam məni də özü ilə xalamgilə apardı. Ana nənəmi ilk dəfə onda gördüm. Çox qoca idi. Kəlməbaşı bizi əzizləyir, yalvarırdı.

Xalamın qızları ilə yaşd idim. Günün necə keçdiyini bilmədim. Bir neçə gün burada qalmaq istədim. Xalam qızları da xahiş etdilər. Amma yalvarışlar faydasız idi. Anam dediyindən dönən deyildi.

Bibimin gəlişi sevincimizə sevinc qatardı. O heç vaxt özünü bizim evimizdə qonaq sanmazdı. Anamla bərabər bütün işlərə əl yetirərdi. Bişirdiyi yeməklərin dadını indi də hiss edirəm. Xalamdan fərqli olaraq, bibim bizdə çox qalardı. Geri qayıdanda da birimizi özü ilə evinə aparardı. Qərribə idi : anam bibimə etiraz etməzdi, hətta bir gün əvvəldən əşyalarımızı da bir yerə yığardı.

Anam bizim yanımızda heç vaxt ağlamazdı. Müharibə illərində itirdiyi atasından, əmisindən həsrətlə danışırdı. Gözləri həmişə yol çəkərdi. Uşaqkən müharibənin acı dəhşətlərini yaşayan anamın bu həsrətini o vaxtlar başa düşməzdim. "Eh, üstündən gör nə qədər keçib",- fikirləşərdim.

Orta məktəbi bitirdiyim il ali məktəbə qəbul olunanlar siyahısında adım çıxmıdı. Anamı ilk dəfə onda qəhərlənən gördüm. Mənə təsəllisi yanaqları ilə yuvarlanıb çənəsində birləşən iki damla yaş oldu. Üzünü yana çevirdi. Sanki ağladığı

üçün utandı. Mən ali məktəbdə oxuyanda da o göz yaşlarının əzabını çəkdim. Anamı vaxtında sevindirə bilməmişdim...

90-cı illər bizdən də izsiz keçmədi. Yanvar hadisələri hamını sarsıtmışdı. Evimizdə əsl matəm ab-havası vardı. Fevral gecələrindən birində səsə yuxudan ayıldım. Otaqdan eyvana çıxanda həyətdə əli silahlı rus əsgərləri gördüm. Dördü aynabənddə idi. Boyları çox hündür idi. Qardaşımın otağında axtarış aparırdılar. Atamın rəngi tamam boğulmuşdu. Anam isə əsgərlərin yanında lal-dinməz durmuşdu. Mən uçuna-uçuna anama yaxınlaşdım. Anam məni qolları arasına aldı. Sakitcə: "Özünü ələ al, bunların qabağında ağlama",- dedi. Evdə heç nə tapmadılar. Amma gedərkən iki qardaşımı özləri ilə apardılar...

Səhəri gün evimiz, həyətimiz, küçə adamla doldu. Gələnlərin əksəriyyəti qardaşlarımla həmrəy olanlar idi. 37-ci ilin ab-havasını udanların dilində isə qınaq qarışıq təəssüf vardı. Bu qınağa anamın cavabı belə oldu: "Oğul Vətən üçün doğulub!"

Üç gündən sonra qardaşlarımı azad etdilər. Amma çox keçmədən atamı itirdim. Bu itki anama dil açdırdı. O vaxta qədər eşitmədiyim, heç yerdə oxumadığım laylaları ilk dəfə anamdan eşitdim. Elə yanıqlı səsi vardı ki... Özümə gələ bilmirdim. Müəllim işləsəm də, ata sığalına hər an ehtiyac duyurdum...

Atasından danışanda gözlərinə həsrət əkilən anamı bundan sonra anladım. Anladım ki, müharibə illərinə dair sənədli filmlər verildə, itkin düşənlərdən danışılanda anam nə üçün televizorun qabağından çəkilmirmiş. Veriliş bitənəcən gözlərində yanan ümid işığının kədərlə əvəzlənməsinin o vaxt elə də fərqiində olmamışdım.

Atamdan sonra anam bizi sıxılmağa qoymadı. Yanımızda ağlamadı. Amma hiss edirdim ki, hər gün geri gedir. Bir yeri ağrıtanda şikayətlənməyi də xoşlamırdı. Gecələr elə sakit yatırdı ki, qorxurdum. Astaca yatağına yaxınlaşıb ayaq barmaqlarının ucuna əlimi toxundururdum. İsti olduğunu

duyunca rahatlanırdım.

Bir gecə anamla söhbətləşirdik. Olub-keçənləri xatırladıq. Dünyasını dəyişənləri yad etdik. Anam gözlənilmədən: " Ölüm Allah işidir, bala, mən öləndə qara-qışqırıq salmayın. Saçınızı yolub camaatı tamaşaya yığmayın, ağlayanda da mərifətlə ağlayın", - dedi. Mənim qorxduğumu görəndə gülümsündü, təsəlli verdi. Toxdadım. İnanırdım ki, anam bu sözləri nəsihət üçün deyib. Çünki anamın nə saç yolmaqdan, nə üz cırmaqdan xoşu gəlməzdi.

Üç gündən sonra anam gözlərini yumdu. Elə sakit yatmışdı ki... Yenə yatağına yaxınlaşdım... Ayaq barmaqlarının ucuna əlimi toxundurdu. Buz kimi idi. Gözlərimdən axan iki damla yaş yanaqlarımdan süzülüb çənəmdə düyünləndi. Bu, göz yaşlarının mənə təsəllisi idi...

02.02.2016.

SƏNƏ ŞEİR YAZDIM

Səni sevdiyimi dillə söyləməyi bacarmadım. Heç hərəkətlərimlə də bunu isbata çalışmadım. Bəlkə də, bu, təbiətimdəki sakitlikdən irəli gəlirdi? Bilmirəm. Amma dərk etdiyim bir şey vardı: səni itirmək qorxusu!... Bu qorxunu yaşaya-yaşaya yuxularımın qəhrəmanı oldun. Mənim üçün özünü təhlükəyə atdın, ölümlə pəncələşdin. Dəfələrlə yuxudan hövlnak oyandım. Səni şirin yuxuda görəndə rahat nəfəs aldım. Bəzən yuxunun təsirindən çıxıb bilməyəndə anamın qoynuna sığındım. Sənin qoynuna sığına bilmədim, ata. Bəzən uzaq səfərlərə çıxardın. Sənin üçün darıxardım, amma gəldiyini görəndə qabağına qaçmazdım. Sakitcə dayanardım. Yaxınlaşıb alnımdan öpərdin. Uzun müddət dodaqlarının istisini alnımda hiss edərdim, amma səni öpmək üçün heç boynuna sarılmazdım, ata...

Mənim üçün düzlük, doğruluq, dözümlü, dəyanət mücəssəməsi idin. Hər kəlməndə bir həyat eşqi vardı. Bəzən həyatdan əl üzdüyüm anlarda bu eşq məni həyata qaytardı, yaşatdı. Əvəzində səni itirdim, ata!!!

Yoxluğunla uzun müddət barışa bilmədim. Yenə yuxularıma gəldin, yenə yuxudan oyandım. Səni yerində görmədim. İçimdən bir göynərti keçdi, hönkürmək, gecənin bağına püskürmək istədim qəhərimi... Amma bacarmadım. Hiss etdim ki, gecələrin rəngi hopur qəlbimə. Sənsiz həyata alışmaq çətin idi, ata!...

Bir gün işdən qayıdanda ayaqqabı dolabı sanki ox kimi gözümə sancıldı: sənin ayaqqabının yeri boş idi. Onu yerindən kim götürmüşdü, bilmədim. Bircə onu bildim ki, anam götürməyi bacarmamışdı. Axtardım ayaqqabılarını, ata! Tapanda sevindim, bir qutuda gizlətmişdilər. Çıxarmaq, yerinə qoymaq istədim, anamın həlim səsini eşitdim: “Dəymə, bala”. Qulaqlarıma inanmadım, anamın gözlərinə baxdım. Yaşla dolmuşdu. Üzündə elə bir ifadə vardı ki... İndi də bu ifadəni təsvir etməkdə çətinlik çəkirəm, ata!

Ayaqqabılarının yeri uzun müddət boş qaldı: heç kim o yeri zəbt etmək istəmədi. Günlər səni bizdən uzaqlaşdırmağa çalışdı. Boş qalan dolab da bir gün doldu. Səninsə yerini dolduran olmadı, ata!

Sənə şeir də yazdım, amma ani baxışının hərarətini verə bilmədi sözlərim. Bəzən saatlarla şəklinlə danışdım. Gülümsər ala gözlərinin nuru ruhuma süzüldü. Hiss etdim ki, bu nurun qarşısında qaranlıqlar əriyir, qəlbimdə bir günəşin xəfif şüaları titrəşir.

Bəzən sənsizlik güc gələndə paltarların asılan dolab təsəlli yerim oldu. Ətrin hopan paltarlarını bağrıma basdım. Sənin boynuna bir dəfə də sarıla bilmədiyim üçün məni bağışla, ata!!! Üstündən illər keçsə də, xatirələr burulğanında həmişə yanında oldum, boynuna da sarıldım. Qucduğumun soyuq bir daş parçası olduğunu görəndə isə sındım, ata. Sənsizliyi duya-duya yaşamaq nə ağır!...

Yaşım yaşına yaxınlaşır. Zamansa hey uzanır. Amma qəm eləmirəm. Uzanan zaman məni saatbasaat sənə gətirir.

Dünyada yaşım yaşına çatsa da, üqbada məndən çox-çox ucada duracaqsan, ata!

28.11.2016

QAYĞI

Zəhra çox kiçikdir. Amma kiçik olsa da, diribaşdır, ağıllıdır. Bəzən böyüklərin ağına gəlməyən işlər barədə fikirləşir və ideyasını çətinlik çəkmədən həyata keçirir.

Bir gün çil toyuğun balaları da bu ideyanın qurbanı oldular. Nənə cücələri yedirib qabaqlarına su qoydu. Nazik iplə ayağından kola bağlanmış çil toyuq qabı aşırıtdı. Su içən körpə cücələrdən dördü əməllicə islandı. Ayaqları palçığa bulaşdı. Zəhranın cücələrə yazdığı gəldi. Kiçik ləyəndə su gətirib cücələri yuyundurdu. Sarı məxmər tüklər bir andaca cücələrin bədəninə yapışdı. Cücələr büzüsdülər. Zəhra gəlinciyinin balaca döşəyini, yorğanını gətirib cücələri yatağa saldı. Bundan sonra nənə çil toyuğun ayağındakı ipi açdı. Balalarını qoruyan çil toyuq hər dəfə Zəhranı görəndə tüklərini qabardıb acıqla qırtıladı və balalarını qanadının altına yığdı. Zəhra toyuğun qorxusundan bir də cücələri əlinə ala bilmədi.

Məstan pişik də Zəhranı görəndə yan gəzirdi. Çünki Zəhradan həmişə kötək yeyirdi. Yatdığı yerdə quyruğundan dartır, bəzən əlindəki kiçik çubuqla başına döyəcləyirdi. Yazıq pişiyə yuxu haram olmuşdu. Zəhranın gəlişini duyunca uzandığı yerdən qalxır, çarpayının altına girirdi. Qızıcığaz nə qədər çalışsa da, pişiyi çarpayının altından çıxara bilmirdi. Amma bir dəfə əlinə yaxşı girəvə düşdü. Pişiyi cəzalandırmağına mane olan yox idi. Dolabın alt gözünü çəkdi. “Dərsini öyrənməyən” pişiyi siyirməyə qoyub ağzını örtüdü. Nənə səhər tezdən pişiyin miyoltusuna ayıldı və “dustağ”ı azad etdi.

Artıq Zəhra da, çil toyuğun balaları da, məstan pişik də böyümüşdü. Birinci sinifdə fəallığı ilə seçilirdi. Dərslərə başı elə qarışmışdı ki, cücələri də, məstan pişiyi də az qala unutmuşdu.

Payız tətili idi. Zəhra evdə darıxıb həyətdə endi. Çil toyuğun balaları analarından seçilmirdilər. Zəhra onlardan birini tutmaq, tumarlamaq istədi. Amma hansına əl uzatdısa, tuta bilmədi. Kefi pozuldu. Evə qayıtdı. Məstan pişik döşəkçənin üstündə

mürgüləyirdi. Zəhra onun belinə tumar çəkmək istəyəndə pişik yerindən dik atıldı. Belini qabardıb acıqla miyoldadı.

Zəhra doluxsundu:

-Məni heç kim sevmir,- deyərək hönkürdü. Səsə nənə mətbəxdən çıxdı. Göz yaşları içində əşyalarını məktəb çantasına toplayan Zəhranın saçını tumarladı:

-Yenə mənim Zəhrama nə olub? Kim onun xətrinə dəyib?- dedi.

-Nənə, nə üçün məstan pişik, cücələr məndən qaçırlar?- deyərək Zəhra hıçqırdı.

Nənə gülümsündü:

-Qızım, danışa bilməsə də, hər bir canlının nəvazişə, sevgiyə ehtiyacı var. Əgər bunu ondan əsirgəsən, sənə yaxın durmazlar. Nənə bir qab dən götürdü. Zəhra ilə bərabər həyəət düşdü. Zəhra dən səpdikcə toyuqlar iki-bir, üç-bir onun ətrafını bürüdülər. Məstan da onunla dostlaşmışdı. Daha Zəhranı görəndə qaçmırdı, əksinə, üzünü onun ayaqlarına sürtür, tumar gözləyirdi.

Mənim hüququm

“böyüklük”dür

Mən evin böyük uşağıyam. Amma bu, mənə heç də sevindirmir. Bəlkə də, çoxunuza qərribə gələcək, səbəb axtaracaqsınız. Eh, nə çox səbəb.

Bir dəfə atam mənə də, kiçik qardaşıma da şar almışdı. Mən qırmızı şarı götürdüm. Qardaşım da, sən demə, o şarı istəyirmiş. Anam o dəqiqə şarlarımızı dəyişdi. Mən bir söz demədim. Bir azdan qardaşım ehtiyatsızlıq üzündən şarını partlatdı. O ağlamasın deyə, anam məndən şarımı ona verməyimi xahiş etdi. Yenə susdum, şarı qardaşıma uzatdım. O, şarı oynatdıqca həsədlə baxdım. Amma qardaşımda heç insaf yox idi: mənə şara toxunmağa da qoymadı. Başımı qatmaq üçün dəftər-kitabımı qarşıma tökdüm. Riyaziyyatdan verilən tapşırıq çox çətin idi. Fikirləşmək istəmədim. Atam evdə olmadığı üçün anamı səslədim. Anam mətbəxdə qab-qacağı yuyurdu. Əllərini silə-silə mənə yaxınlaşdı:

-Nəyi yaza bilmirsən?-soruşdu.

Mən məsələni göstərdim. Anam məsələyə ötəri baxıb:

-Çox asandır, diqqətlə oxu, özün həll elə,- dedi və yenidən mətbəxə qayıtdı. Mən gözümü kitaba zilləsəm də, heç nə oxuya bilmədim. Şarla oynamaqdan yorulan qardaşım da stol arxasına keçib dərslərini hazırlamağa başladı. Bir azdan o da riyaziyyatdan verilən tapşırıqda ilişdi. Anamı səslədi. Anam yenə də əllərini silə-silə stola yaxınlaşdı. Aramla məsələni izah etdi. Qardaşım başa düşmədi. Bir də izah etdi, yenə başa düşmədi. Üçüncü izahdan sonra məsələni rahatca yazmağa başladı. Anamın gözləri birdən mənə sataşdı:

-Niyə məsələni həll etməmişən?-deyib səsini qaldırdı.

Gözlərim doldu, dinmədim. Anam məsələni mənə də izah etdi. Səsinin tonunda əsəbilik olduğu üçün heç nə başa düşmədim. İkinci izah da səmərəsiz oldu. Anam lap əsəbiləşdi:

-Sən kütsən, heç nə anlamırsan,- deyə mənə qınadı və qardaşımı nümunə göstərdi.

Qəhərdən dayana bilmədim, hönkürdüm. Atamı qapı ağzında görəndə isə lap kövrəldim. Saçımı tumarlayan atamın qucağına

qısıldım. Heç vaxt dilimə gətirmədiyim sözləri ilk dəfə işlətdim:

-Nə üçün həmişə mənim hüququm pozulur?

Atam bir qədər susdu, sonra saçlarımdan öpüb ayağa qalxdı:

-Anan səni hamıdan çox sevir, qızım,- dedi,- sən qardaşına örnək olmalısan. Axı o, səndən kiçikdir.

Artıq gözümün yaşı qurumuşdu, anamla isə çoxdan barışmışdım.

17.07.2016.

ÜŞÜYÜRƏM, ANA

Sənədli hekayə

Gecədən xeyli keçmişdi. Nə ulduzlar, nə də gecələrin nazlı gəlini Ay görünürdü. Zülmət göylərə meydan oxuyurdu. Evlərin kiçik pəncərələrindən süzülən neft lampalarının kor işığı can verən insanın son ümid şönlələrinə bənzəyirdi. Hər tərəfdə tükürpədicə sakitlik hakim idi. Kənd yuxuda idi. Ban xoruzlarının səsi eşidilmir, itlərin zingiltisi gəlmirdi. Elə bil hər şey bu zülmət boşluqda ərimişdi. Yeknəsəqliyi pozan saatin ahəngdar çiqqıltıları idi. Amma bir azdan bu ahəngdarlıq da digər boşluqların içində əridi, eşidilməz oldu.

Üç gün idi ki, ananın yuxusu ərşə çəkilməmişdi. Hər səhər yerindən qalxır, bütün işləri yoluna qoyur, hətta evdəkilərin üzünə gülümsəyir, arabir yalvarırdı da. Amma içindəki tufandan heç kimin xəbəri yox idi. Gözləri tez-tez el yoluna dikilirdi. Ciyərparasını sonuncu dəfə buradan yola salmış, gözdən itənə qədər arxasınca baxmışdı. İri gözlərində gilələnən yaşları görməsənlər deyə böyüklərdən üzünü gizlətməmişdi. Kiçik oğlu qoluna toxunanada ayılmışdı.

- Ana, yolda heç kim yoxdur, hara baxırsan?- sualına da cavab verməmişdi. Hətta ürəyində oğluna acığı da tutmuşdu. Amma heç nə deməmiş, sakitcə evə dönmüşdü.

Sərdar ailənin üçüncü övladı idi. Sakit təbiəti vardı. Çox danışmazdı. Tez-tez gözləri yol çəkərdi. Belə anlarda onun nə düşündüyünü, nə barədə fikirləşdiyini anlamaq çətin idi. Bəzən badamı gözlərində təəssüf qarışıq bir kədər dolaşar, özündən ixtiyarsız dərinə köks ötürərdi. O vaxt çoxları çəkilən bu ahı anlamaq qüdrətində deyildi. Sınıf yoldaşları baş verən hadisələrdən çilgınlıqla danışanda da Sərdar susardı. Hətta yaşlıları bəzən onun susqunluğuna yüngülcə qəzəblənər, məzəmmət də edərdilər. O isə heç nə deməz, yoldaşlarını qərribə baxışlarla süzərdi. Növbəti dəfə Qarabağ müharibəsindən danışanda Sərdar təmkinini pozmadan:

- Az qalıb,- dedi.

Yoldaşlarının:

- Nəyə? – sualına yenə sükutla cavab verdi.

Sərdar Cəlilabadda doğulsa da, orta məktəbi Salyan rayonunun Pambıqkənd kəndində bitirdi. İki il ata-anasından, qardaş-bacılarından ayrı yaşadı. Onlardan ötrü burnunun ucu göynədi. İlk vaxtlar yastığının üzü göz yaşlarından islandı da. Amma darıxdığını bürüzə vermədi. Çoxları onun sakitliyinin səbəbini ata-anasından uzaq düşməsi ilə bağladı. Əslində isə bu sakitliyin səbəbi başqa idi. Qarabağ müharibəsindən danışılarda o, özünü səngərdə zənn edirdi. Öldürülən körpələrin, işgəncə görün qızların, anaların fəryadı qulaqlarında əks-səda verirdi...

Ananın sevinci hüdudsuz idi. Sərdar orta məktəbi uğurla bitirib geri dönmüşdü. Hansı ali məktəbi seçəcəyi barədə məlumatı olmasa da, xəyalında tələbə oğluna lazım olacaq əşyaları qablaşdırırdı. Lakin Sərdardan eşitdikləri tezliklə bu sevincə son qoydu.

-Ana, mən cəbhəyə gedirəm.

Hələ on səkkiz yaşı tamam olmayan, üzünə ülgüc dəyməyən oğlundan bu sözləri eşitmək birdən-birə ananı vahimələndirdi.

- Sən nə danışırısan, bala?- deməyi ilə göz yaşları yanaqlarından süzüldü, - axı sənin hələ on səkkiz yaşın yoxdur!

- Nə olsun ki, yoxdur. Ana-bacılarımızın namusu ilə oynanılarkən, torpaqlarımız ayaqlanarkən mən on səkkiz yaşımın nə vaxt tamam olacağını gözləməliyəm? Yox, ana, iki ildir ki, eşitdiklərim, duyduqlarım mənə rahatlıq vermir. Sən məni Vətən üçün böyütmüsən. Sənin xeyir-duan mənə kömək olar.

Ana imdad yeri kimi üzünü Beytullaya tutdu:

- Bir söz desənə!

- Haqq söz qarşısında boynum tükdən nazikdir, əngəl ola bilmərəm,- cavabını eşitdikdə isə qolları sustaldı, nə edəcəyini bilmədi. Görmədiyi iki il müddətində Sərdarın bu

qədər böyüyəcəyini, söz sahibi olacağını ağlına belə gətirmədiyi üçün özünü qınadı. Oğlunun badamı gözlərindəki parıltı, üzündəki sərtlik ananı silkələdi:

- Bəs mən?

Sözü ağzında qaldı.

- Qorxma, ana!- deyən oğlunun boynuna sarıldı.

Hərbi təlimlər bitdi. Yol Ağdərəyə idi.

1992-ci ilin noyabr ayından N saylı hərbi hissədə ağır döyüş yolu keçdi Sərdar. Ağdərə və ətraf kəndlərin, Sərsəng su anbarının erməni işğalından azad edilməsində cəsarəti ilə seçildi. Döyüş yoldaşlarına:

- Qələbəyə, imza atmaq, dostlar,- dedi.

Bacarığı onu komandirinə sevdirdi. Komandirdən təşəkkür məktubu gələndə ana qeyri-ixtiyari:

- Boyuna qurban olum, Sərdar!- dedi. Böyük qaynını yanında görəndə sözündən utandı. Yanaqları xəfifcə allandı. Qaynı özünü eşitməzliyə vurdu:

- Oğul deyil ey, aslandır, aslan, - dedi.

Cəbhədə olduğu müddətdə Sərdar bir dəfə də olsun, postunu tərk etmədi. Mahir kəşfiyyatçı kimi düşmən arxasına keçib məlumatlar topladı.

Son zamanlar cəbhədən gələn məlumatlar ürəkaçan deyildi. Sərdarla əlaqə saxlamaq çətinləşdikcə ana özünə yer tapmırdı. Beytulla da narahat idi. Yeni il qabağı oğlu ilə görüşmək üçün döyüş bölgəsinə yola düşdü. Sərdar hissədə yox idi. Oğlunu görməyincə qəlbindən sızıltı keçdi. Onu sakitləşdirdilər. Sərdar kəşfiyyatda idi. Oğlunun dönməsi ata üçün bir ömür qədər uzun göründü. Sərdarın nə vaxt qarşısında dayandığını hiss etmədi. Bu, Sərdar idimi? Gözlərinə inanmadı. Bir ildən artıq müddətdə oğlu nə qədər dəyişmişdi! Hərbin qanunları onu necə də sərtləşdirmişdi! Qollarını açdı. Əvvəlki kimi Sərdarı qucaqlamaq istədi, bacarmadı. Oğlu bir boy da artmışdı.

Çox keçmədən döyüş başladı. Bölgədən uzaqlaşdırılsa da, atılan topların gurultusunu açıq-aydın eşidən Beytullanın qəlbində nəşə qırıldı. Anaya döyüş barədə məlumat verməyə də, özü bütün gecəni, gündüzü səksəkədə qaldı.

Sərdar Yeni ili dostları ilə səngərdə qarşıladı. Elə həmin gecədən aramsız döyüşlər başladı. Son döyüşü yanvar ayının ikisində oldu. Səhər tezdən başlayan döyüş axşamüstü səngidi. Düşmənin artilleriya zərbələrini dəf etmək üçün koordinatlar müəyyənləşdirilməli, canlı qüvvəsi haqqında məlumat toplanmalı idi. Komandir üzünü Sərdara tutdu:

- Sərdar, hazırsanmı?- soruşdu.

Sərdar həmişəki kimi tam ciddiyyətlə:

- Vətənimin uğrunda hər şeyə hazırım!- dedi.

Bu, onun son kəşfiyyatı oldu. Lazımı məlumatları ötürən Sərdar geri qayıdarkən minalanmış sahəni keçə bilmədi.

Üç günün yuxusuzluğu ananın çox yormuşdu. Oturduğu yerdəcə mürgüləmişdi. Birdən hansısa bir əl onu silkələdi, “oyan” dedi. Ana cəld qalxdı, pəncərədən el yoluna baxdı. Kəndə doğru maşın karvanı gəlirdi. Bayraqlarla bəzədilmiş bu karvanı bütün kənd camaatı seyrə çıxmışdı. Karvan Beytullanın həyatində dayananda anaya hər şey məlum oldu. Onun Sərdarını gətirmişdilər...

Hava qaralmışdı. Ana cənazəni gecə ilə dəfn etməyə qoymadı. İllərin həsrətlisi kimi həmin gecəni səhərə qədər oğlunu qucaqlayıb layla dedi.

Sərdarın dəfni günü yer-göy qan ağlayırdı. Göylər qara bağlamış, Günəş utandığından qeybə çəkilmişdi. Dəfn mərasimi bitdikdən sonra kənd camaatı bir-bir evlərinə dağılışdı. Nə verilən təsəllilər, nə dilənən səbirlər ananı ovuda bilmədi. Gecə yarından keçmişdi. Təbiət bütün amansızlığı ilə üsyana qalxmışdı. Birdən anaya elə gəldi ki, yağan qar məzarın üstünə qonduqca balasını üşüdür. İki adyal götürdü. Qəbiristanlığa gəldi. Adyalın birini qəbirin üstünə sərdi, digərini özü büründü. Səhəri qəbiristanlıqda

açdı. Kənd camaatı xəbər tutmadan evə yollandı. Ayaqları uyuşmuşdu, canını titrətmə almışdı. Yorğanın arasında büzüsdü. Sobanın istisi vurduqca göz qapaqları ağırlaşdı. Nə vaxt yuxuya getdiyini bilmədi. Yuxusunda Sərdarı gördü. Suyun içində idi. Gömgöy öyərmişdi. Yuxudan yadında qalan Sərdarın son sözləri oldu:

- Ağlama! Sən ağladıqca dörd tərəfim su olur. Çox üşüyürəm, ana!

P.S. Şagirdim Sərdar Sadıqov 18 və19 yaşını cəbhədə, 20 yaşını isə Şəhid məzarında tamamladı. Bu kiçik hekayədə qısa, lakin nəsillərə örnək ola bilən bir ömrün tarixçəsini olmuş faktlar əsasında əks etdirməyə çalışdım. Rahat uyu, əziz balam! Şəhid olduğun torpaqlara dönməyimizə az qalıb.

MƏKTUB

Başını aşağı salmışdı. Qulaqlarındakı uğultudan danışanın nə dediyini duymurdu. Gözlərinin qarşısında köpüklənən ağız, hədəqdən çıxmış göyümtül gözlər, ölçüsüz-biçimsiz əl-qol hərəkətləri canlanırdı. Nə olduğunu anlamağa çalışsa da, heç nəyi yadına sala bilmirdi. "Bu kişi kimdir? Nə üçün qəzəblidir? Nə üçün onun qarşısında günahkar kimi başımı aşağı salmışam? Axı günahım nədir? Niyə içəri girən kimi mənim adımları çəkdi? Nə sinifdəki müəllimə, nə də tələbələrə etina etmədi? Niyə heç nə xatırlamıram?" Niyələr çox yordu Talehi. "Allahım, kömək ol!" - deyərək imdad istədi.

Nə qədər vaxt keçdiyindən xəbəri olmadı. Amma getdikcə özündə bir yüngüllük duydu. Hafizəsi aydınlaşmağa başladı. İcazə almadan təkəbbürlə içəri girən bu şəxsin özünü təqdim etmədən:

-Taleh Qədirov kimdir?- sualına maraqlı baxışlar altında ayağa durduğunu da xatırladı. Boz kostyumlu ucaboy kişinin baxışlarından sıxıldı. Bu baxışlardan gizlənməyə çalışdı. Amma birdən özündə cəsarət duydu. Adamın gözlərinin içinə baxdı. Bu gözlər kimi xatırladı? Nə üçün bu qədər tanış idi? Ayırd etməyə vaxtı olmadı.

-Demək, Taleh sənə, - kişi rişxənd dolu nəzərlərini Talehin nımdaş üst-başından çəkib düz gözlərinin içinə zillədi:

-Demək, mənim qızıma məktub yazan da sənə.

Taleh bir anlıq nə edəcəyini bilmədi. Özünə bəraət qazandırmaq fikrinə də düşmədi.

-Üst-başına bax, sonra mənim qızıma məktub yazmaq fikrinə düş!- sözləri qulaqlarında şillə kimi partladı. Eşitdiyinə inanmadı. Başını hərəldi, gözləri qaraldı. Müvazinətini itirməmək üçün stoldan yapışdı. Anasını itirdiyi günü xatırladı. İlk dəfə onda bu vəziyyətə düşmüş, anasının ölümü ilə barışmamışdı. Uzun müddətli müalicədən sonra özünə gəlmişdi.

Ali məktəbə daxil olanda başqa uşaqlar kimi anası boynuna sarılmamışdı. Əlini kürəyinə vuran atasının:

- Afərin oğluma, - sevincinə də susmaqla qarşılıq vermişdi. Bir ildən sonra evlərinə təşrif buyuran ögey anaya heç cür isnişə bilməmişdi. Elə həmin gündən evdən soyumuşdu. Bacardıqca dərs oxumaq bəhanəsilə süfrə başına hamıdan gec gələr, yeməyini tək yeyərdi. Bu, atasının nəzərindən yayınmasa da, heç nə deməzdi...

Tez-tez anasının qəbrini ziyarət edər, heç kimə deyər bilmədiklərini soyuq məzarla bölüşər, geri qayıdardı.

Universitetə gəldiyi ilk gün onunla yanaşı oturan Faziləni görəndə özünü itirmiş, dili topuq vurmuşdu. Fazilə ala gözlərini onun üzünə dikəndə diksinmişdi də. İlahi, bu gözlər necə də anasının gözlərinə bənzəyirdi. Gülərkən batan yanaqları, girdə sifəti, sarışın siması, qızılı saçları ona nə qədər doğma idi. Bəzən özündən asılı olmadan gözlərini bu tanış simadan çəkmir, sanki anasız günlərinin ağrısını unudurdu. Fazilə bir gün dərsdə olmayanda özünə yer tapmır, ondan xəbər tutmağa çalışırdı...

Artıq üç gün idi ki, Fazilə dərsdə yox idi. Taleh jurnalın arxa səhifəsindən Faziləgilin ev ünvanını götürüb məktub yazmaq qərarına gəlmişdi...

“Axı nə pis iş tutmuşam ki?” - sualına cavab axtardı, tapmadı. “Sadəcə, darıxdığımı yazmışam. Axı mən onu görəndə anamı xatırlayıram. Ananı xatırlamaq qəbahətmə? Bunu Fazilə də yaxşı bilir”.

Taleh bütün cəsarətini topladı. Lakin danışa bilmədi. Qulağına dəyən həlim səsdən diksindi:

- Xahiş edirəm, bir qədər nəzakətlə danışın. Unutmayın ki, onlar gənclərdir.

Taleh müəlliminin nə üçün dilləndiyini anlamağa macal tapmadı. Fazilənin atası əlini cibinə saldı. Dörd qatlanmış bir vərəqi Talehə uzatdı:

- Mənim də sənə anana məktubum var. Apar ver, oxusun.

Otağa dərin bir sükut çökdü. Heç kim eşitdiyinə inanmaq istəmirdi. Talehin qırğı baxışları boz kostyumlu kişinin irişən

dişlərinə sataşanda qeyri-ixtiyari iki damla yaş gözünün bulağında parladı. Dəli bir hayqırtı pəncərələri titrətdi.

Boz kostyumlu kişi bu səsdən diksindi. Bir addım geri çəkildi. Elə zənn etdi ki, Taleh üzərinə şığıyacaq, qəzəbdən düyünlənən yumruğunu bu dəfə partaya deyil, onun başına endirəcək.

Amma gördüyü mənzərə hamı kimi onu da səksəndirdi. Taleh kökündən kəsilmiş ağac kimi yerə sərildi. Səs-küy bir-birinə qarışdı. Təcili yardım gələnə qədər Taleh ayılmamışdı. Həkimlərin ilk yardımını da bir nəticə vermədi. Hərtərəfli müayinə üçün onu xəstəxanaya apardılar. Hamı sarsılmışdı. Boz kostyumlu kişi nə deyəcəyini bilmirdi. Tələbələr heç nə deməsələr də, qınaq dolu baxışların altında əzildi. Müəllimin üzündəki donuq ifadə sıxılan qəlbini daha da göynətdi.

-Məni bağışlayın,- deyib ağır addımlarla qapıya tərəf yönəldi.

Yol boyu gəncin siması gözlərinin qarşısında canlandı. Öz-özünə pıçıldadı:

-Bu da sənin yeni əsərin!

Pıçıltı qulaqlarında əks-səda verdi. Səsi özünə də yad gəldi. Hara getdiyini bilməyən adamlar kimi yol boyu ayaqlarını sürüdü. Xəstəxananın həyətinə nə zaman çatdığından xəbəri olmadı.

Talehi ikiadamlıq palataya yerləşdirmişdilər. Otaqda ondan başqa kimsə yox idi. Bənizi ağarmış gəncin alnında narın tər damcıları vardı. Adyaldan çöldə qalan qoluna sistem qoşulmuşdu. Xəstə qımıldanmırdı. Aramla damcılayan dərman olmasa idi, Talehin yaşamasına inanmaq çətin idi...

Şüşənin içindəki maye qurtarınca tibb bacısı özünü yetirdi, iynəni xəstənin damarından çıxardı. Ayaq üstündə gözləyən boz kostyumlu kişiyə üzünü tutub soruşdu:

-Sizin oğlunuzdur?

Çətinliklə də olsa dilindən qıfil götürüldü:

-Xeyr.

Sözünün ardını gətirə bilmədi. Növbəti sualı eşitməmək üçün otaqdan çıxdı. Özünü danlaya-danlaya dənizkənarı bulvara tərəf yol aldı. Yeri boş idi. Yaxınlıqda da kimsə görünmürdü.

Hava sakit olsa da, narın-narın əsən mart küləyi həmişəyaşıl ağaclara sığal çəkirdi. Mavi dəniz asta-asta ləpələnir, ağ köpüklü dalğalar astaca sahil qumlarını yalayır. Bu guşə Qürbətın sıxıntılı günlərinin həmdəmi idi. Çətinə düşəndə, dərđini dağıtmağa çalışanda həmişə buraya gələr, düşüncələri ilə baş-başa qalar, çözümlər axtarardı. Bəzən saatlarla yerindən tərpənməz, gəlib-gedənlərə əhəmiyyət verməzdi.

Qürbət ata-anasını çox erkən itirmişdi. Atasını heç xatırlamırdı. Anasının solğun siması isə birdəfəlik yaddaşına hopmuşdu. Özündən üç yaş kiçik bacısı ilə yetim qalanda onlara həyan olacaq bir qohum-qardaş da tapılmamışdı. Qonşular yas mərasimini birtəhər yola verdikdən sonra uşaqları yetimxanaya verməyi son mənəvi borc bildilər. Onda Qürbətın dörd yaşı vardı. Bacısından elə o vaxtdan ayrı düşdü. Qonşuluqda yaşayan Məsmə arvad arabir ona baş çəksə də, sonralar ondan da bir xəbər çıxmadı. Nə qədər qayğı göstərilə də, ana nəvazişini, ata sığalını heç nə əvəz etmədi Qürbət üçün. Arabir bacısını yadına salmağa çalışsa da, yanağındakı qara xaldan başqa heç nəyi xatırlaya bilmədi. Bu xalı xatırlamasının səbəbi də vardı. Onu yatırımağa çalışan anasının yanağındakı xal ən sevimli əyləncəsi idi. Balaca barmaqları ilə xaldan tutar, qoparmağa çalışardı. Anası dünyasını dəyişəndə bu əyləncədən də məhrum oldu. Amma qonşuların söhbətindən yadında qaldı ki, bacısı anasına çox oxşayır.

Həyat Qürbəti çox sıxdı. İstədiyinə heç vaxt asanlıqla nail ola bilmədi. Bəzən təhqir olundu, alçaldıldı. İmkanlı ailələrin uşaqlarına həsədlə baxdı. Həyatın dibinə enmək nə ağır imiş! Yelkənsiz qayıq kimi həyatın amansız dalğalarında üzməyi bacarmadı Qürbət. Yolu həbsxanalardan da keçdi. Müxtəlif adamlarla oturub-durdu. Bir şey anladı: yaşamaq üçün heç kimə, heç nəyə güzəşt etməyəcəksən. Səni əziblərsə, sən də əzəcəksən!

Qürbət şərənib həbsxanaya düşdükdən sonra bu qənaətə gəldi. Müttəhimlər kürsüsündə əyləşdiyi günü heç unuda bilmədi. Tənha idi. O vaxta qədər çox sınımışdı, amma heç

kimin qarşısında əyilməmişdi. Həmin gün isə sındırmaqla kifayətlənmədilər, həm də əzdlər. Adicə bir yükdaşıyanı topdansatış dükanını talamaqda günahlandırdılar. Yoxlama zamanı üzə çıxan bütün yeyintilər ayağına yazıldı. Etmədiyi günahı qanuniləşdirdilər. Özü kimi yükdaşıyanları üzünə durğuzanda qəh-qəhə ilə güldü Qürbət. Son sözü bu oldu:

-Görəsən, mənim arxamca gələn birinci hansınız olacaqsınız? Qürbətə beş il iş kəsdilər. Beş il cəhənnəm əzabı yaşadı. Ən çirkli işlərdə çalışdırdılar. Bəzən gecəni sübhə qədər ayaq üstə qalmaq da qismətinə düşdü...

Dustaqxanadan çıxdığı gün nə edəcəyini bilmədi. Gedəcək bir evi, döyəcək bir qapısı yox idi. Köhnə paltarlarla dolu çamadan əlində küçələri veyl-veyl gəzərkən gözünə bir elan sataşdı. Emalatxanaya xarrat tələb olunurdu. Elanı bir də oxudu. Ürəkləndi. Ünvanı axtarmağa başladı. Emalatxananın müdiri onun üst-başına baxdı, sınaıyıcı nəzərlərlə soruşdu:

-Taxta-tuxta işindən başın çıxır?

-Hə. Peşə məktəbində öyrənmişəm.

İllər yazıqlaşdırmışdı Qürbəti. Onun yazıq görkəmi ustanın gözündən yayınmadı. Artıq heç nə soruşmadı. Həmin gündən emalatxana onun yalnız iş yeri yox, həm də evi oldu. Bütün günü işlədi. İş saati bitəndən sonra da mişar, çəkc əlindən düşmədi. Bir amalı vardı: özünə gün ağlamaq. Hamı kimi o da uduş lotoreyası aldı. Bəxti gətirdi. Elə həmin gün emalatxanadan ayrıldı. Üst-başını təzələdi. Ölkədəki ab-hava da karına gəldi. Xırda alverdən böyük biznesə doğru irəlilədi. Qabağına qaçanların, yol verənlərin sayı çoxaldı. Bəzən verilən salamları “eşit”mədi. Biznesi böyüdükcə özü də “böyüdü”. Ona qızını vermək istəyənlərin sayı artdıqca təkəbbürü də artdı. İlk məhəbbətinin “hədiyyəsi” beşillik cəza olmuşdu. Yaraşlıq olsa da, acından ölən birisinə hansı imkanı olan qız verərdi ki? Keçmiş taleyi ilə barışmayan Qürbət arabir geriyyə rişxəndlə baxmağı da unutmadı. Ağrılı günlərin qisasını almış kimi çox qəlblər qırdı. Rişxəndinin qarşısında göz yaşları axıdanlara istehzası lap dözülməz oldu...

Qürbət ailə qurdu. Doğulan ilk körpəsinə bacısının -Fazilənin adını verdi. Böyüdükcə daha çox anasına bənzəyən Fazilədən təkə anasının yox, itkin düşən bir yaşlı bacısının da ətrini aldı. Yalnız o ətri duyanda Qürbət tamamilə dəyişirdi. Həlimləşir, həmin anda həmsöhbəti onu yenidən kəşf edirdi...

...Qürbət bacısını çox axtarmışdı. Amma tapa bilməmişdi. Ümumiyyətlə, Fazilə adlı qız həmin ildə heç bir uşaq evində qeydə alınmamışdı. Bacısını tapmadığı üçün özünü günahkar saydı Qürbət. Yeganə təsəllisi qızı Fazilə idi. Ona yalnız ata olmadı, bir həyan, dost, qardaş sandı özünü. Bacısı kimi qızı Faziləni də itirəcəyindən, kiminsə onu qoparacağından ehtiyat etdi. Ona dikilən hər gözdə saxtakarlıq axtardı, açılan hər ürəkdə varına, dövlətinə hərislik tapdı. Çoxlarını incitdi, hətta arxa qapıdan içəri ötürdüyü də oldu. Hər qələbəsini təntənə ilə qeyd etdi Qürbət. İncitdiyi adamların heç birinə qəlbində, azacıq da olsa, mərhəmət duymadı. Çox zaman qarşısındakının mütiliyi onu hövsələdən çıxardı. İyrəndi belə adamlardan: “Əzilmək üçün doğulub belələri”,- dedi.

Talehin məktubunu da qutudan özü götürdü. Qızına məktub yazmağa cəsarət edən gəncin “dərsini vermək” fikri yuxusuna haram qatdı. Lakin ilk görüşdəcə “qələbə”yə bu qədər yaxınkən özünü məğlub saydı Qürbət. Deyəsən, uzun illərdən bəri qazandığı “uğur”ların sonu gəlmişdi...

... İlk dəfə idi ki, Qürbət etdiyi hərəkətin ağrısını yaşayır: “Niyə?” - sualına cavab verməkdə çətinlik çəkirdi. O, rastlaşdığı adamları bir-bir xəyal süzɡəcindən keçirtirdi. Ən güclü rəqiblərini yolunun üstündən asanlıqla götürdüyü günləri xatırladı. “Sənin də havanı çalan tapılar, Qürbət!”- deyən Hafizi yadına saldı. Onda bu sözlərə qəh-qəhə ilə gülmüşdü: “Artıq sən görən Qürbət çoxdan ölüb, yoxdur”-, demişdi. Qürrelənib sinəsinə döymüşdü. Onu məhbəs küncündə yatırdan müdirindən ilk intiqamını belə almışdı.

Ancaq Qürbət üçün bu da kifayət etmədi. Zəminə kabinetinə gəldiyi gün özünü göyün yeddinci qatında zənn etdi. İntiqam hissi gözlərini elə örtüdü ki... Ad-sanını yetim yükdaşından

“qoruyan” keçmiş müdirin xahiş üçün qızını şirkət sahibi Qürbətın yanına göndərməsi qələbənin ən yüksək nöqtəsi idi. ...Zəminə müflisləşən ərinin günah sahibi olmadığını söyləyəndə məhkəmə zalı Qürbətın gözlərinin qarşısında canlandı. “Mənim də heç bir günahım yox idi”, - deyib bağırmaq istədi. Zəminənin gözlərindəki ifadə onu susmağa vadar etdi. “Yalvarıram, Hafızla işin olmasın, o, pis adam deyil”, - deyərək hıçqıran Zəminəyə yazığı gəldi. “Axı səni niyə göndəriblər?” - deyə bağırdı. Səsindən diksinən qadına: “Get!” - əmrini necə verdiyindən də xəbəri olmadı. Zəminə ağır-ağır qarıya tərəf yönələndə: “Arxayın ol!” - kəlməsini dilinə gətirə bilmədi.

Zəminə getdi. Qürbət nə qədər sıxıntılı olsa da, yarımçıq qalan işlərini sahmana salmaq istədi, amma bacarmadı. Beş illik məhrumiyyətləri, acıları, təhqirləri sanki yenidən yaşadı. Kəni bir az da artdı. Amma növbəti zərbəni vurmağa imkanı olmadı. Arvadının minnətə getdiyini öyrənən Hafız bağ evində özünü asmışdı.

Bu xəbərdən daxili sarsıntı keçirsə də, heç nə olmamış kimi davrandı Qürbət. Hətta dəfnə də getdi. Cılızlaşan keçmiş müdirinə uzaqdan qalib kimi baxdı. Dəfndən qayıdanda isə əda ilə: “Allah səbir versin”, - dedi. Dişi bağırsağını kəsən müdir heç nə deyə bilmədi, bu təsəllidən bir az da balacalaşdı. Onun büzüşməyi Qürbətın nəzərindən qaçmadı. “Bu dünyanın işlərini bilmək olmur, Səttar dayı” - sözləri ilə ötən günləri müdirinin yadına salmağı da unutmadı.

Səttar başını aşağı saldı. Dodaqaltı nə isə mızıldandı. (Əslində onun nə deyəcəyinin Qürbət üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi) Başını qaldırıb Qürbətın üzünə baxdı. Bu göyümtül gözlərdəki istehzanı ilk dəfə məhkəmə zalında gördüyünü xatırladı.

Qürbətın qızına vurulduğunu eşidəndə tamam hövsələdən çıxmış: “Bir “dərənin iti”nin mənim süfrəmin başında nə işi var? Onu elə gedər-gəlməzə göndərəcəyəm ki, qızımın adını tutmağına peşman olacaq” - deyə and içmişdi. “İtirdiyi açar” Qürbətın cibindən çıxanda ucaboylu gəncin balacalaşmasını

ləzzətlə seyr etmiş, istehza ilə: “Nə qədər mal çırpışdırmısan?”- soruşmuşdu. Gəncin and-aman etməsinə əhəmiyyət verməmiş, anbarda yoxlama başlatmışdı. Bir gecənin içində yoxa çıxan malların hesabını ondan istəmişdilər. Səttar arxasız bir gənc üzərində qələbəsini belə qazanmışdı. Lakin Qürbətın məhkəmə zalındakı qəh-qəhəsi uzun zaman qulaqlarında cingildəmiş, bəzən onu yuxudan oyatmışdı. Oyanan zaman gördüyünün yuxu olduğuna çox sevinmişdi. Qürbət cəza evindən gələndə qədər qızını gəlin köçürmüş, tanınmış bir ailə ilə qohumluğun binasını qoymuşdu. Kürəkəni Hafizlə çox yerdə qürur duymuşdu. Yeni tikdirdiyi evə qapı-pəncərə sifarişi verəndə Qürbətın işlədiyi emalatxanaya gəlmiş, onun nimdaş geyiminə, fağır görkəminə rişxənd edərək: “Ay müdir, bir abırlı adam tapa bilmirdinmi ki, yoldan ötəni işə götürmüşən? Bunun gördüyü iş nə olacaq?”- demişdi. Müdir onun dediklərinə əhəmiyyət vermədən: “Əlləri qızıldır. Əgər bəyənməsən, başqa emalatxanaya gedərsən”,- cavabını vermişdi. Sifarişini alanda isə heyrətini gizlədə bilməmişdi Səttar. O zaman bugünkü Qürbətlə rastlaşacağını ağına belə gətirməmişdi.

Qürbət yas yerindən ayrılıanda kürəyinə zillənən bir cüt göz maşına minənə qədər onu təqib etdi. O vaxt bunu hiss etsə də, əhəmiyyət vermədi. Arxayınca maşına mindi və getdi.

Adi vaxtlarda arxasınca dikilən baxışlara qətiyyən əhəmiyyət verməyən Qürbət bu gün daxili bir narahatlıq keçirdi. Üsyankar gəncin qəzəbli baxışları, hayqırtısı ruhuna elə hakim kəsildi ki, kim olduğunu belə unutdu. Asta-asta yerindən qalxdı. Ətrafda gəzənləri görmürmüş kimi yoluna davam etdi. Amma hansısa bir hiss onu xəstəxanaya tərəf çəkirdi. İndiyə qədər etdiklərindən ötrü heç kimə hesabat verməyən Qürbət vicdan məhkəməsi ilə üz-üzə qalmışdı.

Ağır addımlarla pilləkənləri qalxdı. Artıq onun üçün xəstəxanada kiminlə qarşılaşacağını əhəmiyyəti yox idi. Təki gənc oğlan ayılsın. Bütün qınaqlara susmaqla cavab verəcəkdidi.

Cingiltili gülüş səsi qulaqlarında əks-səda verəndə Qürbət duruxdu. Bu, kimin gülüşü idi? Nə üçün ona bu qədər doğma, məhrəm gəldi? Addımlarını yavaşıtı. Palataya yaxınlaşanda gülüş yenidən təkrar olundu. Qürbətə heç nəyə şübhəsi qalmadı. O, bu gülüşü yüz gülüşün içindən ayırd edə bilirdi. Bir anlıq nə edəcəyini bilmədi. Qızının ondan icazəsiz xəstəxanaya gələcəyini ağına gətirmək istəmədi. Ağırlaşan ayağına ağrı çökdü. Addım atmağa cəsarəti olmadı. İçəridə isə gülüş səsləri bir-birinə qarışdı.

-Qızım, Fazilə, Allah səni həmişə güldürsün. Çoxdan belə ürəkdən gülməmişdim,- deyən səsi eşitdikdə heç nəyə şübhəsi qalmadı. Bəli, bu, onun qızıdır – Fazilədir. Hamıdan qoruduğu, əsən küləyə, doğan Aya, parlayan ulduza belə qısqandığı balasıdır.

Qürbət bir anlıq nə edəcəyini bilmədi. Dəlincəsinə bağırmaq, içəri cummaq istəsə də, bacarmadı. Ciyərparasına qıymadı. Divara söykənib dərindən nəfəs aldı, irəliyə gedən yolların üzünə qapandığını zənn etdi. Geri döndü. Pillələri sanki sürünə-sürünə endi. Sərin axşam küləyi üzünə dəyəndə bütün əzalarından üşütmə keçdi. Bir azdan üşütmə sızılıya çevrildi. Hiss etdi ki, yeriyyə bilmir. Vücudunu saran ağırlar ixtiyarını əlindən alır.

Yaxınlıqdan keçən bir taksiyə əl elədi. Evləri ilə xəstəxananın arası xeyli vardı. Yol boyu bir-birini əvəz edən mahnılarda o, uşaqlıqdan yaşadığı ömrün cizgilərinə duydu. Qürbət yolun bitməsini arzulamadı. Mahnı qanadlarında mürgüləmək, bu gün törətdiyi hadisəni unutmaq istədi. Bacarmadı. Taksi evlərinin qarşısında dayananda zorla maşından düşdü. Adəti üzrə evin qapısını da özü açdı. Həmişəki şıltaqlıqla boynuna sarılan qızını gözləmək fikri indi ondan tamam uzaq idi. Ona elə gəldi ki, ev də əvvəlki hərərətini itirib. Diqqətlə üzünə baxan qadınına, qolları havadan asılan qızına baxmadan yataq otağına keçmək istədi.

-Ata!- sədasi yaddaşını silkələdi. Qızını yalnız indi gördü. Dili topuq vurdu:

-Sən nə vaxt gəldin?-sualından özü də diksindi.

-Sənə nə olub, ata?-deyib köksünə sığınan qızının saçlarını tumarladı. Hələ də hərarəti enmədiyi üçün istidən pörtən yanaqlarına, parıltı əvəzinə yaşla dolan ala gözlərinə baxdı. Alnından öpdü. Yavaş-yavaş eyni açıldı.

-Heç, bir az fikirli idim,- dedi.

- Özünü çox yorursan, bir az istirahət elə, - deyən qadınının sözlərini də eşitmədi. Daxili bir narahatlıq bütün gecəni Qürbəti üzdü. Xəstəxanada eşitdiyi səslər, gülüşlər bir tilsim kimi onu özünə çəkdi. Səbirsizliklə səhərin açılmasını gözlədi. Günəşin ilkin şüaları dənizin arxasından boylananda göz qapaqları ağır-ağır endi.

Qürbət oyananda günortaya az qalırdı. Cəld yerindən qalxdı. Vanna otağına getmək istəyəndə qızı yenə də uşaq şıltaqlığı ilə boynuna sarıldı. Qürbət bir anlıq hər şeyi unuttu. Hərarəti enməsə də, qızının şən əhvali-ruhiyyəsi ona da sirayət etdi. Süfrə başına keçdi. İştaha ilə yeməyini yedi. Evdən çıxanda dünənki halından əsər yox idi.

Sürücü həyətdə onu gözləyirdi. Maşına əyləşən kimi:

-Xəstəxanaya sür, - dedi.

İncitdiyi gəncin ailəsi ilə tanış olmaq, üzr istəmək, qızını xatırdan gülüş sahibini, Faziləni görmək marağı onu xəstəxanaya çəkirdi. İndi ona qarşı tərəfin necə münasibət bəsləyəcəyinin heç bir önəmi yox idi. Xəstəxanaya çatanda sürücüyə adəti üzrə:

-Məni gözləmə, - deyib yola saldı. Pillələri yüngül addımlarla qalxıb koridora daxil oldu. Koridorun geniş foyesində tibb bacısından nə isə soruşan uca boylu bir kişi diqqətini cəlb tdi. Gözlərinə inanmadı. Bu, Qədir idi. Dustaqqanada tanış olub dostlaşdığı Qədir. Özündən ixtiyarsız qollarını açaraq ona tərəf addımladı:

-Qədir!- deyib səsləndi.

Qədir də iyirmi ildən bəri görmədiyi Qürbəti görəndə gözlərinə inanmadı, amma bu, yuxu deyildi. Qarşısındakı dost

yolunda canından belə keçməyi bacaran Qürbət idi. Bir-birini qucaqlamadılar. Qucaqlaşan əlləri və çiyinləri oldu.

-Səni buralara hansı ruzgar atıb, ay Qədir?-deyərək maraqlı dolu göyümtül gözlərini dostunun üzünə dikdi.

-Oğlum burada yatır. Ona dəyməyə gəlmişəm.

-Xəstəliyi nədir?

-Eh, elə bir xəstəliyi yoxdur. Əsəbi gərginlikdən huşunu itirir. Ayılmağı uzun çəkir.

- Nə vaxtdan xəstəxanada yatır?

- Dünəndən. İlk dəfə anasını itirəndə bu vəziyyətə düşdü.

Uzun sürən müalicədən sonra güclə özünə gəldi. Amma indi nə olduğunu bilmirəm. Özü də heç nə demir. Anasının itkisi ilə heç barışmaq istəmir. Nə qədər könlünü açmaq istəsək də, bir kəlmə dinib-danışmır.

Qədir doluxsundu. Gözündəki yaşı dostunun görməməsi üçün üzünü kənara çevirdi.

- Ata, Taleh səni çağırır, - deyən qızın səsi axşamkı gülüşü Qürbətə yadına saldı.

- Gəldim, qızım!

Qədir ağır bədəninə uyuşmayan bir cəldliklə ayağa qalxdı, palataya tərəf yönəldi, işarə ilə Qürbətə də içəri çağırdı. Səsin sehrindən çıxmayan Qürbət özündən asılı olmadan onun arxasınca düşdü. Bir neçə addımlıq məsafə sanki qurtarmaq bilmədi. Qapıda Fazilə ilə qarşılaşanda duruxdu. Özünü ayrı bir dünyada zənn etdi. Anasının çöhrəsi gözünün qarşısında canlandı. Bu, həmin ala gözlər idi. Sol yanağındakı qəhvəyi xal da yerində idi.

Qürbətə dili tutuldu, bir kabus qovurmuş kimi əllərini tərptədi. Yıxılmamaq üçün divara söykəndi. Fikrini aydınlaşdırmağa çalışdı. Bu, yuxu idimi, təsadüf idimi, ya illərdən bəri axtardıqlarına qovuşmaq üçün etdiklərinin əvəzində Allahın cəza kimi göndərdiyi hədiyyə idi?

Qürbət ayılındı özünü yataqda gördü. Qədir başının üstünü kəsdirmişdi. Taleh çarpayının ayaq tərəfində dayanmışdı. Gözlərini bir məchulluğa zilləmişdi. Qürbət hönküdü. Onun

bu vəziyyətə düşməsinin səbəbi hamı üçün qaranlıq idi. Onun hönkürtüsündəki acı fəryada dözə bilməyən Fazilə də ağladı. Ürəyi boşalana kimi ağladı Qürbət. Heç kim onu sakitləşdirməyə cəhd eləmədi. Sakitləşəndə də heç nə soruşmadılar. Qürbət qırıq-qırıq cümlələrlə özü danışdı hər şeyi. Fazilə adı ilə tanıdığı bacısının şəklini istədi. Qədir həmişə cibində gəzdirdiyi şəkli göstərəndə Qürbət yenidən hönkürdü. Şəkildən boylanan solğun çöhrəli qadın anasının eyni idi...